

DE TIJD DER IDEALISTEN

JEF LAST IN DE JAREN DERTIG

Door:
Robèrt Gillesse
Ravenhorst 49
2311 GR Leiden
071-222140

Doctoraalscriptie
Begeleider Professor Bank
Rijksuniversiteit Leiden
28 november 1994

'...the only people for me are the mad ones, the ones who are mad to live, mad to talk, mad to be saved, desirous of everthing at the same time, the ones who never yawn or say a commonplace thing, but burn, burn, burn like famous roman candles...'

Jack Kerouac¹

'wie wil stralen die moet branden
blijven branden als hij liefde meent
om in licht haar duisternis op handen
te dragen voor de hele goegemeent'

Lucebert²

¹ Jack Kerouac, *On the road*, (1957). Citaat gebruikt Penguinuitgave 1986, p.11.

² Lucebert, vierde strofe uit het gedicht 'lente-suite voor lilit', uit de bundel *Apocrief/De analphabetische naam* (1952). Opgenomen in: *Verzamelde gedichten* (Amsterdam 1974).

Woord vooraf

Voor u ligt een nogal dik uitgevallen doctoraalscriptie die het resultaat is van bijna een jaar onderzoek- en schrijfarbeid. De langdurige werkperiode en het fors aantal pagina's hebben vooral hun oorzaak in het onderwerp: de schrijver-intellectueel en politiek-activist Jef Last in de jaren dertig. Deze zeer onrustige mens heeft het mij als historicus-biograaf niet makkelijk gemaakt. In de jaren dertig ondernam Last zoveel verschillende dingen dat het veel moeite koste een enigszins bevredigend inventaris van deze periode op te maken. Het vele materiaal dat er daarnaast voorhanden was (als ook de aard van het materiaal), is een andere oorzaak voor de wat breed uitgevallen taille van deze scriptie.

Maar gelukkig is Jef Last naast een lastig ook een aantrekkelijk en dankbaar scriptieonderwerp geweest. En dat is eigenlijk uit de zelfde redenen die ik hier boven heb genoemd: om zijn onrustigheid, welke hem nu juist tot een boeiend mens maakt, en het vele interessante materiaal dat er voorhanden lag.

In de loop van het onderzoek en het schrijven heb ik een ware fascinatie voor de figuur van Last opgevat en mijn hoop is nu dat iets van deze fascinatie ook de lezer zal kunnen beroeren. Mocht dit niet zo zijn, dan spreek ik maar met de woorden van de dominee-dichter François Haverschmidt:

'In vredesnaam Jaantje! (een catechisantje van de dominee - R.G.) Als gij dan maar zegt: Hij dicht wel niet mooi, maar hij meent het niet slecht.'³

In dit voorwoord wil ik ook nog enkele dankwoorden uitspreken. Allereerst dient mijn vriendin Debora te worden genoemd. Zonder haar scherpe blik en haar waardevolle kritiek tijdens het doorlezen van mijn 'woordengestamel' zou de scriptie in deze vorm niet hebben bestaan. Daarnaast heeft zij mij voortdurend gestimuleerd 'door te werken' en 'vol te houden'; meestal door er gewoon te zijn.

Voorts zou ik mijn begeleider Professor Bank willen bedanken voor zijn vertrouwen in mij en mijn scriptiearbeid; een vertrouwen dat ik hoop niet te hebben geschaad.

Ik zou ook nog een dankwoord willen richten tot Rudi Wester, de biografe van Jef Last. (Zij hoopt haar werk in 1995 af te ronden.) Zij heeft mij enkele goede tips van de hand gedaan en mij verblijdt met twee fraaie boekwerkjes van Last.

³ Uit: *Bzzlletin* nr 84 maart 1981. Gewijd aan François Haverschmidt/Piet Paaltjens. p 39.

Ook wil nog een aantal vrienden bedanken die mij hebben gesteund tijdens de soms moeizame totstandkoming van deze scriptie. Met name zou ik Paul Schrijver willen noemen, mijn vaste 'studiemaatje'. Dankzij onze vele gesprekken over de moeilijkheden van het schrijfproces (of: de verlammeende schrijfangst) is het mij tenslotte gelukt het één en ander op papier te krijgen. Ook zou ik Richard Erpelinck willen noemen die mij zeer behulpzaam is geweest wat betreft de computer- en printfaciliteiten. Voor degenen die ik niet heb genoemd: zij weten wie ik bedoel.

Ten slotte zou ik mijn moeder en mijn zus willen bedanken voor hun stimulans, poen en liefde.

Ik draag deze scriptie op aan mijn vader.

Robèrt Gillesse, 2 januari 1995.

Inhoudsopgave

Woord vooraf		2
Inhoudsopgave		4
Inleiding		5
Jef Last		5
Intellectuelen in de jaren dertig	6	
Probleemstelling en methode	8	
Opbouw		10
Bronnen		??
Hoofdstuk I 1898-1930		11
Jeugd		11
Student		14
Matroos en bedrijfsleider	15	
SDAP		17
Radicalisering		18
Een verklaring voor de radicalisering	23	
Hoofdstuk II 1930-1932		27
Literaire ontwikkeling	27	
RSP-NAS		34
Hoofdstuk III 1932-1934		41
Links Richten		41
Tweede reis naar de Sowjet-Unie	52	
Partijwerk en publiceren		60
Hoofdstuk IV 1934-1936		64
Partijwerk		64
André Gide		67
De homosexueel Last		72
Homosexualiteit en de communistische partij	75	
Derde reis naar de Sowjet-Unie		
Reis naar Marokko		76
Het Internationale schrijverscongres van juni 1935		79
<i>Een huis zonder vensters</i>		82
Voor de reis		84
Hoofdstuk V 1936-1938		88
Vierde reis naar de Sowjet-Unie	88	
Last in de Spaanse Burgeroorlog	94	
De buitenlanders in de oorlog	98	
Last in de oorlog		101

Hoofdstuk VI 1938-1972	110	
Scandinavië	110	
Een persoonlijke afrekening	111	
Na het afscheid van de CPN	115	
Motieven voor het verlaten van de CPN	119	
Na de jaren dertig	122	
Conclusie		127
Ten slotte	134	
Literatuurlijst	136	
Bijlage I Chronologische lijst	141	
Bijlage II Brief Jef Last aan Ida Last 23 september 1936		147

Inleiding

'Ik richt mij naar de ster van ebbenhout en hoor het hart der wereld in mij kloppen als een tamboer die met zijn roffel de ziel uit haar slaap wekt.'⁴

Jef Last

Deze scriptie bevat een biografie van de schrijver-intellectueel Jef Last tijdens de jaren dertig. Ondanks het feit dat Last enigszins in de vergetelheid is geraakt, biedt hij een zeer interessante blik op zijn tijd. Dat geldt in versterkte mate voor de jaren dertig.

Last, zijn hele leven een links geëngageerd schrijver, maakte juist in deze jaren zijn politiek meest radicale periode door. In 1930 brak hij met de SDAP (Sociaal-Democratische Arbeiders Partij), werd hij lid van de RSP (Revolutionaire Socialistische Partij) en zou vervolgens in 1933 deel gaan uitmaken van de CPH (Communistische Partij Holland)⁵ om daar vervolgens in 1938 mee te breken. De partijpolitieke loopbaan van Last was hiermee ten einde.

Vooraf de zes jaar die Last in de CPH doorbracht bieden een heel bijzondere kijk op de jaren dertig. Als communistische schrijver en politieke activist kwam hij met veel unieke zaken in aanraking. Zo bezocht hij de Sowjet-Unie vier maal, vocht hij mee in de Spaanse Burgeroorlog, raakte hij bevriend met één van de grote geesten van die tijd: André Gide (die sinds 1932 sympathiseerde met het communisme), nam hij deel aan de beroemde internationale schrijverscongressen tegen de oorlog en het fascisme en ondervond hij aan den lijve de merkwaardige, en soms ook heel gruwelijke, aard van het stalinistische communisme. Het literaire werk van Last uit deze tijd volgde zijn politiek-intellectuele ontwikkeling op de voet en is daarom behalve een belangrijke bron van informatie voor de biografie van Last, ook een rijke bron voor de jaren dertig.

Het is de bedoeling in deze scriptie te achterhalen wat Last als intellectueel en schrijver bewoog om in de jaren dertig een dergelijke radicale politieke keuze te maken.

⁴ Jef Last, *De bevrijde Eros. Een ketter in Moorenland en andere gedichten* (Rotterdam 1936) 7.

⁵ De CPH zou in 1935 de CPN (Communistische Partij *Nederland*) gaan heten. Dit in het kader van de zogenaamde 'volksfrontpolitiek' waarbij de communistische partijen de opdracht kregen een meer 'nationalistische lijn' te volgen (in tegenstelling tot de 'internationalistische lijn' die voorheen werd gevolgd).

Intellectuelen in de jaren dertig

Last maakte deze keuze niet als enige. De jaren dertig waren voor de Westeuropese intellectuelen een bijzonder moeilijke tijd. De economische wereldcrisis, de dreiging van een wereldoorlog, de opkomst van het fascisme en het alternatief van het communisme en de Sowjet-Unie vormden levensgrote problemen waaraan zelfs de meest geïsoleerde geesten zich niet konden onttrekken. Het was een tijd van keuzes, voor een genuanceerde, sceptische en onafhankelijke positie leek steeds minder plaats.

Er schuilt daarin een zekere tragiek. De intellectueel kan immers slechts bestaan namelijk bij de gratie van een zekere onafhankelijkheid, door de mogelijkheid tot het geven van ongebonden en zonodig impopulaire kritiek.

Deze onafhankelijke kritiek deed er echter door de gebeurtenissen van de jaren dertig steeds minder toe. Van maatschappelijke en politieke invloed (zoals bijvoorbeeld tijdens de Dreyfus affaire) was er nauwelijks meer sprake.⁶ Enigszins dramatisch gesteld, zou men kunnen zeggen dat de intellectuelen in dit decennium tussen de tandwielen van de geschiedenis werden vermalen.

Veel intellectuelen trokken hun conclusies en sloten zich aan bij een politieke partij of sympathiseerde ermee. Zij gaven daarmee hun kritische onafhankelijkheid vrijwillig prijs. De kosten daarvan waren soms zeer hoog.

Dat gold in het bijzonder voor de intellectuelen die lid werden van de communistische partij. Zij werden geacht hun eigen oordeel volledig aan de kant te schuiven en zich te onderwerpen aan de partijlijn, ook als deze lijn met de dag kon wijzigen en een grove amorele houding voorschreef. Deze last bracht veel intellectuelen er vroeg of later toe te breken met hun radicale keuze. De eis tot vrijheid van denken en het besef dat een aantal morele principes gehandhaafd moesten blijven, bleek bij velen te sterk ontwikkeld om lang onderdrukt te worden.

Maar ook in het geval van een minder radicale keuze bleef de positie van de

⁶ Het woord intellectueel is ontstaan tijdens deze Franse 'Dreyfus affaire' waarbij de Joodse officier Dreyfus uit antisemitische overwegingen in 1894 onschuldig werd veroordeeld tot landverraad. Degenen die Dreyfus steunden werden door de voorstanders van de veroordeling 'intellectuelen' genoemd als zij 'die tot in het extreme de rede volgen', als een 'elite van het verstand'. De oorsprong van het woord is dus van origine negatief, maar al heel snel werd het als een soort geuzennaam aangenomen en kreeg het woord een veel meer positieve betekenis. Thomas von Vegesack, *De intellectuelen. Een geschiedenis van het literaire engagement 1898-1968* (Amsterdam 1989, vertaling uit het Zweeds: *Tänkens aristokrater eller pennans betjänter* 1986) 14-28.

intellectueel moeilijk. Hij die gewoon was een duidelijk moreel oordeel te kunnen vellen, was nu ondergeschikt aan een veel minder duidelijke compromispolitiek. Deze politiek 'van de keuze van het minste kwaad' was erg moeilijk te aanvaarden.⁷

Tijdens het interbellum was Nederland in veel opzichten een geïsoleerd eiland binnen Westeuropa.⁸ Dat gold in sterke mate voor het culturele en intellectuele leven dat maar heel langzaam veranderde in een meer moderne richting. Het ontbreken van de schok die de Eerste Wereldoorlog in de meeste andere Westeuropese landen wel had toegebracht, was een belangrijke reden voor dit isolement.

Toch werd Nederland in de jaren dertig met de haren bij de internationale politiek gesleept. De economische wereldcrisis was daarvan het meest pregnante teken; armoede, werkloosheid, sociale onvrede en politieke onzekerheid lieten zich gelden. Ook andere grote 'tijdsproblemen' als het fascisme, het communisme (dat in Nederland als een groter gevaar werd beschouwd dan het fascisme⁹) en de dreigende oorlog wierpen een schaduw over het kleingeestige en zelfgenoegzame Nederland.

Zodoende werden ook de Nederlandse intellectuelen gedwongen een positie in te nemen. In wezen a-politieke intellectuelen als Menno ter Braak en Edgar du Perron voelden zich geroepen politiek stelling te nemen tegen het opkomende fascisme. Zij richtten in 1936 het Comité van Waakzaamheid op, dat zich aan geen enkele politieke partij gebonden wist en daarom geen onderscheid maakte naar de politieke overtuiging van de steunbetuigers. De enige eis was dat men een principieel tegenstander diende te zijn van het fascisme. Toen er ook communisten toetraden, was dit voor anderen het teken om het Comité als communistische mantelorganisatie te bestempelen.¹⁰

Deze beschuldiging geeft aan hoe weinig speelruimte er nog over was voor de intellectueel om een genuanceerde, onafhankelijke positie in te kunnen nemen. Hij koos zelfs

⁷ Een voorbeeld hiervan is het zich afzijdig houden van de Franse linkse Volksfrontregering tijdens de Spaanse Burgeroorlog (1936-1939). Het hoofdargument van de Franse regering om geen hulp te geven aan de 'linkse' Republikeinse partij, was om het conflict zo veel mogelijk binnen de Spaanse grenzen te houden en toch vooral geen wereldoorlog uit te lokken.

⁸ Zie bijvoorbeeld: H. van Galen Last, *Nederland voor de storm. Politiek en literatuur in de jaren dertig* (Bussum 1969).

⁹ Ibidem, 22, 23.

¹⁰ Dit gebeurde ondermeer vanuit de 'concurrerende' anti-fascistische organisatie Eenheid Door Democratie (EDD). Ibidem, 86, 87. Het Comité van waakzaamheid van anti-nationaalsocialistische intellectuelen (zoals zij in het totaal heette) was opgericht naar het voorbeeld van het Franse Comité de vigilance des intellectuels antifascistes dat in 1934 was ontstaan. L.R. Wiersma, 'Het Comité van Waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische intellectuelen (1936-1939)', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* Deel 86 (1971).

zonder het te willen. Indien hij wel koos, dan verkocht hij eigenlijk zijn 'intellectuele ziel' aan de 'politieke duivel'. Misschien dat men dit de tragedie van de intellectuelen in de jaren dertig zou kunnen noemen.

Probleemstelling en methode

Jef Last koos duidelijk partij. Als uit het bovenstaande al bleek zou hij in de jaren dertig een politiek radicaal linkse positie innemen. Last koos er voor zijn intellectuele onafhankelijkheid grotendeels prijs te geven en zijn denkbeelden ondergeschikt te maken aan de wil van een partij.

Waar het in deze scriptie om handelt, zijn de beweegredenen achter deze radicale politieke keuze. Mijn probleemstelling is nu de volgende: Wat bewoog de schrijver-intellectueel Jef Last in de jaren dertig een zo radicale keuze te maken en wat zette hem er toe deze keuze weer ongedaan te maken?

En: Was hij in dit radicaal engagement een typische intellectueel van zijn tijd, of was er sprake van een meer uitzonderlijke positie?

Om deze vragen te beantwoorden heb ik gekozen voor een biografische invalshoek. De bedoeling is om de levenswandel van Last in de jaren dertig uitgebreid na te gaan en waar mogelijk te analyseren.

De keuze voor een biografische aanpak heeft te maken met een persoonlijke en misschien enigszins discutabele voorkeur voor het 'menselijke' aspect in de geschiedenis. Juist door de concentratie op één individu is het mogelijk een uiterst levendig, uniek beeld van een periode te krijgen. Natuurlijk ligt in die uniciteit gelijk de beperking; een groot deel van de geschiedenis gaat immers boven het individu uit en blijft het individu toch altijd een gevangene van zijn eigen tijd.

Toch kan juist dit ene gezichtspunt misschien tot dieper inzicht leiden, dan velen tegelijk. Om een cliché uit de kast te halen: 'Wat er verloren wordt in de breedte, wordt er gewonnen in de diepte'. De 'mens' blijft in zicht; paradoxaal genoeg door óók te kijken naar wat er boven die individuele mens uitstijgt.

De persoon Last als uitzichtspunt op de jaren dertig heeft inderdaad wel zijn beperkingen. Hij was politiek radicaal, had tamelijk non-conformistische opvattingen, was

cosmopolitisch ingesteld en was schrijver van beroep. Erg 'gemiddeld' was Last dus niet. De blik van Last op zijn eigen tijd is door deze uitzonderingspositie daarom geenszins representatief.

Maar juist de uitzonderlijke blik van Last geeft een uniek beeld deze tijd. De dilemma's, het handelen, de successen en het falen - juist de specifieke reacties van Last op de gebeurtenissen van de jaren dertig kunnen een waardevolle bijdrage leveren aan het begrip voor deze periode.

Een bijkomend interessant feit is dat men door de figuur Last een beeld krijgt van het vooroorlogse linkse idealisme. Juist vanuit een huidig 'ideaal-arm' tijdperk, waarin een steeds weer oplevende discussie rondom het schrijversengagement wordt gevoerd, is dit idealisme een bijzonder interessant facet van de interbellumjaren. Het verloren gaan van de (schijnbare) naïviteit waardoor men nog kon geloven in een betere toekomst, is wellicht één van de belangrijkste breuken in mentaliteit die deze eeuw te zien heeft gegeven.

Opbouw

Ik wil ook nog iets zeggen over de opbouw van deze scriptie. Bij een biografisch onderwerp als dit is het bijna onvermijdelijk een chronologisch kader te scheppen. Uiteraard zal soms gebroken worden met de chronologie om, waar nodig, een breder thematisch verband te leggen.

Het zou mijns inziens zinloos zijn om de figuur Last op te breken in rubrieken als schrijver, politiek-activist, openlijk bisexueel, verwoed reiziger, non-conformist en Provo 'avant la lettre'. Dat niet doen mag misschien verwarrend zijn; het zou echter misleidend zijn om al deze aspecten los van elkaar te behandelen.

Daar ik Last wil plaatsen in de intellectuele wereld van de jaren dertig kan men stellen dat deze scriptie het midden houdt tussen een 'case-study' en een beperkte biografie: Last als *voorbeeld* van een intellectueel in de jaren dertig.

Bronnen

Ten slotte wil ik kort ingaan op de door mij gebruikte bronnen. Deze scriptie is vooral een *literatuurscriptie* geworden. Dat betekent dat ik mijn onderzoek vooral heb verricht op basis

van gepubliceerde bronnen: romans, gedichtenbundels, essays, historische studies, naslagwerken, brievenuitgaven en krante- en tijdschriftartikelen.

In mindere mate dan ik had gewild (oorzaak: banaal tijdgebrek), heb ik gebruik gemaakt van meer 'primaire' materiaal; zoals brieven, documenten en andere ongepubliceerde geschriften. Wel heb ik de 'collectie Last' van Het Letterkundig Museum kunnen raadplegen en daaruit heb ik een aantal relevante zaken kunnen gebruiken. Interessant hierin zijn vooral de (door Last zelf samengestelde?) plakboeken waarin zeer veel verschillende dingen zijn samengebracht: kranteartikelen, officiële documenten, foto's etc. Ook heb ik uit de 'collectie Last' de brieven geraadpleegd. Een probleem is echter dat een groot aantal brieven zich nog in privé bezit te lijkt bevinden en dezen voor mij niet toegankelijk waren. Helaas heb ik ook de ongepubliceerde memoires van Last niet mogen inzien, die zich wel in het Letterkundig Museum bevinden.

Mijn informatie heb ik dus grotendeels uit reeds gepubliceerde literatuur gehaald. Allereerst heb ik geput uit de geschriften van Last zelf. Vooral heb ik veel gegevens kunnen halen uit het boek *Mijn vriend André Gide* (Amsterdam 1966) dat veel 'memoires-achtige' informatie bevat, hoewel deze wat betreft de jaartallen niet altijd betrouwbaar is. Last haalde in dit boek namelijk nogal wat dingen door elkaar (wat overigens na een veelbewogen leven als het zijne goed voorstelbaar is).

Wat betreft de biografische literatuur heb ik met name geput uit het boek (eigenlijk een in eigen beheer uitgegeven doctoraalscriptie) van Nieko van de Pavert, *Jef last. Tussen de partij en zichzelf* (Nijmegen 1982)¹¹. Van de Pavert heeft hierin veel 'vorserswerk' verricht en is daarom voor mij van onschatbare waarde geweest, hoewel ook hij ook soms niet helemaal betrouwbaar is wat betreft de chronologische volgorde.¹² Voor wat betreft de periode tot 1933 heb ik voorts veel biografische informatie kunnen halen uit de collectief geschreven scriptie over het extreem linkse tijdschrift *Links Richten*: Projektgroep 'literatuursociologie' 1 *Links Richten tussen partij en arbeidersstrijd. Materiaal voor een theorie* (zo staat het er echt) *over de verhouding tussen literatuur en arbeidersstrijd* (Nijmegen 1975).¹³ Naast veel 'jaren zeventig' links-ideologisch gehakketak, biedt deze scriptie enorm veel gegevens over de linkse beweging in Nederland uit de vroege jaren dertig. Voor de periode vanaf 1934 heb ik

¹¹ Voortaan: Pavert, *Last*.

¹² Met als gevolg dat sommige onnauwkeurigheden ook in mijn scriptie zijn doorgeslopen. Ik heb helaas niet de tijd gehad om elk feit te checken dat door hem werd genoemd. *Helaas!*

veel kunnen achterhalen en checken via de briefwisseling van Last en André Gide: André Gide, *Correspondance avec Jef Last 1934-1950* (Lyon 1985). Met name de door C.J. Greshoff verzorgde notenafdeling is voor mij van veel belang geweest.

Hiermee heb ik wel de voornaamste bronnen genoemd die ik heb gebruikt om mijn betoog te kunnen schrijven. Voor de overige van de door mij aangewende bronnen verwijs ik naar het notenapparaat en de literatuurlijst.

Na dit laatste onderdeel van de inleiding kan dan eindelijk het betoog aanvangen.

¹³ Voortaan: *Studie Links Richten*.

Hoofdstuk I 1898-1930

'Ik schaamde mij voor een existentie die me voorgoed van mijn makkers in het volk zou isoleren'¹⁴

Jeugd

Waarschijnlijk het meest bepalend voor de jeugd van Last is zijn oer-burgelijke opvoeding. Josephus Carel Franciscus Last werd geboren op twee mei 1898 te Den Haag. Zijn vader was een voormalig Indisch marine-officier en was terug in Nederland een hoofdamtenaar van de arbeidsinspectie geworden. Het was een autoritair man, politiek conservatief liberaal, zich verheven voelend boven de lagere klasse en behept met een 'gezond burgerlijke verachting voor alles wat artist was'¹⁵. Zijn moeder, ook een 'oud-Indisch gast', hield zich vooral bezig met winkelen en gasten ontvangen. Het was zeker een familie in goede doen; er werd gewoond in statige huizen en het huishoudelijk werk werd grotendeels door personeel opgeknapt.

De jonge Last werd beschermd opgevoed. Hij voelde zich als kind geïsoleerd. Daarbij verhuisde het gezin vaak als gevolg van het beroep van de vader des huizes. Last verlangde daarom sterk naar het gezelschap van andere jongens en vond dit uiteindelijk in de padvinderij. Deze werd in Nederland net geïntroduceerd en het ideaal van een 'jongensgemeenschap zonder standenonderscheid' sprak de twaalfjarige Jef zeer aan.¹⁶ Het is misschien niet al te gewaagd om te stellen dat hier bij Last de eerste homoseksuele gevoelens begonnen te ontluiken. Gevoelens van deze aard zouden zijn hele leven met een zeker sociaal aspect omgeven worden. Deze twee elementen zijn fraai zichtbaar in een jeugdherinnering uit 1965: 'Ik zal ongeveer zes, zeven jaar geweest zijn toen mijn vader me voor de eerste keer meenam naar een der fabrieken die hij moest inspecteren. Ik herinnerde me het oorverdovende lawaai, de zwakke lichtpunten der elektrische lampen en een mooie blonde jongen, die aan een der machines telkens weer een grote zak vulde en die dan op zijn rug naar een transporteur droeg.

¹⁴ Jef Last, *Van een jongen die een man werd* (Baarn 1941) Uit de autobiografische inleiding (Voortaan: Last, *Jongen*) 21.

¹⁵ Jef Last, *Jongen*, 7. Over de ouders van Last: Pavert, *Last* 79, 80. *Studie Links Richten* 20, 21. Jef Last, *Zo zag ik Indonesië* (Den Haag, Bandung 1956) 1-35.

¹⁶ In hoeverre de padvinderij-beweging werkelijk zo egalistisch was is de vraag. Volgens de *Studie Links Richten* (20, 21) waren de leden van de padvinderij vooral afkomstig uit gegoede kringen. In 1907 was de scoutingbeweging door Baden Powell opgericht en al in 1911 werd Last lid van 'het eerste vendel' in de stad Deventer. De beweging bleek in Nederland zeer goed aan te slaan.

Ik dacht: 'ik wou dat die jongen mijn vriend was'. De sirene kondigde de schafttijd aan en terwijl we in het directiekantoor koffie en een koekje kregen, zag ik die jongen, tussen andere arbeiders in, op de stenen van de binnenplaats zitten en zijn broodje eten. Ik denk, dat ik die dag socialist ben geworden.¹⁷

Last zou nog jaren lang actief blijven binnen de padvinderij. Hij publiceerde in het clubblad zijn eerste verhalen en zou later zelfs profijt hebben gehad van zijn 'knopen en kompas kennis' tijdens de Spaanse Burgeroorlog.¹⁸

Toen Last wat meer in zijn puberteit geraakte, begon hij zich steeds meer in 'opstandigheid' te ontwikkelen. Een belangrijke gebeurtenis was een verblijf in 1914 bij enkele mede-padvinders in het grauwe industriële Engeland van Manchester en Liverpool. Hij zag met eigen ogen het moeilijke en frustrerende arbeidersleven en keerde volgens eigen zeggen als 'een kleine opstandeling' terug.¹⁹ Hij begon met het lezen van Multatuli en Franse utopisten en socialisten als Fourier en De Considérant. Het conflict met zijn autoritaire vader, die alle kunst en socialisme belachelijk maakte, nam toe en in 1916 werd hij zelfs van de christelijke HBS verwijderd om zijn 'rebels' gedrag. Gelukkig kon hij een staatsexamen elders afleggen.²⁰ Het is vrijwel zeker dat Last, zonder medeweten van zijn ouders, in het jaar 1917 lid werd van de SDAP.²¹ Daarnaast was hij al actief in 'Ons Huis' te Amsterdam, een van de zogenaamde 'volkshuizen' opgezet door goedwillende burgers om de arbeiders 'wat cultuur bij te brengen'. Daar leerde Last enkele socialisten kennen en via de familie Adelaar Fürth, die de leergierige Last onder hun hoede nam, kwam hij in aanraking met kunst en progressieve denkbeelden.²²

Het werken met arbeiders, of het zogenaamde 'arbeidersontwikkelingswerk', is iets wat Last in zijn hele verdere partijcarrière (dus ook in de RSP en de CPH) zou blijven volhouden. Hierbij moet men denken aan dingen als het geven lezingen, het vertonen van films en het aanbieden van cursussen. Het directe contact met arbeiders trok Last hierin het meest hebben aan.

¹⁷ Jef last, 'De wind verandert, de vaan staat vastgeroest?', in: *De gids* oktober 1965 nr 8, 209.

¹⁸ Ischa Meijer, 'Ik voel me hopeloos geïsoleerd, waar moet je naar toe' (interview met Last), in: *De nieuwe linie* 4 mei 1968

¹⁹ Last, *Jongen*, 11.

²⁰ Pavert, *Last* 81.

²¹ G.H. s'Gravesande, 'Jef Last over zijn leven en zijn werk', in: *Den gulden winckel* no.387 maart 1934. De *Studie Links Richten* noot 115 p522 neemt dit interview uit 1934, waarin Last zelf het jaartal 1917 noemt, als de meest betrouwbare datering.

²² *Studie Links Richten*, 21, 43.

Aan het einde van 1917 zou Last zelfs een aantal maanden als arbeider in de mijnen van Treebeek (een plaatsje in Limburg) werken. Last schreef er in 1941 het volgende over:

'Van hen (de 'proletarische' mijnwerkers) leerde ik meer dan ik uit de boeken der utopisten geleerd had: de wèrkelijkheid, en dat was niet de gouden prolatariër van Gorter, noch ook de bête humaine van Zola, geen stakker, waarmee men slechts medelijden voelen kon, geen ideaal gestalte zonder fouten, maar de mensch, die nog zijn natuurlijkheid bewaard had en dien men daarom lief kan hebben. En vaak heb ik mij later afgevraagd, hoe alles geloopt zou zijn, en of ik niet vele malen gelukkiger geworden ware, wanneer ik destijds eenvoudig tusschen hen was blijven werken en leven.²³

Vader Last hoopte dat Jef na deze escapade snel genezen zou zijn van zijn 'arbeidersliefde' en zijn sociale ideeën.²⁴ Het tegenovergestelde leek echter te gebeuren: Last voelde zich meer en meer verbonden met de arbeiders en hun lot en had een steeds groter verlangen deel uit te maken van hun wereld.²⁵

Er speelden hier twee belangrijke zaken die voortvloeiden uit zijn jeugd. Enerzijds verzette Last zich tegen het burgelijk thuismilieu, anderzijds had hij een groot verlangen naar mannavrienschap, of, in de taal van die tijd, naar 'makkerschap'. Dit laatste valt wellicht te verklaren uit Last's homoseksuele inslag en misschien ook uit de relatieve eenzaamheid van zijn vroege jeugdjaren. De twee bovenstaande tendensen zullen in het verdere leven en werken van Last steeds terugkeren.

Student

Last koos er niet voor om zijn leven in de mijnen te slijten. Hij begon in de aanvang van 1918, min of meer op goed geluk, aan een studie Chinees in Leiden. Het was de bedoeling dat Last opgeleid zou worden tot ambtenaar voor de dienst in Nederlands-Indië. Volgens Van de Pavert werd de studie betaald door het Ministerie van Koloniën.²⁶

In Leiden zou Last er een enigszins dubbel leven op na houden. Enerzijds was hij zeer actief in de Leidse SDAP en hielp hij ondermeer met het opzetten van een plaatselijke AJC

²³ Last, *Jongen* 15.

²⁴ Ibidem, 14.

²⁵ De latere relatie van Last tot zijn ouders en jongere zus (haar bestaan ben ik te weten gekomen via Pavert, *Last* (p. 79)) is mij niet duidelijk geworden. Het lijkt er op dat hij na zijn keuze voor een anti-burgerlijk bestaan (d.w.z. een kunstenaars-bohémien leven) vanaf ongeveer 1919 met zijn ouders heeft gebroken (of zij met hem?). Of zij ooit iets hebben geweten van de homoseksuele aard van Last is zeer de vraag. Hij liet deze namelijk pas openlijk blijken vanaf 1934 (zie ook hoofdstuk IV).

²⁶ Pavert, *Last*, 81

(Arbeiders Jeugd Centrale) afdeling. Anderzijds werd hij lid van het Leidse Corps en scheen hij daar zelfs de groentijd te appreciëren.²⁷

Last was een goede student: na twee jaar was hij al ver genoeg gevorderd om Chinese gedichten te kunnen vertalen. Een verrijking betekenden voor hem ook de college's van de in die tijd zeer befaamde professor Bolland. Deze college's brachten Last in aanraking met de dialektische methode van Hegel of wel de systematische twijfel: iets wat Last in vooral zijn latere schrijversjaren steeds zou blijven benadrukken.²⁸

Toch leek Last weer voor zijn 'echte makkers' te kiezen, want in 1919 besloot hij in Katwijk aan Zee te gaan wonen. Hij leefde daar midden tussen de vissers en doste zich soms zelfs uit als één van hen. Last scheen volgens eigen zeggen goed met de Katwijkers op te kunnen schieten en ging regelmatig met hen mee vissen. Wat de Katwijkers op hun beurt van deze vreemde vogel dachten, is jammer genoeg niet bekend.²⁹

Het scheen ondertussen ook tot een breuk te zijn gekomen tussen Last en zijn medestudenten in het Corps. Hij had namelijk een fel artikel geplaatst in het Corpsblad *Virtus Concordia Fides* over de revolutie-poging van Troelstra. Volgens eigen zeggen werd hij 'onder luid gejoel van de kroeg (is: de sociëteit)... gedrongen'.³⁰

Een aantal maanden later had Last definitief genoeg van het studeren en brak zijn studie af; na overigens nog wel een tolkendiploma Chinees te hebben behaald. Met deze stap zette hij ook welbewust zijn ambtenarenloopbaan in Indië aan de kant.³¹

Hij koos dus niet voor een carrière maar voor het 'echte leven', het leven onder het volk. Last daarover in 1941:

'Ik voelde, dat ik veel meer bij de Katwijkse visschers, de Limburgse mijnwerkers en de Brabantsche boeren (Last had in zijn HBS-tijd bij zijn boerenfamilie in Brabant gewerkt³² - R.G.) hoorde, dan bij mijn medestudenten, die zich met zoveel ijver voor een goed betaalde burgerlijke betrekking voorbereidden. [...] ik schaamde mij voor een existentie die me voorgoed van mijn makkers in het volk zou isoleren.'³³

²⁷ Ibidem. Last, *Jongen*, 16-19. *Links Richten studie*, 22-23.

²⁸ Ibidem

²⁹ Last, *Jongen*, 19, 20. *Links Richten studie*, 23. Pavert, *Last*, 82, interview Wester.

³⁰ Last, *Jongen*, 23. Het ging om het artikel 'Nerveuse dagen' geplaatst 28 november 1918. Hoe serieus die 'breuk' was is niet helemaal duidelijk. Last bleef namelijk tot juli 1920 - tot na zijn studie - redactielid van de *Virtus Fides Concordia*.

³¹ Ibidem, 23. *Links Richten studie*, 23, 524.

³² Last, *Jongen*, 13.

³³ Ibidem, 21.

Matroos en bedrijfsleider

Hij besloot eerst enkele maanden op een Katwijkse haringlogger mee te varen als matroos. Waarschijnlijk deed Last dit tot hij in juli 1919 zijn dienstplicht ging vervullen bij de marine.³⁴ Hierna zou hij voor meer dan een jaar als matroos op koopvaardij schepen varen. Na zijn tweede dienstplichtperiode (zie noot 20) leek Last voor een tijd weer 'fatsoenlijk' te worden. Hij werd assistent-bedrijfsleider bij de Enka (een kunstzijde-fabriek). Hij zou het er bijna twee jaar uithouden waarna het hem toch teveel werd en hij ontslag nam. In 1934 - midden in zijn communistische tijd - zei hij er in een interview dit over:

'Ik wilde mijn werk als bedrijfsleider goed doen, maar voelde, dat het mijn verhouding tot de arbeiders *onzuiver* maakte.'³⁵ (cursivering van mij)

Last voelde zich blijkbaar erg ongelukkig tegenover de arbeiders te staan in plaats van ertussen.

Last was ondertussen in 1923 getrouwd met Ida ter Haar en was in hetzelfde jaar zijn dochter Femke geboren.³⁶ In februari 1924 liet hij hen echter achter om voor negen maanden

³⁴ Aan zijn tijd bij de marine leek Last geen slechte herinneringen te bewaren. Vooral het contact met beroepsmatrozen die in Indië hadden gediend waren voor hem inspirerend. Zij hadden volgens Last een hoog revolutionair gehalte en gingen op betere manier om met de inlanders dan het hogere marinepersoneel. Jef Last, *Zo zag ik Indonesië*, 28-30. Last zou in twee keer zes maanden zijn dienstplicht vervullen: van 29 juli 1919 tot februari 1920 en van 20 september 1921 tot 23 maart 1922. *Links Richten studie*, 23, 524 (noot 131). Last schreef over zijn marine-tijd ook in het studentenblad *Virtus Concordia Fides* een aantal artikelen onder de titel 'Brieven van een jeugdigen schepeling' (2 oktober 1919 tot 5 februari 1920).

³⁵ G.H. s'Gravesande, 'Jef last over zijn leven en zijn werk'. Last zou zijn ervaringen als bedrijfsleider verwerken in zijn roman *Liefde in de portieken* (Amsterdam 1932). Jef Last, *Acht werken van Jef Last* (Bussum 1947) 126.

³⁶ Er zouden nog twee dochters volgen: Anki in 1925 en Mieke in 1927. Ida Last, dochter van een CHU kamerlid (*Links Richten studie*, 23) en een leraar klassieke talen (Pavert, *Last*, 224 noot 15), was ook heel actief in arbeidersontwikkelingswerk. Zij hield zich vooral met kinderen bezig en is de oprichtster geweest van het kindercircus 'Elleboog'.

Het huwelijk tussen Last en zijn vrouw is bijzonder te noemen. Al vanaf het eerste begin was Ida Last - vijf jaar ouder dan haar echtgenoot - er op uit onafhankelijk op te treden en een eigen leven op te bouwen. Zij leek de onrustigheid van haar man te accepteren. Ida Last zei in een interview met *De Telegraaf* (10 mei 1968): 'Jef was toentertijd (aan het begin van hun huwelijk - R.G.) matroos, een zwerver. Ik was helemaal ingesteld op een leven, dat zich gedeeltelijk onafhankelijk van hem zou ontwikkelen. Ik bewonderde zijn sociale hart, romantisch en mooi waren zijn gedichten. Zijn onafhankelijkheidsgevoel, het zich willen losmaken van zijn eigen burgerlijke opvoeding, het conventionele, ook dat sprak me allemaal erg aan.' Verderop in het interview zegt zij het volgende over Last: 'Mijn man is helemaal vervuld van zichzelf. Als ik met hem op reis zou gaan zou hij op de eerste hoek al vergeten zijn dat ik bij hem was. Kijk, dan bepaal ik toch liever mijn eigen levenswandel.'

Hoe zij tegenover de homo(bi-)sexuele aard van haar man stond, die hij eigenlijk pas ging 'praktiseren' vanaf 1934 (zie ook hoofdstuk IV), is mij niet erg duidelijk geworden. Zij schijnt echter wel tot een zekere acceptatie te zijn gekomen daar hun huwelijk tot de dood van Last heeft standgehouden. Last sprak echter diverse malen wel van schuldgevoelens ten opzichte van zijn vrouw. In een interview met Ischa Meijer (in: *De Nieuwe Linie*, 4 mei 1968) zei hij er dit over: 'Net als hij (André Gide, ook een gehuwde homoseksueel - R.G.), net zo ben ik doodsbenauwd om m'n vrouw verdriet te doen. Maar dat kun je niet laten zonder dat je oneerlijk tegenover jezelf wordt.' Duidelijk spreekt de

naar de Verenigde Staten te vertrekken. Last pakte zijn 'wilde leven' weer op. Het plan was aan de Columbia University te New York zijn studie Chinees voort te zetten. Daar kwam echter niets van terecht en in plaats daarvan vervulde Last allerlei baantjes.³⁷

Bij terugkeer werkte Last samen met zijn vrouw in een tehuis voor moeilijk opvoedbare jongeren. Daar werden zij echter na enkele maanden ontslagen omdat de directie het echtpaar te progressief vond in hun optreden.³⁸

SDAP

Na nog een ander baantje kwam Last terecht bij de filmdienst van het Instituut Voor Arbeiders Ontwikkeling (IVAO). Het IVAO was een onderdeel van het, sinds de Eerste Wereldoorlog steeds meer uitdijende, SDAP- en NVV- (Nederlands Verbond van Vakverenigingen) conglomeraat. Het instituut was in 1924 opgericht als een alternatief voor te oud geworden AJC-leden en nam qua ledental al snel een vrij grote vlucht. In 1926 waren dat er al 18.000 en in de jaren dertig zouden het er meer als 30.000 worden. Het was een typisch voorbeeld van een verzuilde organisatie. Alleen SDAP-ers en NVV-ers mochten lid worden en naast het bijbrengen van culturele en socialistische kennis lag er vooral veel nadruk op het gezamenlijk optrekken.³⁹

Last kreeg de leiding over de filmdienst (vanaf 1 september 1925) welke zojuist was opgericht. Hij trok door het land met de 'Roode Auto' (met de koosnaam 'Pieter Jelles'; naar P.J. Troelstra), een grote bus waarin de filmapparatuur werd vervoerd, en trad daarbij op als operateur en als explicateur. De films waren meestal educatief van aard en bedoeld om de arbeiders het een en ander bij te brengen. Vanaf het tweede seizoen zou Last echter ook zelf aangekochte Russische speelfilms laten zien. In de middag waren er vaak voorstellingen voor

moeilijke uitweg die Last trachtte te zoeken in in zijn boek *Mijn vriend André Gide* (p. 247) (sprekend over het huwelijk van Gide, maar evenzeer over dat van hemzelf): '...niet slechts overtuiging, maar ervaring leerde mij dat de vaste, vrije wil tot samenblijven de enige basis is waarop het onverdraaglijke plotseling draaglijk wordt [...] doorslaggevend is het besef dat deze mooie of lelijke, aantrekkelijke of afstotende eigenschappen (van de huwelijkspartners - R.G.) onverbreekelijk deel zijn van een groot geheel dat men ondanks alles liefheeft en waarvan men de schaduwzijde niet zou willen missen...' In welke mate Ida Last met deze formulering kon instemmen blijft echter voor mij een open vraag.

³⁷ G.H. s'Gravesande, 'Jef Last over zijn leven en werk'.

³⁸ Pavert, *Last*, 93.

³⁹ *Links Richten studie*, 53-55.

de kinderen.⁴⁰

Last raakte door dit werk nauw betrokken bij de film. Hij werd lid van de Rotterdamse Filmliga en zou films gaan recenseren in ondermeer *De Nieuwe Weg*.⁴¹ In 1928 zou Last zelfs een scenario schrijven voor een film van Joris Ivens en Mannus Franken, 'Branding', welke bekend staat als de eerste Nederlandse avant-garde film. Om de kosten wat te drukken - de filmmakeren hadden een budget van 800 gulden - vervulde Last ook meteen maar de hoofdrol: een Katwijkse visser.⁴² In een interessante brief uit 1929, waarin Last de I.T.F (Internationale Transportarbeiders Federatie) adviseerde over het maken van een film, beval hij de 'nieuwe wisselende montage van harte aan' en noemde hij zijn vriend Ivens als de enige die in Holland deze nieuwe kunst van het monteren zou kunnen hanteren.⁴³

Last zou het werk voor de filmdienst van het IVAO tot de helft van 1928 volhouden. Door allerlei meningsverschillen en onderlinge verwijten van wanbeleid en onkunde werd het steeds moeilijker te functioneren. Last nam tenslotte zelf zijn ontslag.⁴⁴ Wat zeker in dit conflict zal hebben meegespeeld is het feit dat Last vanaf midden 1927 sterk was geradicaliseerd.

Radicalisering

Nu had Last zich altijd in de linkervleugel van de partij opgehouden; een aantal dingen maakte dat hij zich steeds meer vervreemde van de partijlijn. Het grote struikelblok was de Indië-politiek van de SDAP. Last voelde zich zeer betrokken bij de Indonesische vrijheidsstrijd die in deze tijd sterk was opgelaaid.⁴⁵ In november 1926 en in januari 1927 waren er communistische opstanden uitgebroken op respectievelijk Java en Sumatra. Last

⁴⁰ Ibidem, 24.

⁴¹ *Links Richten studie*, 24-26, 526. In *De nieuwe weg. (Onafhankelijk, revolutionair, socialistisch maandschrift)* recenseerde Last vanaf het einde van 1929 in de rubriek 'voor de lens'.

⁴² Pavert, *Last*, 97, 230, 231 (noot 38). Jef Last, *Liedjes op de maat van de rottan. Indische revolutionaire gedichten*. Verzameld, ingeleid en toegelicht door Harry A. Poeze. (Leiden 1994) 11.

⁴³ Brief gedateerd 1 februari 1929. Afkomstig uit de collectie Last (L255) van het Letterkundig Museum.

⁴⁴ Poeze beweert dat Last werd ontslagen. Jef Last, *Liedjes op de maat van de rottan*, 10. Pavert, *Last*, 228 (noot 29) en de *Links richten studie* 28 stellen daarentegen dat hij zelf ontslag nam. Volgens de *Links Richten studie* (527 noot 147) moet datum van ontslag(neming) liggen tussen 16 april (hij schreef toen nog een enthousiast stukje over zijn filmwerk in *Het Volk*) en 28 juli (Last verhuisde op die datum naar Rotterdam).

⁴⁵ De betrokkenheid van Last bij deze strijd kan ten eerste verklaard worden uit zijn familie achtergrond. Last had ook in zijn studententijd kennis gemaakt met enkele Indonesische studenten en was zijn achting voor Indonesiërs nog gestegen. Het feit dat Nederland de onderdrukker was, maakte natuurlijk ook dat deze strijd heel dichtbij leek.

was zeer onder de indruk van deze opstanden en de hardhandige onderdrukking van deze revoltes door de Nederlandse autoriteiten. In 1927 werd hij daarom lid van de 'Liga tegen imperialisme en koloniale overheersing' waarin SDAPers, niet-partijgebonden linkse socialisten en communisten samen werkten.⁴⁶ Ook begon hij te publiceren in het blad *Eenheid*, het blad van SDAP oppositionelen en links-socialisten, dat streefde naar meer samenwerking tussen socialisten en communisten.⁴⁷ De SDAP-leiding was zeer bevreesd voor communistische infiltratie en Last maakte zich met dit soort acties bepaald niet geliefd.

In de Liga zou Last enkele belangrijke contacten opdoen. Zo ontmoette hij Mohammed Hatta, de latere vice-president van de republiek Indonesië, Henk Sneevliet, de beroepsrevolutionair en latere oprichter van de RSP (Revolutionair Socialistische Partij) en Henriëtte Roland Holst, de eerbiedwaardige socialistische dichteres en de 'beschermvrouwe' van de jongere generatie socialistische dichters.⁴⁸

De SDAP-leiding moest niets van deze Liga hebben en op het SDAP-congres van 9 april 1928 werd het partijlidmaatschap onverenigbaar geacht met die van één van de 'Kominternplaneten' waartoe de Liga ook werd gerekend. Last besloot in de partij te blijven en uit de Liga te stappen.

De linkse oppositie werd op dit congres danig in de hoek gedreven. Deze groep was een tamelijk heterogeen gezelschap dat een gezamenlijke afkeer had van de compromisbereide, parlementaire politiek van de SDAP-leiding en daarom meer nadruk wilde leggen op de directe arbeidersstrijd. Zij werd nu gedwongen zich loyaal op te stellen tegenover de partij. Wel kreeg de oppositie een eigen blad, *De socialist* (ter vervanging van *Eenheid*) en Last zou

⁴⁶ Deze Liga was één van de kinderen van de grote communistische organisator Willi Münzenberg (1889-1940). Zij was een van de vele 'mantelorganisaties' die hij opzette om vooral niet-communistische intellectuelen (fellow-travellers, of: meelopers) aan te trekken. Dezen waren veelal internationaal van aard. Zo ook de Liga welke in februari 1927 een internationale conferentie hield waarop afgevaardigden van 35 landen verschenen. (Jef last, *Op de maat van de rottan*, inleiding Poeze 11.) Münzenberg zou in de jaren dertig de organisator zijn van de vele anti-fascistische congressen en comité's. Arthur Koestler noemde hem in verband met deze activiteiten 'The Red Eminence of the international anti-Fascist movement'. (Koestler ea. *The God that failed* 63) Münzenberg zat ook achter het beroemde *Bruinboek* (één uit een serie van 'bruinboeken') dat ging over de zaak van de Lubbe en het Duitse fascisme en waarvan alleen al in Nederland 30.000 exemplaren werden verkocht. Münzenberg stapte in 1937 uit de communistische partij na de grote monster-processen in Moskou. In 1940 werd hij, op de vlucht voor de oprukkende Duitse troepen, vermoord door Komintern-agenten. Lou de Jong, *Geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Voorspel*. Deel I (Den Haag 1969) 423-428. *The God that failed* 63, 64.

⁴⁷ *Links Richten studie*, 26, 62, 63.

⁴⁸ Henriëtte Roland Holst/Van der Schalk (1869-1952) was van 1897 tot 1911 lid geweest van de SDAP en in 1916 was zij toegetreden tot de SDP (de Sociaal Democratische Partij en de voorloper van de CPH). Zij ging samenwerken met Henk Sneevliet en verliet samen met hem in 1927 de CPH. Zij zou zich steeds meer in religieus socialistische zin ontwikkelen. In 1929 was zij een van de oprichters van *De Nieuwe Weg*. *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging* Deel V, P.J. Meertens e.a. (Amsterdam 1992) 241-256.

hierin druk gaan publiceren.⁴⁹

Last hield het na deze loyaliteitskwesie nog twee jaar vol in de SDAP. Hij bleef zich volop inzetten voor de Indonesische vrijheidsstrijd en ging hij door met het ageren tegen de onderdrukking door de Nederlandse regering. De Indië-kwesie zou ook het uiteindelijke breekpunt zijn voor Last om de partij te verlaten.

Vooraf het contact met Henk Sneevliet was hierin van groot belang. Deze buitengewoon interessante figuur was jarenlang actief geweest als revolutionair in Nederlands-Indië. Hij had in 1916 definitief de SDAP de rug toe gekeerd en was lid geworden van de SDP (Sociaal Democratische Partij). In Indië had hij in 1914 de Indonesische Sociaal Democratische Vereniging (ISDV) helpen oprichten welke in 1917, gelijk vele andere links-revolutionaire partijen in de wereld, zou veranderen in een *communistische* partij: de Partai Komunis Indonesia (PKI). Zij werd uiteindelijk één van de grootste communistische partijen van Azië. Lenin bleek in 1920 een dermate groot vertrouwen in Sneevliet te hebben dat hij hem voor een belangrijke Komintern missie naar China stuurde. Terug in Nederland - vanaf 1924 - begon Sneevliet zich intensief te bemoeien met de radicale vakbond, het NAS (Nationaal Arbeids Secretariaat). In 1927 kwam hij in aanvaring met CPH-partijleiding over het NAS en trad uit de partij. In 1929 hielp hij mee de RSP op te richten, welke heel nauw verbonden zou blijven aan het NAS.⁵⁰

Last ving begin 1929 aan met het publiceren in *De Nieuwe Weg* (ontstaan uit de samenvoeging van de links radicale bladen *Vlam* en *Klassenstrijd*), een blad van links socialisten en oppositionele communisten dat vrijwel in lijn lag met het NAS en de RSP.⁵¹ Na de oprichting van de RSP (februari 1929) werd Last hierin ook actief, als ook in het NAS.⁵² Dit moest natuurlijk leiden tot een een conflict met de SDAP.

Het kwam uiteindelijk tot uitbarsting op het koloniaal congres van de SDAP in Utrecht (11 januari 1930). Last vond de partijstandpunten veel te gematigd en beschuldigde de partij er van alleen maar uit te zijn op een coalitie met de 'burgerlijke partijen'. Zo

⁴⁹ Later zou deze oppositie zelfs eigen congressen gaan organiseren en werd zij in 1932 alsnog uit de SDAP gemaneuvreerd (7200 leden). Zij zouden een nieuwe, onsuccesvolle partij oprichten: de Onafhankelijk Socialistische Partij (OSP) welke op haar beurt in 1935 samen zou gaan met de RSP tot RSAP (Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij). *Links Richten studie* 66, 67.

⁵⁰ Biografische gegevens over Sneevliet uit: P.J. Meertens e.a. *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging*. Deel I (amsterdam 1986) 111-119.

⁵¹ *Links Richten studie*, 102-105. Het eerste nummer van *De Nieuwe Weg* zou verschijnen in januari 1929 met prominent op de eerste pagina het gedicht van Last 'De jongen in de vreemde stad'.

weigerde de partij de (CPH-) leuze 'Indonesië los van Holland' over te nemen. De feitelijke aanleiding was het spreken van Last op een, door de SDAP 'verboden', protestvergadering 'tegen de terreur in Indonesië'.⁵³ Door toch te spreken tekende hij in feite zijn roeyement.

Op 15 januari - een dag na de vergadering - stuurde hij de SDAP zijn afscheidsbrief die eveneens werd geplaatst in het RSP-NAS blad *De Arbeid*.⁵⁴ Last somde daarin al zijn bezwaren tegen de SDAP op. De partij zou 'een verkiezingspartij' zijn geworden, gerecruteerd uit de kleine middenstand en haar jeugdbeweging had fascistische trekjes ontwikkeld. De partij had meermalen als stakingsbreker opgetreden, leugens verspreid over de Sowjet-Unie en had 'koloniaal verraad' gepleegd. Last geloofde niet meer in de SDAP als 'een strijdbare revolutionaire partij'. Eveneens spuide Last kritiek op de sociaal-democratische beweging in de gehele Westeuropese context. De politiek van Belgische, Engelse, Duitse en Franse sociaal democratische partijen werd door hem als 'kapitalistisch nationalistisch' betiteld.⁵⁵

Last was te 'links' geworden om nog in de partij te kunnen functioneren. En misschien de partij te 'rechts' om mensen als Last nog te kunnen herbergen. Last zag geen andere oplossing dan die van een proletarische revolutie. De partij was in zijn ogen een pragmatisch-parlementaire, compromis partij geworden die niet meer in het centrum van de directe arbeidersstrijd stond.

Nu zat daar zeker iets van waarheid in: Na de revolutiepoging van Troelstra was de SDAP steeds meer een nette sociaal-democratische partij geworden en was de partijleiding inderdaad enigszins van de arbeiders vervreemd. Toch bleef de partij wel iets van haar radicale trekjes houden : de klassenstrijd, het historisch materialisme en het anti-monarchisme bleven nog lang vaste partijstandpunten. Een echt verregaande revisionistische politiek zou pas vanaf 1934, of eigenlijk vanaf 1937 met een nieuw beginselprogram, worden gevoerd. Pas toen werden de marxistische dogma's werkelijk losgelaten en ging men streven naar 'een brede democratische volkspartij'. De grondbeginselen voor de latere PVDA werden hier

⁵² Ibidem, 31.

⁵³ Deze vergadering was georganiseerd door de links-socialisten en de Perhimpunan Indonesia. De laatstgenoemde was van oorsprong een sociale vereniging voor Indonesische studenten welke was veranderd in een politieke organisatie. Zij wees het Nederlandse koloniale bewind principieel af en hing een Indonisisch nationalisme aan. De politieke leider was Mohammad Hatta. Jef Last, *Liedjes op de maat van de rottan*, inl. Poeze, 12. *Links Richten studie*, 32.

⁵⁴ Deze werd geplaatst op 1 februari 1930.

⁵⁵ *Links Richten studie*, 32, 33. *De arbeid*, 1 februari 1930.

gelegd.⁵⁶

Last maakte echter een tegenovergestelde ontwikkeling door. In simplistische bewoordingen: hij voelde zich steeds meer een revolutionair in plaats van een sociaal-democraat. Zo waren de SDAP en Last steeds meer uit elkaar gegroeid.

Een verklaring voor de radicalisering

Deze radicalisering, welke de kern vormt van mijn betoog, laat zich niet gemakkelijk verklaren. Zij bestaat namelijk uit een ondoorzichtige combinatie van - wat ik maar zal noemen - objectieve-politieke factoren en subjectieve-persoonlijke elementen. Om enigszins tot een verklaring te komen zal ik een kunstmatige scheiding tussen deze twee moeten aanbrengen.

Wat betreft de politiek-objectieve kant van de verklaring is de Indië-kwestie en de onvrede met de gematigde-revisionistische politiek van de SDAP al genoemd.

Van groot belang is dat Last jarenlang had geopereerd op de linkervleugel van de partij. Zo had hij de initiatieven tot samenwerking met communisten en links-socialisten (onder andere in het blad *Eenheid*) gesteund. Hij hoopte met de deze oppositie-politiek de partij van binnenuit te kunnen veranderen. Dat bleek na verloop van tijd een pijnlijke illusie. De linkse oppositie werd vooral na het congres van 1928 van werkelijke invloed ontdaan. Dit zal Last zeker hebben gesterkt in de overtuiging dat de partij zich steeds meer van haar revolutionaire roeping verwijderde.

Daarnaast was er de toenemende invloed van mensen als Henriëtte Roland-Holst en Henk Sneevliet die hem nieuwe, meer revolutionaire, politieke standpunten bijbrachten.

Echter ook de politiek-economische veranderingen op grotere schaal hebben zeker bijgedragen aan de radicalisering van Last's opvattingen. Aan het eind van de jaren twintig ontstonden er steeds meer sombere vooruitzichten. Een cultuurpessimisme deed opgeld. De economische wereldcrisis van 1929 was voor velen een teken aan de wand. Ook voor Last was dit een signaal om zijn ideologische bakens te verzetten. De crisis leek het kapitalisme de genadeklap uit te delen. Het voldeed niet meer op de revolutie te wachten. De weg lag meer dan ooit open om de socialistische droom waar te maken. Het was nu of nooit.

⁵⁶ *Algemene geschiedenis der Nederlanden. Nederland en België 1914-1918. Nieuwste tijd* deel 14 (Haarlem 1979) 218-242.

En er was natuurlijk de grote inspiratiebron: de Sowjet-Unie. Terwijl de westerse wereld steeds dieper in een neergaande spiraal geraakte leek de Sowjet Unie juist een uiterst spectaculaire economische groei door te maken (het was de tijd van eerste vijf-jaren plan). De sterk afwijzende houding van de SDAP tegenover het 'Sowjet-experiment' begon Last in toenemende mate tegen te staan.

Het meest ondoorzichtige, maar daarom niet minder belangrijke, deel van de verklaring is die in de persoonlijk-subjectieve sfeer. Deze is slechts heel moeizaam te achterhalen. Het lijkt mij echter beter een duidelijke poging te wagen, dan impliciet allerlei uitspraken in deze richting te doen.

Jef Last lijkt te hebben behoort tot het soort mensen die altijd in de contramine zijn - hij was een levenslange non-conformist, een rebel, een revolutionair en in 1966 zelfs nog een Provo.⁵⁷ Waarschijnlijk is hier wel een fraaie psychologische verklaring voor te vinden - bijvoorbeeld: de dominante vader - maar daarmee bevind ik me als historicus op te glad ijs. Ik houd het er op dat Last een levenslange 'opstandigheid' heeft opgedaan, in de poging het benauwende burgerlijke milieu van zijn ouders van zich af te schudden. Last moest in die opstand tegen het ouderlijk milieu zijn afkomst verloochenen. Met andere woorden: de wereld van zijn ouders moest vernietigd worden. Wat lag er dus meer voor de hand dan de revolutie te gaan preken?

Last zou men in deze zin een typische 'bourgeoisie-revolutionair' kunnen noemen. De haat tegenover de eigen afkomst werd omgezet in revolutionair gedachtegoed en een (vaak nogal ongemakkelijke) verbroedering met het proletariaat.

Deze 'verbroedering' is een ander belangrijk element in vorming van Last's radicale politieke opvattingen. In het bovenstaande heb ik al aangeduid dat het verlangen van Last zich te verenigen met zijn 'arbeidersmakers' enerzijds is te verklaren uit het verzet tegen het ouderlijk milieu, anderzijds uit een (diepere) wens naar menselijk contact, naar (homo)sexueel contact.

Voor Last was de arbeider 'een waarlijke mens', zonder de burgerlijke benauwde gedragsregels en diep ingewortelde zonde- en schaamtegevoelens. De arbeider was 'open';

⁵⁷ Last zou namelijk in dat jaar een onverkiesbare plaats op de provolijst innemen tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van Amsterdam. Hij was blijkbaar erg ingenomen met deze beweging: zo veranderde hij bij de herdruk van zijn boek *Kruisgang der jeugd* (1939) de titel in *Doodstraf voor een Provo* (1967) en noemde hij zichzelf in een Vara radio-interview een 'Provo van voor de oorlog'. Pavert, *Last* 271. Fragment van het VARA-programma uit een interview met Rudi Wester over het maken van de Jef Last biografie. VPRO-radio programma *O.V.T.* Uitzonden 10-7-1994. (Voortaan: Interview Wester).

juist ook in sexueel opzicht. Voor de sexueel gefrustreerde burgermansjongen betekende het contact met hem een bevrijding.

Last was zich overigens heel goed bewust dat zijn socialistische opvattingen voor een groot deel werden ingegeven door gevoelens van erotische aard; of zoals hij het zelf uitdrukte: 'door Eros'. Later zou hij dit idee steeds meer sublimeren in zijn romans en zijn poëzie, en in het totaal van zijn levensfilosofie. Hierop zal ik later in het betoog dieper ingaan.

Een belangrijke voorwaarde voor 'het socialisme volgens Last' was dus het directe, nabije contact met de arbeiders. De onvrede van Last ten opzichte van de SDAP uitte zich dan ook mede in kritiek op het afnemen van dit contact. Hij verweet de partij dat zij zich steeds minder temidden van de arbeiders opstelde en in toenemende mate werd tot een deftige, klein-burgelijke, parlementaire partij. Voor Last had het socialisme alleen zin als het uitging van de arbeidersklasse. In deze groep bevonden volgens hem zich de deugden waaruit een nieuwe maatschappij zou moeten worden opgebouwd.

Nadat Last dit niet meer in de SDAP meende te herkennen, zocht hij zijn weg naar partijen die, naar zijn mening, wél temidden van de arbeiders stonden. Dat betekende een stap naar links: naar de RSP en de CPH. Maar ook deze partijen zouden Last in zijn zoektocht naar de 'menselijke liefde' tenslotte teleurstellen.

De eerste stap van Last naar de revolutie en naar de eenwording met de arbeiders ging dus via de SDAP. Nu had de partij in de tijd dat Last lid werd de revolutie nog niet helemaal had afgezworen - wat bleek uit Troelstra's onfortuinlijke revolutiepoging - en zou zij daarna ook nog niet helemaal tadeloos zijn. Na dertien jaar, veelal opstandig, oppositioneel lidmaatschap en na een sterk veranderde politiek economische omstandigheden werd het de revolutionair Last toch te machtig. De SDAP en Last waren uit elkaar gegroeid. Zijn afscheid was absoluut: in vrijwel alles viel hij de moederpartij nu af. De liefde van de revolutionair komt nu eenmaal even radicaal als zij gaat. In de komende acht jaar zou Last de meest politiek-extreme periode van zijn leven doormaken.

Hoofdstuk II Van 1930 tot 1932

'Laat mij beseffen wie mijn makkers zijn'⁵⁸

Literaire ontwikkeling

Alvorens aan de jaren dertig te beginnen dienen er nog twee zaken te worden aangestipt. Ten eerste is wil ik kijken naar wat Last heeft gedaan na zijn ontslag (juli 1928) bij de filmdienst van het IVAO. Ten tweede wil ik ingaan op de literaire ontwikkeling van Last.

Over het eerste kan ik kort zijn. Last was in de rest van 1928 een aantal maanden werkzaam als arbeider bij de Zuiderzee-werken. Deze ervaring zou hij later verwerken in zijn, waarschijnlijk nog meest bekende, roman: *Zuiderzee* (1934). Daarna werkte hij weer voor een korte periode als assistent-bedrijfsleider bij de Eerste Nederlandsche Manometerfabriek. Ondertussen behaalde hij een akte voor het geven van lager onderwijs en werkte hij vanaf augustus 1929 acht maanden als vervangend onderwijzer. Hierna zou Last gaan 'leven van de pen'.⁵⁹

Zo kom ik op het tweede bovengenoemde punt; de ontwikkeling van Last tot schrijver. Hierop zal ik wat uitgebreider in moeten gaan.

Last leek al vroeg begonnen te zijn met schrijven. Zoals uit het bovenstaande al is gebleken, had hij lange vervolgv verhalen geschreven voor het padvind ersblad. Op zestienjarige leeftijd schreef hij tijdens zijn verblijf in Engeland het onderstaand gedichtje:

In de fabrieken, in donkere zalen
naargeestig en vuil en met overal stof
werken en zwoegen eens vroolij ke jongens,
verstompt door den arbeid vervelend en dof.⁶⁰

In het gedichtje is al iets van de sociale betrokkenheid zichtbaar die in het latere schrijfw erk van Last zo'n grote rol zou innemen.

Van Last als student zijn de stukken bekend die hij schreef in het Corpsblad *Virtus Concordia Fides*. Zijn politieke ervaring - inmiddels opgedaan in de SDAP - kwam naar

⁵⁸ Uit het gedicht 'Laat mij beseffen'. Jef Last, *Kameraden!* (Rotterdam 1930).

⁵⁹ Pavert, *Last*, 96.

⁶⁰ Last citeerde het gedicht (alleen de eerste strofe) zelf in zijn: Last, *Jongen*, 11. Het zou het tweede gedicht (na

voren in de artikelen die hij schreef. In oktober en november 1918 schreef hij twee lange stukken over het jeugdwerk waarin hij zijn medestudenten probeerde te enthousiasmeren voor het werken onder volksjongens (Last had in Leiden ook zelf een jongensgroep onder zijn hoede).⁶¹ In het nummer van 28 november 1918 schreef hij het gewraakte artikel - getiteld: 'Nerveuse dagen' - over Troelstra's revolutiepoging. Last protesteerde tegen het feit dat het Corps zich zo overduidelijk had geschaard aan de behoudende 'Oranje-zijde'. Het Corps had officieren aan de burgerwacht geleverd en had geestdriftig deelgenomen aan de pro-Oranje demonstratie te Den Haag. Volgens Last was het de politiek andersdenkenden in de vereniging nu wel erg moeilijk gemaakt. Hij besloot het artikel met een passage dat een groot deel van de corpsstudenten inderdaad zeer tegen de haren moet zijn ingestreken:

'En wanneer inderdaad een reactie de kop op mocht steken, dan zou nog wel eens mogen blijken dat een bij een feest meeloopende enthousiaste menigte evenmin een bewijs van kracht hoeft te zijn, als het ingestudeerd afspannen van paarden. Men dommele niet in met de aangename herinnering aan een feest met wijn en fakkels maar bereide zich voor op een ernstigen tijd, waarin nog andere daden verwacht zullen worden dan hoera te schreeuwen en te lopen met oranjestrikjes!'

Hij schreef echter in hetzelfde blad ook nog zijn, naar de Tachtigers, geschoolde poëzie en hij zou er eveneens een verslag optekenen van zijn verblijf bij de marine (oktober 1919 tot februari 1920).

In 1919 schreef hij zijn destijds ongepubliceerde roman *Van een jongen die een man werd*. Dit boek was volgens Last voortgekomen uit het conflict tussen zijn bestaan als burgerlijke student en zijn verlangen naar het echte leven onder het volk. Voor Last scheen het schrijven altijd uit een zeker conflict met zichzelf voort te moeten komen. Hij schreef hierover in de inleiding van het bovengenoemde boek (1941):

'Om met dit probleem (het probleem niet te vervreemden van het volk door studie of positie - R.G.) af te rekenen begon ik te schrijven en eigenlijk heb ik later ook nooit anders geschreven dan om voor mij zelf af te rekenen met de problemen die zich stelden. Schrijven om zoo maar eens 'iets moois te maken', om te amuseeren of te onderhouden is mij vrijwel onmogelijk. Ik schrijf omdat ik moet, omdat ik iets te zeggen heb, dat ik niet verzwijgen kan, zeker niet voor mijn genoegen, meestal pas na het overwinnen van sterke onlustgevoelens, en altijd door met

het allereerste) zijn dat Last had geschreven.

⁶¹ Dit jeugdwerk ging niet uit van de SDAP maar van de 'Ons Huis' organisatie (zie in het bovenstaande). De jeugdorganisatie van de SDAP (de AJC) was toen maar net in opkomst en Last was er in deze artikelen niet eens echt positief over: 'Hoewel het mij altijd goed toeschijnt jongens in hun vrijen tijd iets beters te geven dan de straat kan doen en tot nog toe deze organisaties hoofdzakelijk op uit is [sic] op het brengen van ontwikkeling door gezellige avonden, voordrachten en kampen, ben ik toch steeds bang dat, evenals bij sommige christelijke organisaties het tenslotte uitloopt op zieltjeswinnerij door het suggereeren van een meening aan hen die nog geen meening hebben, waar het mij toe schijnt dat men allereerst moet uit zijn op het kweken van bewuste, zelfstandige menschen die, denkend, uit de vele meeningen hun eigen vinden.' *Virtus Concordia Fides* 31 oktober 1918.

heimelijke angst voor de consequenties.

Want mijn boeken hebben niet alleen een beangstigend eigen leven, en nemen meestal een heel anderen keer dan ik bij den opzet gewenscht heb, maar zij stellen mij bovenal telkens weer voor de imperatief: kies of je de consequentie van je eigen gedachtes aandurft.⁶²

Een belangrijk punt is dat Last naast zijn literaire werk - zijn romans en poëziebundels - en zijn vertalingen ook zeer veel journalistiek, essayistisch, politiek en propagandistisch werk heeft afgeleverd. Zijn literaire werk blijft in omvang zelfs ver achter bij de omvang van zijn niet-literaire werk.⁶³ Last heeft in ongelooflijk veel bladen gepubliceerd en heeft over zeer uiteenlopende zaken geschreven. Last zou men dus een echte 'broodschrijver' kunnen noemen (zonder overigens de wat negatieve connotatie van dit woord te willen benadrukken).

De scheidslijn tussen het literaire en het niet-literaire werk was echter niet absoluut. Zo schreef Last in de jaren dertig zijn zogenaamde 'reportageromans'; romans met een sterk journalistieke inslag, zowel wat betreft de inhoud als de vorm. En ook was er in zijn journalistieke en politieke werk vaak een literaire tendens te bespeuren.

Met het publiceren, in eerste aanvang vooral sociaal-democratische bladen, begon Last rond 1924. Het waren veelal bijdragen van literaire aard en dan nog met name poëzie.⁶⁴

In 1926 maakte Last zijn literaire debuut met een poëziebundel, *Bakboordlichten*.⁶⁵ De gedichten waren geïnspireerd op Last's zeereizen vijf jaar eerder en hadden een eenvoudige vorm en inhoud. Last zou ze namelijk hebben geschreven voor zijn 'makkers' aan boord die ze moesten kunnen zingen en begrijpen.⁶⁶

Ook in literair opzicht wilde Last dus een dialoog zoeken met 'het volk'. Last zou zich intensief gaan bezighouden met het vraagstuk welke de literatuur was die het dichtste aansloot bij het proletariaat. Vooral in zijn communistische tijd ging Last zich met deze 'literaire

⁶² Last, *Jongen*, 20, 21.

⁶³ Het literaire oeuvre van Last is overigens zeker niet klein te noemen. Hij publiceerde zo'n 60 romans en 14 poëziebundels. Naar de (ongepubliceerde) lijst die ik van Rudi Wester heb gehad.

⁶⁴ Om een aantal voorbeelden te geven: *Het jonge volk* (blad van het AJC), *Opgang* (theoretisch orgaan van het AJC), *De socialistische gids* (theoretisch orgaan van het SDAP), *Het Volk* (het dagblad van de SDAP), *De proletarische vrouw*, *De notekraker* (satirisch blad van de SDAP) en *De toorts* (orgaan van het IVAO). Ontleend aan de *Links Richten studie*, 524, 525 (noot 136).

⁶⁵ Jef Last, *Bakboordlichten* (Amsterdam 1926).

⁶⁶ Uit het interview van G.H. s'Gravesande (1934), 'Jef Last over zijn leven en werk': 'Die zeereizen hebben invloed gehad op mijn werk. Wat heb je aan een liedje, dat je niet zingen kan en waar niets in staat, zeiden ze aan boord. En toen ben ik liedjes gaan maken, die ze wèl zingen konden en waar wèl wat in stond. Zoo ontstond *Bakboordlichten*, mijn eerste bundel. Met die gedichten was het een verwijd individualisme, een groeps-individualisme. Vroeger sprak je uit wat je zelf voelde. Heel sterk ben ik doende geweest om mijn woordkunst af te wennen en

kwestie' bemoeien. De organisatie en het tijdschrift *Links Richten* zou er een uitvloeisel van worden.

Een belangrijke invloed op de ontwikkeling van deze denkbeelden zou hierin het lidmaatschap van de Socialistische Kunst Kring (SKK) spelen. Deze organisatie was in 1927 opgericht vanuit links sociaal-democratische hoek en telde op haar hoogtepunt ongeveer 80 leden.⁶⁷ Zij wilde socialistische kunstenaars verenigen en volgde min of meer in het oude SDAP cultuuridee om kunst aan het volk te brengen en zo de arbeidersklasse te 'verheffen'. De scheiding tussen kunstenaar en massa diende te worden opgeheven. Een belangrijk onderscheid tot de SDAP-kunstopstiek was het besef binnen de SKK een nieuwe 'socialistische (dat wil zeggen: anti-burgerlijke) kunst' te moeten scheppen. Ook de kunstenaar en zijn kunst diende te veranderen. Hoe dat er concreet uit moest zien was minder duidelijk; daartoe zou er eerst een socialistische maatschappij moeten ontstaan.

Ook de SKK werd door de partijtop al vrij snel als een bedreiging ervaren. De links-oppositionele opstelling en de contacten met links-socialisten en communisten maakte de SDAP-leiding zeer huiverig. De SKK heette daarom al snel een communistische mantelorganisatie te zijn. Dat was over het algemeen een afdoende middel om de meeste sociaal-democraten af te schrikken. De SKK zou vanaf 1930 dan ook geleidelijk van de SDAP wegdrijven en geraken in CPH aanverwante kringen: de organisatie en het tijdschrift *Links Richten*, de Vrienden Van de Sovjet-Unie (VVSU) en het Internationaal Verbond van Revolutionaire schrijvers (IVRS). Op deze organisaties zal ik later kort terug komen.⁶⁸

Last formuleerde uit de afwijkende SKK-kunstvisie al vroeg een nog radicalere mening. Er moest naar zijn idee een 'revolutionaire kunst' ontstaan (in plaats van een 'socialistische kunst') en het volk moest niet onderwezen worden, het moest gestimuleerd worden in het maken van een eigen kunst.⁶⁹ Deze twee punten zouden tot de belangrijkste doelstellingen van *Links Richten* behoren.

Naarmate Last politiek meer radicaliseerde, begon ook zijn literaire werk te veranderen. Zij werd steeds strijdbaarder, steeds politieker, of zo men wil: propagandistischer. Een duidelijk teken hiervan waren de twee gedichtenbundels die Last in

mijn werk toegankelijk te maken voor mijn kameraden.'

⁶⁷ *Links Richten studie*, 75.

⁶⁸ Over de SKK: *Ibidem*, 75-95.

⁶⁹ *Ibidem*, 28, 29.

eigen beheer uitbracht: respectievelijk *Liedjes op de maat van de rottan* (1929) en *De wind speelt op het galgetouw* (1930). Alleen al de vorm van de bundeltjes was uniek. Ze werden namelijk uitgebracht als een soort scheurkalender; de bladzijden konden op deze manier worden uitgedeeld en opgeplakt zodat de agitatorische inhoud zoveel mogelijk werd verspreid. De bundels werden via colportage zeer goed verkocht. Last noemde zelf het getal van 10.000 verkochte exemplaren.⁷⁰

De inhoud van de bundels was fel aanklagend; zij ging tekeer tegen de onderdrukking van de Nederlandse regering in Indië: de doodvonnissen, de verbanningen, het beruchte Digoel (concentratie)kamp en de onverschilligheid van de Nederlandse bevolking tegenover het lot van vervolgte Indonesiërs. Ook werd de sociaal-democratie en de SDAP fel aangevallen in haar afzijdige houding. Een fragment (de eerste vier strofen en zevende) uit het gedicht 'Kruisgesprek'⁷¹

Als Philips' Radio eens wou⁷²,
En zond door d'aether heen,
Naar 't Digoel-kamp aan man en vrouw,
Wat wij voor Indië deën.
Als Philips' Radio eens wou,
En Vara had het woord,
'k Verzekert, dat je hooren zou,
Wat je nooit hebt gehoord!

Hilversum - Vara - Van Kol - Van Kol⁷³

Met leden van het Instituut (van arbeidersontwikkeling - R.G.)
bankje vol
Je ziet, wij zijn voor Indië van enthousiasme dol.

zit heel zijn

Hilversum - Vara - Van Kol - Van Kol,
Krijg jelui de zwartwaterkoorts, wij houden hier wel vol,
Ons Volksraadslid⁷⁴, geloof dat maar, is heusch een knappe bol.

⁷⁰ Dit beweert Last in een brief aan de uitgever Brusse. Gedateerd 15 maart 1931. Geciteerd in Jef Last, *Op de maat van de rottan*, inleiding Poeze, 21. Deze uitgever bracht de meer literaire bundel *Kameraden!* (Rotterdam 1930) uit. Deze verkocht een stuk minder goed.

⁷¹ Dit gedicht stamt uit 1928 en werd voor het eerst in SDAP-oppositie blad *De socialist* gepubliceerd en kwam daarna terecht in de bundel *De wind speelt op het galgetouw*. Jef Last, *Op de maat van de rottan*, 61. Commentaar op de gedichten door Poeze, 99.

⁷² 'Philips' Radio' verwijst naar de Philips Omroep Holland Indië die kortegolf-uitzendingen naar Indië verzorgde. Ook de Vara mocht hierop uitzenden. Ibidem, 99.

⁷³ Van Kol was de koloniaal specialist en een tweede kamerlid van SDAP. Hij was voor Last hèt symbool van het verafschuwde gematigde Indië beleid van de SDAP. Ibidem.

⁷⁴ De Volksraad was een soort Indische adviesraad voor het gouvernement in Batavia en het parlement en de regering in Nederland. Zij werd benoemd door de overheid uit de drie bevolkingsgroepen: Europeanen, Inlanders en

Hilversum - Vara - Van Kol - Van Kol,
Van 'Indië vrij!' - ik zeg het je - heeft enkel Rusland lol,
Als een ministerzetel lokt draaien wij als een tol.

Hilversum - Vara - gegroet - gegroet,
De kamerfractie voert den strijd, dus ballingen houdt moed,
Maar lieve mensen, als t' je blijft, vergiet vooral geen bloed!

Dergelijke politiek-agitatorische literatuur was uniek voor Nederland. Last had zijn voorbeelden vooral uit Duitsland en Rusland gehaald. Dat gold in het bijzonder voor het Duitse blad *Die Linkskurve* en de Bund Proletarischer Schriftsteller.⁷⁵

Het was met name de novellen-bundel *Marianne* (Den Haag 1930) die Last in literaire kring bekendheid zou opleveren.⁷⁶ Het waren in modernistische stijl geschreven korte verhalen waarin de komst van de revolutie in Nederland - gepersonificeerd door Marianne - centraal stond. Het was vooral de vernieuwende vorm die de literaire critici opviel en die zij prezen. De arbeiders, voor wie Last dit werk toch in eerste instantie bedoeld had, konden de vernieuwende vorm veel minder waarderen.⁷⁷ Last verontschuldigde zich in *De Nieuwe Weg* voor de stijl welke echter wel overwonnen zou kunnen worden als 'men zich slechts den tijd (gaf) rustig te lezen en zich de gebeurtenissen voor te stellen'.⁷⁸

In zijn ontwikkeling tot beroepsschrijver liet Last in zijn werk dus een steeds sterkere politieke tendens gelden. Afgezien van het feit of dit de literaire kwaliteit negatief (of positief) beïnvloedde is dit een belangrijk punt en daarom wil ik er hier wat dieper op ingaan.

Voor Last had de literatuur, en de kunst in het algemeen, steeds meer een functie, steeds meer een maatschappelijk doel gekregen. Zij moest tot daden aanzetten, niet tot introspectie. Zij moest eveneens vernieuwend zijn. De tijd van de 'naturalistische-psychologische-burgerlijke' roman was voorbij. Naar voorbeeld van wat in Duitsland en

Vreemde Oosterlingen. Het woordje 'ons' in 'Ons Volksraadlid' verwijst naar de lid (eigenlijk: leden - het waren er namelijk twee) van de Indische Sociaal-Democratische Partij (ISDP). Ibidem.

⁷⁵ Last noemde deze voorbeelden in de brief aan zijn uitgever Brusse (zie noot 13), Ibidem, 21.

⁷⁶ Dit geldt eveneens, hoewel in iets mindere mate, voor de novelle-bundel *Branding* (Arnhem 1930) - omgewerkt van het filmscript - en de gedichtenbundel *Kameraden!*. Ook de bijdrage van Last aan de eerste en de tweede bundel *Tijdsignalen* (Amsterdam 1929, 1930) - een verzameling van jonge socialistische dichters, liefdevol ingeleid door Henriëtte Roland Holst - had hem enige bekendheid buiten de opgeleverd.

⁷⁷ Last beweerde in deze tijd steeds meer dat hij allereerst voor de arbeiders zou schrijven en dat zijn literaire werk gezien moest worden als 'kunst in dienst van de klassenstrijd'. Toch zocht hij wel degelijk contact met de 'burgerlijke' literaire wereld. Zo zorgde hij er wel degelijk voor dat zijn boeken burgerlijke bladen als *De Gulden Winckel* werden besproken. *Links Richten studie* 156-159.

⁷⁸ *De Nieuwe Weg*, 1930, nr.12, 384.

Rusland gebeurde, diende de kunst zich af te stemmen op de maatschappij, op de massa, op de stad, op de snelheid van het moderne leven en op de film. Dat betekende in de literatuur een montage-achtige schrijfstijl, snel wisselende indrukken en korte zinnen. Een voorbeeld uit het boek *Branding*:

'Razende wind.

Losgeschuurd uit de uiterste uithoek der aarde.

Aanzwaaiende wolkenmassa's, springend van golftop tot golftop,
de voeten in 't water.

Van oneindigheid tot oneindigheid jagend, in homerische lach
om zijn meesterschap.

Zingend door het want en de beide masten; met een grimas langs de boegspriet, met een vloek
langs het dek.⁷⁹

In het literaire werk van Last gingen een toenemende politieke inhoud en vernieuwende, modernistische kunstopvattingen dus hand in hand. Deze ontwikkeling zou voortduren tot 1934. In de nieuwe paden die Last toen betrad was vooral de ontmoeting met de schrijver André Gide van groot belang.

RSP-NAS

Last storte zich na zijn afscheid van de SDAP volop in het werk van zijn nieuwe partij en vakbond, de RSP en de NAS. Hij trad vele malen op als spreker en begon druk te publiceren in *De Baanbreker* en *De Arbeid* (respectievelijk het blad van de RSP en het NAS). Ook in het jeugdwerk en het arbeidsontwikkelingswerk werd hij weer zeer actief.⁸⁰ In 1931 werd Last een bezoldigd functionaris van het NAS en nam hij zitting in de redactie van *De Nieuwe Weg*. In juli van dat jaar ging het echter al fout. Er ontstond een fikse ruzie tussen Last en de partij en op 13 november werd Last geroyeerd.

In het onderstaande zal ik ingaan op de precieze oorzaak van dit conflict. Eerst zal ik proberen te verklaren waarom Last, in het zicht van zijn relatief korte lidmaatschap van de RSP, niet gelijk lid geworden is van de CPH.

De RSP had ten eerste het voordeel dat Last er al mensen kende. Zijn meest belangrijke contact was natuurlijk die met de partijvoorzitter Sneevliet. Last was ook

⁷⁹ Jef Last, *Branding*, in: *Acht werken van Jef Last*, 7.

⁸⁰ De RSP had haar eigen jeugd- en arbeidsontwikkelingsorganisaties: de Revolutionaire Jeugd Bond (RJB) en de Vereniging Voor Volksontwikkeling (VVVO). Van beide organisaties zou Last in 1931 voorzitter worden. *Links Richten studie*, 96-98, 164.

bevriend met de partijleden Henriëtte Roland Holst en Nico Rost (een jeugdvriend en een latere, niet erg goedgezinde, mede-communist).

De RSP was daarnaast als nieuwe partij (opgericht in 1929) vrij open en stelde zich lang niet zo vijandig naar buiten op als de CPH. Zij zag meer in samenwerking met andere links-socialisten en revolutionaire groeperingen. Ook legde Sneevliet, evenals Last, veel nadruk op direct contact met de arbeiders. De verbondenheid met het NAS was hierin van groot belang. De grote aandacht en de steun voor de revolutionaire strijd in Indië - dit natuurlijk onder grote invloed van Sneevliet - was voor Last één van de meest aantrekkelijke partijstandpunten.

De CPH op haar beurt was voor een net afgezwaaid SDAP-lid zeker geen logische eerste toevluchtshaven. De kloof tussen de de twee partijen was te diep, om zelfs voor een linkse sociaal-democraat zo maar over te stappen.

De CPH had zich in de jaren twintig dan ook zeer fel opgesteld tegenover de sociaal-democraten - in de communistische terminologie 'sociaal-fascisten' - en was veel minder bereid samenwerking te zoeken buiten eigen kring. Intern was de partij in deze jaren ook verre van stabiel geweest. Een harde strijd tussen de oudere en de jongere garde communisten had voor veel ruzie en verdeeldheid gezorgd en had de basis danig doen verzwakken. Pas in de jaren dertig herstelde de CPH zich. De nu volledig 'gebolsjewiseerde' partij - dat wil zeggen: geheel ondergeschikt aan de directieven vanuit de Komintern (de communistische internationale) - zou in dit decennium haar grootste vooroorlogse bloei doormaken.⁸¹

Een ander minder aantrekkelijk punt waren de Stalinistische lastercampagnes gericht tegen Trotzki en de vermeende binnenlandse oppositie. De communistische partijen in Europa volgden deze grove scheldpartijen gehoorzaam.

De wellicht hoogste drempel tot toetreding in de CPH was het feit dat de communistische partij met geen 'normale' politieke partij vergeleken kon worden. De communistische partij vroeg meer dan welke partij dan ook om volgzaamheid, offers, zelfverloochening en onderwerping. Partijcommunist (duidelijk te onderscheiden van de communistische symphasant, of: de 'fellow-traveller') worden betekende meer dan een politieke keuze maken, meer dan kiezen voor een politieke ideologie. Het betekende een bekering, een toetreden tot een geloof. Koestler heeft in het klassieke boek *The God that*

⁸¹ A.A. de Jonge, *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij* (Den Haag 1972) 53, 54.

failed het gevoel van zo'n bekering omschreven:

"To say one had "seen the light" is a poor discription of the mental rapture which only the convert knows (regardless of what faith he has been converted to). The new light seem to pour from all directions across the skull; the whole universe falls into pattern like the stray pieces of a jigsaw puzzle assembled by magic at one stroke. There is now an answer to every question, doubts and conflicts are a matter of the tormented past - a past already remote, when one had lived in dismal ignorance in the tasteless, colorless world of those who *don't know*."⁸²

Natuurlijk lag dat voor arbeiders anders, dan voor de meer gefortuneerden, de meer ontwikkelden. De eersten hadden in hun armoede en alledaagse ellende vaak niet veel te verliezen: voor hen bood de communistische partij werkelijk een (soms bijna eschatologische) hoop op een radicaal nieuwe toekomst. De tweede groep had wel degelijk iets te verliezen - hun bezit en hun vrijheid - en zij kwam vaak uit heel andere gronden tot de communistische partij dan de arbeiders.

Deze redenen konden uiteenlopen (en ook door elkaar lopen) van een mateloze, misschien soms naïeve, bewondering voor de Sowjet-Unie, tot een intellectuele bekoring voor de bijna mathematische maatschappijleer van het marxisme-leninisme en het rigoreuze, daadkrachtige staatsoptreden van het stalinisme, tot een oprechte verontwaardiging over de onderdrukking van de arbeidersklasse en de gekoloniseerde volkeren - en het geloof daar alleen iets met radicale middelen aan te kunnen veranderen - tot een haat tegen de eigen maatschappij, tegen de 'gevestigde orde' en tegen de eigen afkomst. Met het laatstgenoemde is het communisme dan verbonden met andere anti-maatschappelijke bewegingen als het anarchisme en zelfs het fascisme.

Was het dus mogelijk vanuit verschillende motivaties tot de communistische partij te komen, daarbinnen was er de overeenkomst dat degene die partijcommunist wilde worden een 'groot gelovige' moest zijn: hij moest de partij als een onfeilbaar en onaantastbare autoriteit aanvaarden. In het bijzonder gold dat voor de meer ontwikkelde partijleden. Hun lidmaatschap betekende vaak het betreden van een pad vol vernederingen (de communistische arbeiders maakten er een gewoonte van intellectuelen omlaag te halen - zij bezaten namelijk de ware 'proletarische deugd')⁸³, zelfverloochening en eisen van extreme morele en kritische

⁸² Richard Crossman ed. (bijdragen van Arthur Koestler, André Gide en Stephen Spender ea), *The God that failed* (New York 1950) 23. In dit boek beschreven zes vooraanstaande intellectuelen hun 'worsteling' met het communisme. De bijdrages zijn genuanceerder dan de dramatische titel en het jaar van uitgave - 1950: de Koude Oorlog - doen vermoeden.

⁸³ Zie bijvoorbeeld in: Koestler in *The God that failed*, 49-51

buigzaamheid.⁸⁴ Het was dus nodig *voldoende geradicaliseerd* te zijn om toe te kunnen treden tot de partijcommunistische wereld. Voor Last betekende zijn anderhalf jaar lidmaatschap van de RSP de noodzakelijke tussenstap, de benodigde radicalisering om zijn lidmaatschap van de CPH mogelijk te maken.

Daartoe moet er nu gekeken worden naar hoe en waarom Last met de RSP in conflict kwam.

Dit conflict leek zich vanaf juli 1931 te ontwikkelen. De oorzaak moet gezocht worden in een combinatie van persoonlijke en politieke wrijvingen tussen Last en de partijleiding, of misschien preciezer: tussen Last en Sneevliet.

Op het politieke vlak waren er tal van meningsverschillen ontstaan. Ten eerste was er onenigheid over de positie van Trotzki en diens Vierde Internationale. Sneevliet scheen zich daarbij te willen aansluiten en Last was het daar niet mee eens.⁸⁵

Een tweede punt van wrijving was de kritiek van Last op het program voor de gemeenteraadsverkiezingen van juni 1931. Last had het program 'flodderig' genoemd. Ook zou er sprake zijn van ontevredenheid bij Last over de lage plaats die hij op de gemeenteraadsljst had toebedeeld gekregen.⁸⁶ Een belangrijk derde meningsverschil dat zich na verloop van tijd had ontwikkeld, was over de rol van de Sowjet-Unie. Last raakte steeds meer overtuigd van het grote belang van het Sowjet-experiment. De negatieve visie van de partij op de Sowjet-Unie - de RSP was immers een oppositioneel-communistische of 'trotskistische' partij - stootte Last in toenemende mate tegen de borst. De belangrijke rol die de Sowjet-Unie op internationaal revolutionair vlak speelde was naar het idee van Last niet meer te ontkennen. Daarmee samenhangend was de onvrede van Last over de marginaliteit van de revolutionair-socialistische beweging. Last zei er in een radio-interview uit de jaren zestig dit over: 'Als ik dacht over die vergaderijtjes (sic) van de Baanbrekergroep met 24 mensen in de Royale of in de Rode Leeuw, en die vergaderingetjes in het woonwagenkamp in Den Bosch waarin je sprak bij regen voor 20 mensen die om een kachelkje gingen staan en verder kwam

⁸⁴ Voor de duidelijkheid: dit waren de eisen van het verharde stalinistische communisme. Was in het 'vroege' communisme nog plaats voor een zeker vrij geestelijk idealisme (bijvoorbeeld Gorter), in de tijd van het stalinisme in de jaren dertig was hiervoor steeds minder plaats. David Caute, *Communism and the French intellectuals 1914-1960* (London 1964) 361-367. Wat betreft de 'zelfverloochening' van de intellectuelen: Koestler in *The God that failed* (50): 'We craved to become single- and simple-minded. *Intellectual self-castration* was a small price to pay for achieving some likeness to Comrade Ivan Ivanovich.' (een arbeidersheld uit de Sowjet Unie: 'Comrade Ivan Ivanovich of the Putilov Works was our Buffalo Bill.' p49) Cursivering door mij.

⁸⁵ Interview Wester. Wester verwijst in het conflict tussen Sneevliet en Last naar de ongepubliceerde memoires die ik helaas niet heb mogen inzien.

⁸⁶ Ibidem. Over de plaats op de gemeenteraadsljst: *Links Richten studie*, 166.

er niets...Tja, Sneevliet kan wel gelijk hebben en die stuurt heel knap en dergelijke, maar met deze wagen van het oude NAS die aan alle kanten kraakte en in elkaar dreigde te storten, financieel en alles. Met een baas die er zelf niet in gelooft. Nee, als er dan is iets gebeuren moet, dan zal het uit dat Rusland moeten komen. En toen heb ik dus ruzie gekregen met Sneevliet hierover. Steeds heftiger. Dat wij niet louter negatief konden staan tegenover Rusland.⁸⁷

Daarnaast waren er ook ergenissen van een meer persoonlijke aard. Waarschijnlijk was hier sprake van een botsing tussen de twee dominante ego's van Last en Sneevliet. Was Last eerst zeer onder de indruk geweest van Sneevliet en zijn grote reputatie als internationaal revolutionair; die bewondering bleek echter na anderhalf jaar nagenoeg geweken te zijn om te kunnen veranderen in een persoonlijke rancune die Last tot jaren na zijn afscheid uit de partij zou blijven uiten.⁸⁸

Op een openbare vergadering van de RSP (begin juli?) kwam het tot een eerste openlijke uitbarsting. Last uitte hevige kritiek op de partijpolitiek waarop Sneevliet hem voor 'saboteur' en 'witte mier' uitmaakte. Last kreeg vervolgens een van zijn befaamde woedebuien en men kon nog net voorkomen worden dat Last een stoel de zaal in slingerde.⁸⁹ Hij trad uit het partijbestuur, trad af als NAS-functionaris en als VVVO-voorzitter.⁹⁰ Vervolgens werd hij, onder protest van veel leden, ook uit de RJB gewerkt.⁹¹ De laatste druppel was de reis die Last ondernam naar de Sowjet-Unie (van twee tot vijftien november) in opdracht van het populaire tijdschrift *Het Leven*.⁹² Het was natuurlijk onvergeeflijk als lid van een anti-Stalinistische partij een reis naar Rusland te ondernemen. Last was zich dan ook heel welbewust dat hij hiermee zijn roeyement ondertekende.

Beide partijen groeven zich hierna in hun stellingen om vervolgens elkaar volkomen te verketteren. Last klaagde de RSP aan in een reeks van artikelen in *De Tribune*, het communistische dagblad. Het was een medeogenloze afrekening - zoals de communistische partij die wenste? - en Last schroomde niet om op de man te spelen:

'De RSP in Nederland is bovendien geen Trotskistische organisatie, maar een familie clubje

⁸⁷ Geluidsfragment uit: Interview Wester.

⁸⁸ Ibidem

⁸⁹ Ibidem

⁹⁰ Het is niet zeker of Last nu zelf ontslag nam als NAS-funktionaris of hij er uit werd gewerkt. Zie: *Links Richten studie*, 170-172. Last was in april 1931 nog in het het partijbestuur gekozen. Pavert, *Last*, 104.

⁹¹ *Links Richten studie*, 167, 168.

⁹² De artikelen van Last werden geplaatst van januari tot maart 1932. (zie *Links Richten studie*, 571 noot 187) Dus na het afscheid van de RSP. Ze waren zeer positief van toon.

van NAS-bonzen, dat door Sneevliet geëxploiteerd wordt om hem van een Kamerzetel financieel in veiligheid te brengen, wanneer door zijn funeste reformistische politiek het NAS in elkaar stort.' En: '...zij (de RSP - RG) is de politieke vuilnisbak voor alles wat bereid is met ieder middel tegen de CPH te vechten.'⁹³

Toch sloot Last zich niet direct aan bij de CPH. Dat deed hij pas na zijn tweede reis naar Sowjet-Unie, in december 1932. In *De Tribune* van 24 november 1931 sprak hij over 'theoretische bezwaren' die hij verder niet specificeerde.⁹⁴ Een heel duidelijke symphatisant was hij wel. Het is wellicht mogelijk dat de CPH Last voorlopig nuttiger achtte als niet-lid. Zo kon hij de goede zaak promoten zonder al te duidelijk gebonden te zijn. De reis naar de Sowjet-Unie die Last ondernam op *uitnodiging* van de partij lijkt hiervan een duidelijk teken.

⁹³ *De Tribune* 25 november 1931. (Geciteerd in *Links Richten studie* 169, 170.) Dit stuk verscheen dus al vijf dagen na de thuiskomst van Last.

⁹⁴ Pavert, *Last*, 105.

Hoofdstuk III 1932 tot 1934

'...het kommunisme heeft hen opgeheven
het heeft hun kracht en hoop gegeven
en als symbool van den arbeid staan geweven
sikkel en hamer in de roode vlag!⁹⁵

Links Richten

Alvorens de reis van Last naar de Sowjet-Unie te behandelen wil ik eerst ingaan op Links Richten. Hiermee zou Last zich namelijk voor zijn vertrek - maart 1932 - en ook tijdens zijn reis intensief bezighouden.

Het eerste levensteken van Links Richten was een oproep tot de oprichting van een bond van schrijvers en arbeiders (later genoemd 'arbeiders-schrijvers collectief') om gezamenlijk een 'proletarische literatuur' te creëren. Deze oproep - hoogstwaarschijnlijk opgesteld door Last - verscheen in *De Nieuwe Weg* van november 1930 en was opvallend militant van toon:

'Zie hier onze concrete plannen. Wij willen een bond stichten van arbeiders en schrijvers. Gezamenlijk zullen wij het driejarenplan voor de revolutionaire literatuur ontwerpen. Iedere schrijver krijgt zijn taak en opdracht en de arbeiders hebben kontrôle over de produktie. [...] Kameraden, de tijd is rijp, de burgerlijke literatuur sterft aan haar eigen rotheid, het proletariaat hunkert naar beter voedsel. Alle arbeiders en alle jonge auteurs die bereid zijn zich aan de proletarische discipline te onderwerpen, zijn welkom.'⁹⁶

De oproep was ondertekent door Last, Freek van Leeuwen en Klaas Smelik.⁹⁷

Van Leeuwen was een levenslange vriend van Last. Hij had in 1925/26 enige gedichten aan Last voorgelegd en deze had hem literair advies gegeven. Ook kende hij Last van de filmvoorstellingen van het IVAO. De eerste persoonlijke ontmoeting was in de zomer van 1927 toen Last met de 'Roode auto' Leiden bezocht. Beiden werden in dit jaar ook lid van de SKK.

Last was onder de indruk van het 'proletarische gehalte' van de poëzie die Van Leeuwen in deze tijd produceerde. Het werk van Van Leeuwen lijkt inderdaad de meeste

⁹⁵ Uit het gedicht 'Tsjeljabynsk', in: Jef Last, *Twee werelden* (Rotterdam 1933).

⁹⁶ *De Nieuwe Weg*, november 1930, 343-344.

⁹⁷ Klaas Smelik kwam van oorsprong uit de CPH, werd daaruit geroyeerd en kwam terecht in links-socialistische en RSP-NAS kringen. Last leerde hij waarschijnlijk in 1928 kennen. Ook hij was lid van de SKK. Smelik scheen een talent te hebben voor het schrijven van dialogen. *Links Richten studie* 6, 7.

socialistische poëzie van die tijd te overstijgen. Het zijn rauwe, doorleefde gedichten waaruit de schrijnende armoede en de ellende van de het (Leidse) 'fabrieksproletariaat' van die tijd heel nauw voelbaar wordt gemaakt. Deze eerlijke, 'ongecultiveerde poëzie' werd zeker niet door alle socialistische mede-dichters gewaardeerd. Binnen de SKK ontstond er grote discussie of Van Leeuwen nu wel of niet een 'dichter' genoemd mocht worden. In ieder geval mocht Van Leeuwen blijven. Het onderstaande gedicht wil ik de lezer niet onthouden:

Mijn vader

Mijn vader heeft me stomdronken verwekt
In een donkere nacht -
Mijn vader is gister smoordronken verrekt
Op een donk're gracht.

Mijn vader die kwam er-is lazerus tuis (sic)
Met z'n weekloon voor driekwart verzopen -
En toen m'n moeder daar wat van zei
Toen kreeg ze dik op d'r lazerij.

Zij smeed hem toen met een jeneverkruik,
Hij trapte haar tegen d'r zwangere buik.
Toen ging ie weer heen, zocht z'n heil in de kroeg -
Zó werd ik geboren, zes weken te vroeg.

Een buurvrouw hielp mij dienstvaardig aan 't licht
En zag mij eens aan, met een bezorgd gezicht.
En door dien aanblik van streek geraakt
Zei ze tegen moeder: dat kind is mismaakt.
Toen nam ze een slokkie - allèen voor de schrik -
En rolde mij in, met omfloerste blik.

Mijn vader heeft me stomdronken verwekt
Op een tochtige, donkere vliering -
Mijn vader is gister smoordronken verrekt
Dit alles was Gods bestiering.⁹⁸

Politiek was Van Leeuwen in de SDAP-AJC opgegroeid, maar tegen het einde van de jaren twintig was het optimisme van de sociaal-democraten hem gaan tegenstaan. De tijden werden donkerder en de arbeiders steeds gelatener. Vooral in zijn Links Richten tijd zou Van Leeuwen steeds meer naar links radicaliseren. Bij mijn weten is hij echter nooit lid geworden van de RSP of de CPH.⁹⁹

⁹⁸ Uit de bundel *Uitverkoop* (z.p. z.j. Hoogstwaarschijnlijk: Rotterdam 1931) Uitgave van 'Links Richten'.

⁹⁹ Freek van Leeuwen, *De deur op een kier. Levensherinneringen van Freek van Leeuwen*. Bewerking en

De ideeën die Last in de SKK had ontwikkeld - het scheppen van revolutionaire kunst en de zelfwerkzaamheid van de arbeiders - leken zich in de oproep van Links Richten uitgekristalliseerd te hebben. De schrijver moest eindelijk van zijn voetstuk komen, zijn individuele belevingswereld achterlaten en gaan schrijven voor en over de arbeiders - bijvoorbeeld over de 'heroïsche perioden ... van het Hollandsche proletariaat'.¹⁰⁰

Voordat het tijdschrift *Links Richten* ontstond - september 1932 - was er dus eerst het arbeiders-schrijverscollectief Links Richten, waarin Last met verschillende tussenpozen actief zou zijn.¹⁰¹ Een eerste, zeer curieus werkstuk was het collectief geschreven toneelstuk *Hollands welvaren!*. Naast Smelik en Van Leeuwen werkten ook Bertus Meijer, Jac. van Hattum en E. Katan mee.¹⁰² Het had de Indonesische vrijheidsstrijd als onderwerp en probeerde het publiek tot solidariteit met de opstandige Indonesiërs aan te sporen. De vorm was spectaculair en experimenteel. Er waren wel honderd spelers nodig; een aantal zich bevond tussen het publiek, met de bedoeling reacties bij de toeschouwers te ontlokken. Het Sowjet-Russische agitprop-theater en het Duitse experimentele toneel waren waarschijnlijk het voorbeeld voor dit, in Nederland, eerste en waarschijnlijk ook enige collectief geschreven revolutionaire toneelstuk. Het bleek onspeelbaar; het was naar Nederlandse verhoudingen waarschijnlijk veel te ambitieus en een meesterwerk was het ook niet bepaald. De inhoud was te verbrokkeld en de optredende personages waren uiteindelijk niet meer als wandelende politieke meningen.¹⁰³

Na het uitblijven van respons op het Links Richten-initiatief en het toneelstuk trok Last zich enigszins terug. De activiteiten centreerden zich vanaf toen voornamelijk in Rotterdam en behelsden met name het verspreiden van pamfletten met agitatorische gedichten. Zo

nawoord door Martin Mooij. (Den Haag 1981) 15-51. *Links Richten*, 14-19.

¹⁰⁰ Uit de oproep tot oprichting van Links Richten, in *De Nieuwe Weg*, 343-344.

¹⁰¹ Wanneer ik het heb over het tijdschrift, dan zal ik dit in cursief weergeven.

¹⁰² Meijer (1900-?) was een Rotterdamse huisschilder met kunstzinnige belangstelling. In politiek opzicht was hij radicaal links zonder echter gebonden te zijn aan een partij. Hij kwam met Last in aanraking door een gedicht op te sturen naar *De Nieuwe Weg* waarvan Last in deze tijd redactiesecretaris was. Jac. van Hattum (1900-1981) was onder andere onderwijzer in Amsterdam. In eerste instantie was hij (partijloos) socialist. In 1930 kwam hij echter terecht in RSP-NAS kringen en schreef - meest gedichten - in de aanverwante bladen. Hij kwam met Last in contact via een voorleesavond. Hij is later vooral bekend geworden als een aan Du Perron verwante dichter. Van E. Katan is bijna niets bekend. Hij was een bibliothecaris van de toneelschool in Amsterdam en had toneelkritieken geschreven in het socialistische blad *Nu*. Alleen Meijer noemt hem als mede-auteur. *Links Richten studie*, 7 (Katan), 7, 8 (v. Hattum), 9-13 (Meijer) *Memoires Bertus Meijer: Bertus Meijer, Van onder op! Vooroorlogse herinneringen van een Rotterdamse arbeider*. Uitgekozen en ingeleid door Martin Mooij (Rotterdam 1971). Voor van Hattum ook: Jef Last, *Liedjes op de maat van de rottan*, inleiding Poeze, 25 (Noot 22).

¹⁰³ *Links Richten studie*, 125-137. Jef Last, *Liedjes op de maat van de rottan*, inleiding Poeze, 25, 26.

steunde Links Richten de huurstakingen die juli 1931 in Rotterdam uitbraken. Ook begon zij met de verspreiding van goedkope gedichtenbundels. Vooral Geert van Oorscot - de latere uitgever - ,die in Rotterdam lid was geworden, deed bijzonder veel om de Links Richten produkten aan de man te brengen. In november 1931 en april 1932 steunde Links Richten de grote textielstakingen in Twente. Freek van Leeuwen deed daarvan verslag en schreef liedjes en gedichten voor de stakers.¹⁰⁴

Politiek gezien was Links Richten in eerste instantie meer te plaatsen in de revolutionair-socialistische en links-socialistische hoek dan in de communistische sfeer. Dit begon met het opnieuw actief worden van Last - eind 1931 - te veranderen. Hij richtte een Amsterdamse afdeling van Links Richten op waarin vooral communisten zitting namen. Last, die net afscheid had genomen van de RSP en sterk ging sympathiseren met de CPH, begon de samenwerking met CPH-organen energiek te propageren. Er ontstonden hierover strubbelingen binnen Links Richten en deelname aan het Volkscongres van de CPH op 27 maart 1932 was de aanleiding voor het vertrek van een aantal belangrijke leden; waaronder Geert van Oorscot.

Last vertrok in maart naar de Sowjet-Unie en zou de verdere ontwikkelingen van Links Richten vanuit Moskou nauwgezet trachten te volgen.¹⁰⁵

Op 15 mei 1932 werd het eerste landelijk congres van Links Richten gehouden. Het was tijdens deze bijeenkomst dat de communistische invloed werd geconsolideerd. Het hoofdbestuur verhuisde naar Amsterdam en 'zwaargewicht' communisten als Gerard Vanter, Alex Wins en Frans Goedhardt namen daarin plaats.¹⁰⁶ Er werd op dit congres ook besloten een tijdschrift *Links Richten* tot leven te roepen. Dit ter vervanging van de onregelmatig verschijnende bundeltjes en pamfletten. Ook werd er besloten - vooral op aandringen van Last - zich aan te sluiten bij het IVRS. Bij dit instituut van de 'Internationale Vereniging voor

¹⁰⁴ *Links Richten studie*, 154-156, 175-183, 193-202.

¹⁰⁵ *Ibidem*, 208-212.

¹⁰⁶ Gerard Vanter is het pseudoniem van Gerard J.M. van het Reve en is inderdaad vader van de 'Volksschrijver'. Hij was reeds in 1911 lid geworden van de SDP. In 1922 werd hij redactie-medewerker van *De Tribune* en van 1927 tot 1930 was hij hoofdredacteur. In 1930 werd hij voorzitter van de VVVC (Vereniging Voor Volkscultuur - in 1931 VVSU: Vrienden Van de Sowjet-Unie). Naast zijn partijwerk was hij ook schrijver. Hij publiceerde onder andere historische romans met 'proletarische' inslag. G.J.M. van het Reve, *Mijn rode jaren. Herinneringen van een bolsjewiek* (Utrecht 1967) Van het Reve gaat in dit boek jammer genoeg niet in op Links Richten en Last wordt ook niet genoemd. Alex Wins was van oorsprong diamantbewerker. Van 1925 tot 1927 was hij de hoofdredacteur van *De Tribune*. In 1927 stapte hij met Wijnkoop c.s. uit de CPH om de CPH-CC (Communistische Partij Holland-Centraal Comité) te vormen welke in 1930 weer in de CPH zou terugkeren (inclusief Wins). Hij schreef oa. toneelteksten. De Jonge, *Communisme in Nederland*, 48. *Links Richten studie*, 591. (noot 395) Frans Goedhart was een journalist. In

Revolutionaire Schrijvers' was Last werkzaam in Moskou. (Zie de volgende paragraaf.) De invloed van de CPH werd hiermee nog eens versterkt.

Freek van Leeuwen kreeg de opdracht het tijdschrift op poten te zetten en na de nodige, vooral financiële moeilijkheden, kon het eerste nummer verschijnen in september 1932.¹⁰⁷ *Links Richten* zou maar een korte levensduur hebben, er verscheen maar één jaargang van twaalf nummers. Het tijdschrift had een oplage van ongeveer 1000 exemplaren.¹⁰⁸

In het eerste nummer viel vooral de militante beginselverklaring op. Het tijdschrift stelde zich als hoofddoel: '... om op Nederlandsch taalgebied ter omverwerping van het kapitalisme een proletarisch verbond te vormen, dat op het artistiek front de revolutionaire klassenstrijd zal voeren, ter verovering van het socialisme.'¹⁰⁹

Er werd een onderscheid gemaakt tussen een 'politieke' en een 'artistieke oriëntatie'. In het eerste viel vooral de sterke - impliciet weliswaar - communistische invloed op gezien punten als: 'Tegen iedere vorm van godsdienst' en: 'Tegen het klasseverraad van de sociaal-fascistische (sociaal-democratische - R.G.) leiders'.¹¹⁰ In de artistieke oriëntatie kwam de volkomen onderwerping van de kunst aan de politieke strijd sterk naar voren: 'Links Richten verwerpt de scheiding tussen "Kunst" en klassenstrijd en wenscht te strijden voor een socialistische maatschappij, waarin iedere scheppingskracht in dienst zal staan van de socialistische gemeenschap'¹¹¹.

Ook kwam hierin het stokpaardje van Last naar voren; het stimuleren van arbeiders tot het fabriceren van eigen kunst: 'Links Richten wil trachten de Nederlandsche arbeiders in dienst van den klassenstrijd tot zelf-expressie te brengen, tot bewuste critiek en tot belangstelling in literatuur'¹¹². De titelpagina (van de eerste vijf nummers) verbeeldde dit idee

1931 werd hij lid van de CPH en kwam in de redactie van *De Tribune*. *Links Richten studie*, 591 (noot 395).

¹⁰⁷ Het vernietigende oordeel van Ter Braak - in een brief aan Du Perron - over dit nummer: 'Op het leeskabinet las ik zoeven nummer I van *Links Richten*. Dat is erger snert dan je je zelfs met bescheiden verwachtingen kunt voorstellen; van een branderige, poeeterige quasi-revolutionaire geest, die niet boven schoolopstellen uitkomt. Die Jef Last is ook een frisch individu; hij begaat de heldendaad in het *Fregatschip* (*Anna Maria* van Artur van Schendel - R.G.) een soort voorpost van de kanonnen industrie te ontdekken! In die kringen zal dat wel voor een geniale trouvaille doorgaan, denk ik zoo. Neen, dan ga ik maar weer in Nietzsche und keine Ende zitten lezen...' Menno ter Braak en E. du Perron, *Briefwisseling 1930-1940* Deel I (Amsterdam 1962) 304.

¹⁰⁸ Siem Bakker, *Literaire tijdschriften van 1885 tot heden* (Amsterdam 1985) 190.

¹⁰⁹ *Links Richten*. *Volledige reprint 1932-1933* (Amsterdam 1973) 31.

¹¹⁰ *Ibidem*

¹¹¹ *Ibidem*

¹¹² *Ibidem*

van *Links Richten*. Een intellectuele schrijvershand leidde een verweerde arbeidershand naar het papier en de pen.

Het was dus de bedoeling dat voornamelijk arbeiders het tijdschrift zouden kopen en lezen. Maar wat uit de opeenvolgende nummers bleek, was dat *Links Richten* zich eigenlijk veel meer op belangstellende intellectuelen richtte dan op de arbeiders. En ook van de 'zelfexpressie' van de arbeiders kwam niet veel terecht.

De onderwerpskeuze van het tijdschrift wees duidelijk op het volgen van de politieke lijn van de CPH. Daarbij leken de 'intellectuelenthema's' te overheersen. Veel aandacht voor anti-fascisme en anti-kolonialisme en de dreiging van een nieuwe imperialistische wereldoorlog. En ook de Sowjet-Unie kwam ruim aan bod. Onderwerpen die juist de arbeiders wat meer zouden hebben aangesproken, zoals bijvoorbeeld de werkloosheid, het steuntrekken en eventueel lijdelijk of actief verzet, kwamen in het tijdschrift bijna niet naar voren. Wat daarbij ook opviel was het sterk overheersen van een internationale context. Zo werd bijvoorbeeld de opstand op het marineschip de 'Zeven Provinciën' (februari 1933), waaraan een heel nummer werd gewijd, in een kader van buitenlandse vlootopstanden geplaatst en was er nauwelijks aandacht voor de specifiek Nederlandse (-Indische) situatie.¹¹³

Of het nu werkelijk een bewuste keuze was om te schrijven voor een intellectueel publiek is echter de vraag. Het grote probleem van Links-Richten is naar mijn mening dat de leidende figuren eenvoudigweg niet wisten wat een 'proletarische-revolutionaire literatuur' nu werkelijk moest inhouden, hoe deze er nu concreet uit moest zien. Het hele idee een dergelijke literatuur te scheppen was een uitvinding van intellectuelen en dat bleef het ook. Het waren nog altijd intellectuelen die *voor* arbeiders schreven. Het aloude socialistische paternalistische opvoedingsideaal was daarmee dus niet opgelost. Arthur Koestler schreef over vergelijkbare initiatieven in Duitsland:

'In de dertiger jaren probeerden de intellectuelen van Links zich voor te doen als proletarirs; het was een farce. Ze probeerden voor 'de massa' te schrijven; het werd een mislukking. Ze maakten de intellectuelen belachelijk; ze maakten zichzelf belachelijk. Het is niet goed te proberen over de muur (tussen de intellectuelen en de arbeiders - R.G.) te springen; onze taak is haar omver te werpen. Maar dat is een politieke, geen literaire taak. Het is, naar ik geloof, de voornaamste en beslissende opdracht van het socialisme'¹¹⁴

Het is ook maar helemaal de vraag of de arbeiders op de 'proletarisch-revolutionaire literatuur'

¹¹³ Het gaat hier om nummer zeven, maart 1933.

¹¹⁴ Arthur Koestler, *De yogi en de volkscommissaris* (Amsterdam 1947) 59 (vert. uit het engels: *The yogi and the commissar* (1944)).

zaten te wachten. Stephen Spender, in de jaren dertig sympathisant van het communisme, schreef hierover:

'His (de schrijver) sensibility, which is decided for him in childhood, is bourgeois. He can scarcely hope to acquire by an act of political will a working-class mentality. Even if he did do so, he would be confronted with the difficulty that, actually, the working class is in the main, and except for a few class-conscious workers, "until after the Revolution", more bourgeois than the bourgeois. The workers do not care for the "Proletarian novel".'¹¹⁵

De onzekerheid van Links Richten tegenover haar publiek maakte dat het tijdschrift noch voor arbeiders, noch voor intellectuelen aantrekkelijk genoeg was.

Last zou in het tijdschrift zijn nieuw gevonden politieke ideaal zeer sterk gaan uitdragen. Zeker na zijn terugkomst uit de Sowjet-Unie zou hij zich druk gaan bezighouden met het Links Richten-collectief en het tijdschrift. Hij werd landelijk secretaris, lid van het dagelijks bestuur en begon druk te publiceren in het tijdschrift.¹¹⁶

Veel van deze bijdragen waren niet bepaald van een hoog literair gehalte. In een aantal gevallen wist Last af te dalen tot een ontluisterend soort propagandistische literatuur. Ter illustratie het onderstaande gedicht:

Het nieuwe lied

De vlag waait rood van den toren
bij de nieuwe traktorenfabriek:
de ronkende zang der motoren
het drillend gesnor van de boren
dat is onze Sowjet-lyriek.

Wie zal de weg ons versperren?
Wie stuit onze stoet op haar baan?
Ons lied geldt de toekomst, de verre
en niet meer Pierrot bij de sterren
in het bleeke licht van de maan.

Ons lied geldt de toekomst, de blijde
en niet meer Pierrot bij de maan
als de vijand ons uitdaagt ten strijde
dan zal met zijn maats zij aan zijde
de strijdende dichter staan!¹¹⁷

Het tijdschrift zou ten slotte strandden op een politiek geschil. Een deel van Links Richten had namelijk een oppositioneel standpunt ingenomen over de zaak rond Marinus van

¹¹⁵ Stephen Spender in: *The God that failed*, 236.

¹¹⁶ Pavert, *Last*, 141.

der Lubbe. Het officiële Komintern-standpunt hield in dat Van der Lubbe de Rijksdag niet alleen had aangestoken, maar dat hij daarvoor was gebruikt als provocateur door de Nazi's. Dit mede omdat hij verwickeld zou zijn in allerlei homoseksuele affaires binnen de SA.¹¹⁸ Deze versie werd uit de doeken gedaan in het *Bruinboek van de Hitler-terreur en de Rijksdagbrand* (Amsterdam 1933). Het brein achter dit werk was Willi Münzenberg. Door het gebruik van verdraaide getuigenverklaringen en vervalst bewijsmateriaal kon aannemelijk worden gemaakt dat Van der Lubbe was gebruikt door de Nazi's.¹¹⁹ Dit standpunt werd nu door een aantal Nederlandse medestanders van Van der Lubbe fel bestreden in het *Roodboek*. Onder de schrijvers was Maurits Dekker, een prominent lid - hij was secretaris - van Links Richten.¹²⁰ Dekker en een aantal van zijn medestanders riep daarmee een banvloek van de partij over zich af. Het kwam uiteindelijk tot een scheuring binnen Links Richten van partij-getrouwen en partij-onafhankelijken. Het tijdschrift en het arbeiders-schrijverscollectief Links Richten waren daarmee ten dode opgeschreven.

Last zou in 1939, samen met Harry Wilde, het boek *Kruisgang der jeugd* publiceren waarin hij zijn visie gaf - middels een documentaire-roman - op Van der Lubbe en de Rijksdagbrand. Van der Lubbe werd volgens Last wel misbruikt door de Nazi's, maar was er van de communistische beschuldiging dat van der Lubbe een schandknaapje zou zijn geweest van Röhm (de leider van de SA) was volgens hem in het geheel niets waar. Last beweerde in de inleiding van de heruitgave van dit boek in 1969 (onder de titel *Rinus van der Lubbe. Doodstraf voor een Provo*), dat hij door deze affaire voor het eerst was gaan twifelen aan de eerlijkheid van de partij. In ieder geval was deze twijfel in 1933 nog zeker niet doorslaggevend, want Last was één van de prominenten die in Links Richten het *Roodboek* bestreden

¹¹⁷ Geciteerd zijn de eerste, tweede en achtste strofe. *Links Richten reprint* nummer 2, oktober 1932, p51.

¹¹⁸ Martin Schouten, *Rinus van de Lubbe 1909-1934* (Amsterdam 1986) 101-106.

¹¹⁹ Onder andere werd Freek van Leeuwen ingezet om het benodigde bewijsmateriaal te verschaffen over de vermeende homoseksualiteit van Van de Lubbe. Ibidem, 105, Freek van Leeuwen, *De deur op een kier*, 105-109. Lou de Jong, *Geschiedenis der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Voorspel*, 425.

¹²⁰ De hele titel was: *Roodboek Van der Lubbe en de Rijksdagbrand* (Amsterdam 1933). Het werd uitgegeven door het Internationale Van der Lubbe Comité. De twee mede-auteurs waren Age van der Agen en Lo Lopes Cardozo. Dekker was al eerder, in december 1933, met Links Richten in conflict geraakt. Hij was zeer ontstemd over een negatieve bespreking in *De Tribune* van zijn boek *Brood!* In *Links Richten* (nummer vier p. 116 *Links Richten reprint*) had hij middels een advertentie van zijn boek *De Tribune* ongezouten repliek geboden. Hij trad af (of werd afgezet) als redactiesecretaris en verdween hoogstwaarschijnlijk uit het hele tijdschrift. *Links Richten studie*, 286-288. Dekker (1896-1962) kwam uit een arm joods gezin en had vanaf zijn twaalfde via allerlei baantjes de kost moeten verdienen. Al vroeg hij ontdekte hij bij zichzelf artistieke interesse en schrijftalent. Hij was SDAP-lid geweest maar was zodanig geradicaliseerd dat hij terechtkwam bij de CPH. Het *Roodboek* betekende zijn breuk met de partij en Links Richten. Hij schreef psychologische en sociaal-kritische romans. Vrij bekend is zijn boek over de bezetting, *De laars op de nek* (1945). *Links Richten studie*, 591 (noot 395). Jef Last, *Liedjes op de maat van de rottan*, 28 (noot 25).

en zo aanstuurden op een scheuring.

Het tijdschrift zou het overigens ook niet veel langer hebben uitgehouden. Het liep financieel op haar achterste benen - oorzaak: geen leespubliek - en Last zou meermalen uit eigen zak hebben moeten bijpassen om de zaak draaiende te houden.¹²¹

De partij-getrouwen gingen nu verder in het blad *Links Front (Orgaan van de Arbeiders Theater Bond Holland)*¹²². Deze zou echter ook geen lang leven beschoren zijn. Het tijdschrift verscheen slechts vijf maal en was een stuk bescheidener van opzet dan *Links Richten* en was veel minder literair georiënteerd. De inhoud bestond grotendeels uit politieke artikelen. Opvallend was het ontbreken van een duidelijke beginselverklaring. Men wist blijkbaar een stuk minder goed wat de aard van dit nieuwe tijdschrift moest zijn. De enige expliciete doelstelling is te vinden in het artikel 'Wie-Wien':

'De groei van revolutionaire cultuur en revolutionair bewustzijn, de samensluiting van allen, onverschillig van welke partij of richting, die met de daad het fascisme willen bestrijden, is het voornaamste doel, dat ons nieuwe blad zich gesteld heeft.'¹²³

Dit was toch wel erg mager na de waslijst van doelstellingen welke in *Links Richten* werden geproduceerd. Als geheel is *Links Front* dan ook een stuk minder interessant dan *Links Richten*. Een uitzondering daarop vormt het laatste nummer (vijf, augustus 1934) waarin uitgebreid wordt ingegaan op de Jordaanopstand die was uitgebroken na nieuwe bezuinigingen op de werkloosheidsuitkeringen.

Last zat samen met Walter Kan, D. Cleemputte (secretaris van de ATBH¹²⁴), Nico Rost en Joris Ivens in de redactie. Last schreef voor het blad een aantal artikelen en een enkel gedicht. Van veel belang zijn deze bijdragen niet te noemen.¹²⁵

¹²¹ Freek van Leeuwen, *Deur op een kier*, 76.

¹²² De Arbeiders Theater Bond Holland (ATBH) was een geheel door de CPH gecontroleerd organisatie die zich bezig hield met het zogenaamde 'agitproptheater'; dit naar voorbeeld van wat in de Sowjet-Unie gebeurde. De ATBH was al eerder opgegaan in *Links Richten* (mei 1933).

¹²³ *Links Front*, nummer 1 (januari 1934) 3. De andere nummers verschenen in februari (nr. 2), april (nr. 3), mei (nr. 4) en augustus (nr. 5).

¹²⁴ *Links Richten studie*, 418.

¹²⁵ Ook over *Links Front* was Ter Braak niet erg te spreken: 'Hoe menen deze rhetorische baby's toch de wereld te verbeteren? Door brullend te lurken aan de fopspeen die Stalin hun toesteeft, en even brullend te kwijlen op het 'individualisme' in Trotski? Het heele nummer van dit befaamde (*Links - R.G.*) *Front* is één goedbedoelde plee van naïeviteiten. Het ergerlijke is, dat de goede bedoeling geen moment twijfelachtig is [...] Het is een tot brullen overgegane vorm van rancune, een burgerlijk sentiment zonder weerga, die deze lieden als proletarische stijl presenteren. Kleine partijschreeuwers zijn het, meer niet, die even gauw hun mond houden als Torgler. En de hautaine houding van die knapen! Het is eigenlijk erg belachelijk, maar van iemand als Last, die *unbedingt* iets aardigs heeft, is het jammer.' Ter Braak en Du Perron, *Briefwisseling*, deel II, 380. Torgler was de voorzitter van de Kommunistische Partei Deutschlands, die gearresteerd werd in de nasleep van de Rijksdagbrand. Hij werd vrijgesproken maar bleef tot 1936 in gevangenschap. Lou de Jong, *Geschiedenis van de Nederlanden in de Tweede*

Ik moet nu weer een stap terug doen in de tijd om de reis van Last naar de Sowjet-Unie te kunnen behandelen.

Tweede reis naar de Sowjet-Unie

Deze reis zou een belangrijke invloed hebben op de verdere politieke ontwikkeling van Last.

Opmerkelijk is dat Last naar Rusland vertrok toen hij nog geen partijlid was. Eigenlijk was hij dus nog een 'fellow-traveller' die op uitnodiging van CPH en door bemiddeling van de communisten Gerard Vanter en Louis Visser, naar de Sowjet-Unie mocht vertrekken. De bedoeling was natuurlijk dat de Ruslandreiziger vol positieve indrukken terugkeerde, en uit dank voor de gastvrijheid daar vervolgens omstandig getuigenis van deed.¹²⁶

Het verschijnsel van de 'fellow-traveller' was in deze jaren sterk in opkomst. Intellectuelen met linkse sympathieën werden uitgenodigd om met de 'objectieve blik' van een niet-partijlid in de Sowjet-Unie rond te kijken. Zij werden daar als zeer voorname gasten ontvangen en behandeld. Er werden een aantal vaste onderdelen afgewerkt: men bekeek de model-fabrieken, de model-gevangenissen, de model-opvoedingskampen en natuurlijk de nieuwe sowjet-mens.

A.A. Aarsbergen noemt in zijn studie over de 'fellow-travellers' het merkwaardige verschijnsel dat de Sowjet-Unie (en later ook China en Cuba) het populairst was tijdens de meest despotische periode: voor intellectuelen leek er een zekere aantrekkingskracht uit te gaan van het krachtdadige, zelfverzekerde staatsoptreden, tegenover het weifelachtige, zich steeds verontschuldigende, democratische Westen.¹²⁷ In de jaren dertig vertrokken er dan ook zeer veel links georiënteerde intellectuelen naar de Sowjet-Unie. Zij die uiterst kritisch waren ten opzichte van de eigen maatschappij, bleken voor de Sowjet-Unie ineens blind van bewondering. De Sowjet-Unie was voor hen een reëel geworden ideaal, dat zij niet graag bedrogen of verstoord zagen. De Vijfjarenplannen leken het land in een ongelooflijk tempo te

Wereldoorlog. Voorspel, 419-421.

¹²⁶ In de aanbevelingsbrieven (geciteerd door Van de Pavert) van Visser - een CPH bestuurder - en Vanter werd duidelijk gemaakt dat Last afstand had genomen van zijn sociaal-democratische verleden en zich had losgemaakt uit de 'Sneevlietgroep'. Visser: 'Met zijn ernstige wil en bestudeering van het marxisme zou hij zich zeker tot een bruikbaar propagandist van het communisme kunnen opwerken.' Is het opvallend dat er 'propagandist' staat en niet 'partijlid'? Met andere woorden, was Last beter bruikbaar als propagandist dan als partijlid? Pavert, *Last*, 240 (noot 64)

¹²⁷ A.A. Aarsbergen, *Verre paradijzen. Linkse intellectuelen op excursie naar de Sovjet-Unie, Cuba en China* (Utrecht 1988) 30, 31.

veranderen in een moderne, industriële natie. Eventuele fouten en slachtoffers werden daarbij als onvermijdelijk en als bijzaak afgedaan.

Zodra de staat zich echter wat minder visionair en zelfverzekerd opstelde was de betovering van de utopie in wording voor veel intellectuelen verbroken en keerden zij zich vaak vol afschuw af.

De communistische partij gebruikte de 'fellow-travellers' graag in haar propaganda voor de Sowjet-Unie en er werden daartoe ook een aantal mantelorganisaties opgezet. In Nederland was er bijvoorbeeld de VVSU (Vrienden Van de Sowjet-Unie), waarin allerlei niet-partijgebonden intellectuelen toetraden. De Sowjet-Unie bleef echter voor velen toch eerder een interessant experiment, dan een werkelijk alternatief voor de eigen wereld. Deze was weliswaar in verval geraakt, maar desondanks zag men haar toch niet echt graag verloren gaan in een dergelijke 'catharsis'. De Sowjet-Unie was in die zin een veilig, verafgelegen proefterrein. De partij en de intellectuelen gebruikten elkaar dus gewillig, in ieder geval voor zolang er belang bij was voor beide partijen. De één verlangde een strijdvaardige, inspirerende utopie op een verafgelegen einder die een spiegel kon vormen voor de eigen 'verrotte maatschappij' - waarvan men eigenlijk toch maar heel moeilijk kon scheiden - en de ander verlangde van de intellectuelen kritiekloze, inspirerende en fraai verwoorde verhandelingen over het 'Vaderland van het Proletariaat'.

Last zou van maart tot december 1932 in de Sowjet-Unie verblijven. Hij had in eerste instantie gehoopt als arbeider te kunnen werken, maar in plaats daarvan kreeg hij een functie bij het IVRS.¹²⁸ Deze organisatie hield zich bezig met de verspreiding en de stimulering van wat werd geacht proletarisch-revolutionaire literatuur te zijn.

De eerste stappen naar de lijn van het sociaal-realisme (afgekondigd in 1934) en de totale controle van het cultuurleven werden in 1932 gezet met de oprichting van het IVRS (in Rusland het 'MORP'). Schrijvers moesten in de beroemde woorden van Stalin 'ingenieurs van de ziel' worden.¹²⁹ Ook zij dienden bij te dragen aan de opbouw van de Sowjet-Unie, wat concreet betekende dat zij lofzangen moesten schrijven op de produktierecords van de hoogovens, op de Sowjet-'boomtowns' als Magnitogorsk, op de Stachanov-arbeiders (de model-arbeider die steeds de grenzen van zijn produktiviteit wist te verleggen) en natuurlijk op Stalin.

¹²⁸ Pavert, *Last*, 117.

¹²⁹ David Caute, *Communism and the French intellectuals 1914-1960* (London 1964) 319.

Zoals al uit de voorgaande paragraaf bleek, legde Last via de internationale vertakkingen van het IVRS de verbinding naar Links Richten. Zijn verdere activiteiten in het IVRS bestonden uit het schrijven van artikelen (onder andere in het blad *Internationale Literatur*, het orgaan van de Duitse afdeling van het IVRS), het regelen van vertalingen van eigen werk en van Links Richten auteurs en het houden van voordrachten. Ook werkte hij aan een bijdrage voor de Nederlandse afdeling in een literaire Sowjet-encyclopedie.¹³⁰

In juli en augustus 1932 werd Last met enkele andere buitenlandse schrijvers, waaronder de Fransman en surrealist Louis Aragon, rondgeleid door de Oeral. Deze reis vond zijn weerslag in het boek *Het stalen fundament*; een ongeremd propagandistisch werk. Last ging in dit boek bijzonder ver in zijn verheerlijking van de Sowjet-Unie, de communistische partij en Stalin. Uitgebreid ging hij in op de gigantische industriële opbouw en presenteerde daarbij veel cijfermateriaal en 'betonstortrecords'. De schaarse kritiek die werd geuit in dit werk was toch vooral een retorische methode om de positieve tegenstemmen des te beter laten uit te laten komen.¹³¹

Vooraf in de passages die handelden over de koelakken, die massaal werden vermoord, gedeporteerd en geterroriseerd, zijn in retrospectief bijzonder pijnlijk om te lezen: 'de Sowjet-Unie is een land in oorlogstoestand, de strijd voor het socialisme is tegelijk de strijd tot vernietiging der koelaken als klasse.'¹³² En iets verderop schrijft Last de, weliswaar onbedoeld, onheilspellende woorden: 'In den strijd van het nieuwe tegen het oude worden de waardevolle elementen behouden.'¹³³ En ook achter deze passage hoort men als het ware het menselijk leed schreeuwen (Last laat de partijsecretaris van de stad Nisjni Tagill aan het woord):

'Velen (de koelakken - R.G.) hebben de bekwaamheid tot werken verloren, liever dan in de fabrieken te gaan zoeken de vrouwen naar bessen en leuren daarmee langs de huizen. En de mannen, voor zoover zij niet direkt kontra-revolutionnair optreden, verspreiden het gif van ontevredenheid en scepticisme. Wij, die daar midden tusschen zitten, beseffen iederen dag opnieuw *de onverbiddelijke noodzakelijkheid der proletarische diktatuur tegen deze klasse-*

¹³⁰ Pavert, *Last*, 117, 240.

¹³¹ Last beweerde in de 'terugblik' van het boek *De Spaanse tragedie* (1938 Amsterdam) (169, 170) - hij was toen net uit de CPH gestapt - dat er nog veel kritische noten werden geschrapt door de partijcensuur. *Het stalen fundament* verscheen in 1933 en werd uitgegeven door de 'Boekengemeenschap van het VVSU.

¹³² Jef Last, *Het stalen fundament*, 177-178.

¹³³ *Ibidem*, 178.

*vijandige elementen.*¹³⁴ (cursivering van mij)

Ook de anti-religieuze politiek werd door Last in *Het stalen fundament* van harte ondersteund:

'...beneden in de kerk (dat nu dienst deed als een 'anti-religieus museum' - R.G.)...zit, bijeengebracht uit talloze dorpskerken, in wijden kring een vergadering van houten Christusbeelden. Hier is nergens 'n bijschrift aangebracht, hier zijn ook alle opschriften overbodig. De afgemagerde lichamen, de huilerige uitdrukking der gezichten, de hand die overal is opgeheven als om de wang tegen een oorvijg te beschermen, die heele kollektie weeklagende, machteloze, geslagen figuren, zegt, nee schreeuwt het uit, dat deze Christus, deze berustende slaaf, dit symbool der onderdanigheid nooit en te nimmer het symbool van het opgestane, strijdende, hoopvolle Rusland zijn kan.'¹³⁵

Een typisch 'fellow-travellers' element in *Het stalen fundament* was het verplichte bezoek aan de model-gevangenis en het model-kamp. Last had niets dan lof. De gevangenen werkten in een gewone fabriek, kregen loon, een opleiding en zelfs vakantie. En tussen een werkkamp en een doorsnee houthakkerskamp was bijna geen verschil op te merken; de kampbewoners werden dan ook niet gestraft maar genezen van hun 'sociale ziekte'. 'Politiek verbannen' moesten vijf jaar op één plek blijven wonen, echter niet als de koelakken in een apart dorp, maar gewoon tussen de burgers in de stad.¹³⁶

Last schreef in het nawoord: 'Dit boek is een nauwkeurig reisverslag van wat wij zagen en hoorden op onze reis door den Oeral.'¹³⁷ En zelfs in een radio-interview uit de jaren zestig beweerde Last nog 'dat het is niet onwaar wat er in (*Het stalen fundament* - R.G.) staat'.¹³⁸

Er staan echter wel degelijk grote onjuistheden in het boek. Last draaide heel gewillig zichzelf een rad voor de ogen. Hij zag wat hij wilde zien: een absoluut positieve ontwikkeling met slechts enkele schoonheidsfoutjes. De voorzichtige kritiek die hij in het boek toepaste diende enkel om een zekere schijn van objectiviteit te wekken. Werkelijk grote kritiepunten als honger, armoede, terreur en onmenselijkheid kwamen geenszins aan bod.

¹³⁴ Ibidem, 177.

¹³⁵ Ibidem, 236.

¹³⁶ Ibidem, 198-200.

¹³⁷ Ibidem, 248.

¹³⁸ Eerlijkheidshalve vervolgde Last zijn betoog (fragment uit een VARA-radio-interview): '...Maar als ik denk wat ik toen gezien heb en wat ik allemaal opgevreten heb. En wat ik allemaal enthousiast eigenlijk wel ontvangen heb onder het motto dat zijn de kinderziektes, en waar hout gehakt wordt vallen ook spaanders. En kijk is hoeveel nieuws er allemaal ontstaan is en bezig is te groeien...Dat maakt dat het toch niet één van de boeken is die je graag herdrukt zou zien.' Fragment uit Interview Wester. Blijft echter dat Last het boek feitelijk niet onjuist achtte. Maar misschien is dat een enigszins zeurderig verwijt.

Het is natuurlijk de vraag wat Last *wel* kon zien. Van veel zaken werd hij uiteraard weggehouden door de autoriteiten. Toch lukte dat in het geval van Last niet helemaal. Hij verbleef voor een langere periode in Sowjet-Unie dan de meeste 'fellow-travellers'. In de 'terugblik' van zijn boek *De spaanse tragedie* uit 1938 - Last was toen net uit de CPH gestapt - is hij heel duidelijk: hij gaf wel degelijk toe in 1932 - en zelfs al tijdens zijn eerste reis in 1931 - de enorme armoede onder de bevolking te hebben waargenomen en de vervolging van bevriende schrijvers als Victor Serge van nabij te hebben meegemaakt.¹³⁹

Feit is dat Last in 1932 deze kennis niet kon en niet wilde inpassen in zijn nieuw gevonden politieke ideaal. Hij rationaliseerde de kritiek weg; in de visie dat voor een glorieuze toekomst er offers gebracht moesten worden en dat er onvermijdelijk fouten werden gemaakt bij een zo grote onderneming. Daar tegenover was Last zeer pessimistisch over de toekomst van kapitalistische Europa (als vele intellectuelen met hem). De economische crisis leek zich enkel maar te verdiepen en politiek waren de vooruitzichten nauwelijks beter. In Duitsland had het fascisme zich ontwikkeld tot een massabeweging die, als zij eenmaal aan de macht zou komen (zoals gebeurde in maart 1933), zeker een nieuwe wereldoorlog zou ontketenen. Om het is heel beeldend te formuleren: De Sowjet-Unie was een vlot waar Last - weer samen met een hoop andere intellectuelen - zich aan vast kon klampen terwijl het schip van het Westen in de golven scheen te verdwijnen.

Of Last de werkelijke omvang kende van de staatsterreur die in deze jaren werd uitgeoefend is echter de vraag. 1932 was het derde jaar van het Eerste Vijfjarenplan, dat als belangrijkste doelstellingen had de landbouw geheel te collectiviseren en de industriële productie met 250% te vergroten. Met andere woorden: Rusland moest in vijf jaar tijd van een agrarische naar een industriële maatschappij transformeren.¹⁴⁰

Om deze doelstellingen te kunnen halen, waren er draconische maatregelen nodig. Zo werden in de tijd van het 'oorlogscommunisme' - van eind 1929 tot maart 1930 - 39 miljoen mensen in collectieve boerderijen opgenomen. Dit soort enorme 'prestaties' (een term uit de Stalinistische 'newspeak') konden niet anders worden behaald dan door een enorme terreur-

¹³⁹ Jef Last, *De spaanse tragedie* (Amsterdam 1938) 169-170. Ook uit brieven aan zijn vrouw uit 1932 blijkt dat Last zich wel bewust was van de armoede, de grote tekorten aan levensmiddelen en de erbarmelijke woonomstandigheden. Brieven geciteerd door Pavert, *Last*, 122. Helaas heb ik deze interessante brieven niet kunnen inzien. Victor Serge was een Belgische communistische schrijver die wegens zijn kritische uitlatingen begin 1933 zou worden veroordeeld en verbannen. Aan zijn arrestatie werd in het buitenland vrij veel ruchtbaarheid gegeven. (Zie ook hoofdstuk IV.) Vegesack, *Geschiedenis van het literaire engagement*, 166.

¹⁴⁰ Arthur E. Adams, *Stalin and his times* (Illinois 1972) 42-48.

campagne te laten losbarsten. In het Eerste Vijfjarenplan zouden tenminste vijf miljoen families zijn gedeporteerd of vermoord. Stalin noemde zelf - in 1945 tijdens een gesprek met Winston Churchill - het aantal van 10 miljoen slachtoffers welke de collectivisatie zou hebben gekost.¹⁴¹

De term 'koelak' die van oorsprong de betekenis had van een middelgrote boer, werd in het proces van de collectivisatie een soort stigma op iedere boer die zich verzette tegen de staatsmaatregelen. Een zelfde soort stigma was de 'saboteur' - ook door Last in zijn boek gebruikt - als iemand die de industriële opbouw, heimelijk dan wel openlijk zou tegenwerken. De druk om aan de industrie-plannen te voldoen was extreem hoog en leidde tot een sterk paranoïde sfeer.¹⁴²

Last heeft dus wel de honger en sociale ellende gezien. En ook van de dwang en de terrorisering ten opzichte van de 'koelakken' en de 'saboteurs' heeft hij zeker wel iets gemerkt, al heeft hij deze 1932 nog niet als zodanig erkend. Of hij echter de ware omvang (in zoverre die nu wel bekend is!) van de algehele ontwrichting van de maatschappij en het enorm aantal slachtoffers heeft kunnen overzien is zeer de vraag.

Na de reis door de Oeral hield Last zich bezig met het schrijven van artikelen, gedichten en spreekbeurten. Hij probeerde weer als arbeider te werken, maar opnieuw kreeg hij hiervoor geen toestemming. Ook zijn plannen om in de Sowjet-scheepvaart een plaats te verwerven, liepen op een mislukking uit. Belangrijk is dat Last er in deze periode serieus over nadacht zijn gezin te laten overkomen en zich dus te vestigen in de Sowjet-Unie. Volgens Van de Pavert had Ida Last er op gerekend dat het gezin zou emigreren. Dat Last dit plan liet varen, zou een bewijs kunnen zijn dat hij meer wist over de bedreigende sfeer in Sowjet-Unie dan hij naar buiten liet blijken. Hij schijnt zelfs tegen zijn vrouw gezegd te hebben dat het hem zijn 'kop gekost zou hebben' als hij was terruggekeerd.¹⁴³

¹⁴¹ Ibidem, 60. Robert Conquest noemt in zijn boek *The great terror. Stalin's purge of the thirties*. (London 1968, 1973 2e herz. druk) het getal van zeven miljoen slachtoffers als gevolg van collectivisatie, deportatie en internering in kampen. Daarbij moet, volgens Conquest, minstens 50% worden opgeteld, dus ruim 10 miljoen.

¹⁴² Adams, *Stalin*, 71-74. Jef Last, *Het stalen fundament*, 190-192.

¹⁴³ De bewijsvoering is hier nogal dun. Van de Pavert kreeg deze informatie mondeling van Ida Last. Zij beweerde dat zij vlak voor de terugkeer van Last de huisraad gedeeltelijk had verkocht en de ingepakt en ook het huis zou zijn opgezegd. Het gezin was dus klaar om te vertrekken. Toen Last eenmaal terug in Nederland was - eind december - zou hij om onduidelijke redenen nog niet kunnen terugkeren. Pas later zou hij zijn vrouw hebben gezegd dat het 'hem zijn kop gekost zou hebben'. *Hoeveel* later hij dat gezegd heeft kon zij niet precies meer zeggen. In ieder geval zou het 'ver voor 1936 geweest zijn'. Pavert, *Last*, 247 (noot 84). Toch schreef Last nog een maand voor zijn terugkeer naar Nederland in een brief - gedateerd 19 november - aan zijn vrouw (een citaat waaruit ook weer uit blijkt hoe belangrijk hij het vond één te worden met het proletariaat): 'Die arbeidersklasse draagt hier alles en de partij is

Een belangrijk en veelzeggend incident gebeurde in oktober 1932. Last woonde een lezing bij van het Verband Deutscher Schriftsteller - de Duitse afdeling van het IVRS - en becommentarieerde de spreker Willi Breder die beweerde dat de proletarische revolutie in Duitsland nu elk moment kon uitbreken. Last sprak hem tegen en zei dat hij eerder een fascistische coup verwachtte, omdat de Duitse communistische partij nauwelijks grip had gekregen op de jongeren. De volgende dag moest hij op het Komintern bureau verschijnen en kreeg daar allerlei bewijsmateriaal voorgelegd waaruit moest blijken dat hij ongelijk had in zijn pessimistische visie op Duitsland. Er werd van hem geëist dat hij in de eerst komende vergadering van het Verband zijn 'defaitisme' in het openbaar zou afzweren.¹⁴⁴

Deze gebeurtenis zal Last zeker een indicatie hebben gegeven van het gebrek aan intellectuele vrijheid en wellicht ook van een werkelijke fysieke bedreiging die hij zou onderkennen als hij in Sowjet-Unie zou blijven. Last moet naar mijn mening toch de indruk hebben gekregen, dat het leven in de Sowjet-Unie bepaald niet veilig en zorgeloos was. Een andere reden waarom Last niet emigreerde (of niet *mocht* emigreren) is misschien de overweging van de CPH dat men hem nuttiger in Nederland achtte, dan in Rusland. Last zou zich in ieder geval de eerste anderhalf jaar in niets anders dan lovende bewoordingen over de Sowjet-Unie uitlaten. Als hij al enige twijfels had, dan liet hij die zeker niet naar buiten blijken.

Partijwerk en publiceren

Na zijn terugkeer zou Last dus meteen lid worden van de CPH en zich, naast zijn activiteiten voor Links Richten, zeer intensief gaan bezighouden met het CPH-partijwerk. Zo was hij actief in de VVSU, in de IRH (Internationale Rode Hulp), in de organisaties tegen oorlog en fascisme en in de Marxistische Arbeiders School. Hij hield vele voordrachten en schreef zeer veel artikelen voor de verschillende organisaties.¹⁴⁵

hún partij. Ida, hoe komen we daar tusschen? Hoe bevrijd ik me uit die vervloekte doem dat ik ook bij de intellectuelen hoor. Enfin, daar móet een eind aan komen en dan is er voor *mij geen beter land dan hier*. Eerst in Holland lid worden van de partij. Ik schaam me dat ik dat nog niet ben.' Cursivering door mij. Geciteerd door Van de Pavert, *Last*, 128.

¹⁴⁴ Jef Last, *Mijn vriend André Gide* (Amsterdam 1966) 55, 56.

¹⁴⁵ Pavert, *Last*, 128. Het IRH was opgericht in 1924 om vervolgte en gevluchte (communistische) revolutionaire hulp (materieel en juridisch) te bieden. Voor het IRH zou Last later Duitse vluchtelingen op weg helpen naar Parijs. De 'organisaties tegen oorlog en fascisme' waren een afgeleide van het 'Wereldstrijdcongres tegen den oorlog' dat 27, 28 en 29 augustus in Amsterdam werd gehouden. Dit grote internationale congres was de eerste uit de rij van andere anti-oorlog en anti-fascismecongressen die in de jaren dertig werden gehouden. In de schaduw van deze congressen ontstonden vele kleinere organisaties en comités; al dan niet gecontroleerd door de communistische partij. Pavert,

Na maart 1933 trok Last zich echter grotendeels terug uit het partijwerk. In 1966 beschreef Last in het boek *Mijn vriend André Gide* het grote gevoel van teleurstelling dat hem overviel toen Hitler eenmaal aan de macht was gekomen.¹⁴⁶ Hij zag in dat de KPD - en de communistische beweging in haar geheel - sterk tekort was geschoten. Zij had gefaald de arbeidersmassa te verenigen en had zich vaak feller opgesteld tegenover de sociaal-democraten dan tegenover de fascistten.¹⁴⁷

Toch liet hij ook deze kritiek niet naar buiten blijken. Hij trok zich liever terug en richtte zich op zijn schrijfwerk. Zo vertrok hij naar Urk waarover hij een aantal reportages in de *Groene Amsterdammer* zou schrijven. Last beleefde daar een ervaring van zijn homoseksuele gevoelens, waaruit zijn roman *Zuiderzee* geboren zou worden. In dit boek, dat in 1934 verscheen, liet hij voor het eerst deze gevoelens openlijk blijken.¹⁴⁸

In 1933 zou Last veel publiceren. De twee boeken: *Het stalen fundament* en *Partij remise*, en de twee gedichtenbundels: *Twee werelden* en *Onder den koperen ploert*. Daarnaast schreef hij zeer veel bijdragen van politieke, journalistieke of literaire aard in verschillende kranten, bladen en tijdschriften.¹⁴⁹

Op het boek *Partij remise* wil ik hier iets dieper ingaan. Last typeerde dit werk als een 'historische-documentaire roman'. Het boek heeft als hoofdthema de ontwikkeling van de revolutionaire stemming welke rond 1918 was ontstaan. Hier had Last dus één van de doelstellingen uit de Links Richten-oproep in *De Nieuwe Weg* waargemaakt; namelijk dat één

Last, 248, 249 (noot 85).

De Marxistische arbeidersschool bood onderwijs en ontwikkeling op een heel breed gebied. Zo werden er cursussen gegeven op het gebied van politiek, cultuur, talen en gezondheidszorg. Verschillende 'beroemdheden' gaven les., waaronder Joris Ivens en Annie Romein-Verschoor. Ook niet-leden maakten van deze cursussen gebruik en werden soms zo tot de partij aangetrokken. *Links Richten studie*, 637, 638 (noot 395).

¹⁴⁶ Last schreef in *Mijn vriend Gide* (56): 'Dat was de eerste schok, en hij was zo groot dat het mij op vergaderingen eenvoudig onmogelijk werd te spreken, omdat ik het gevoel had mijn toehoorders met mijn woorden te bedriegen.'

¹⁴⁷ Ibidem

¹⁴⁸ Ibidem, 56. (Zie ook hoofdstuk IV.)

¹⁴⁹ Ten eerste publiceerde Last veel artikelen en literaire bijdragen in CPH-pers. Ook schreef hij natuurlijk in *Links Richten*. In de 'burgerlijke pers' publiceerde hij in *De Groene Amsterdammer* en in *De Gulden Winckel*. In 1932 waren er nog een roman, *Liefde in de portieken* (Amsterdam), en een gedichtenbundel, *Verleden tijd* (Rotterdam), verschenen. De eerste was een sterk ideologisch werk waarin Last zijn ervaring als bedrijfsleider verwerkte. De getrouwde bedrijfsleider en een arbeidersvrouw hebben een verhouding en overstijgen daarmee de klasseverschillen en de kleinburgerlijke normen. Het eindigt overigens slecht voor de bedrijfsleider die om nogal duistere redenen zelfmoord pleegt. Later schreef Last zelfs een nieuw - ideologisch verantwoord - slot voor *De Tribune* (geplaatst 22 april 1933) waarin de bedrijfsleider zich vereenzelvigde met de arbeidersstrijd en eindigde in de gevangenis. Opvallend is verder de openheid waarmee Last de seksualiteit beschreef in dit boek. Er valt zelfs een indirect pleidooi voor abortus in aan te treffen. In de bundel *Verleden tijd* toonde hij zijn ontwikkeling van neo-romantisch, tot maatschappij-bewust, tot socialistisch, tot agitatorisch-communistisch dichter.

van de 'herosche periodes uit de geschiedenis van het Hollandse proletariaat' eens in romanvorm zou worden behandeld. Last gebruikte een mengeling van feiten en fictie en noemde in de inleiding de bronnen die hij had gebruikt. Ook putte hij uit eigen ervaringen in het beschrijven van het studenten-, marine- en mijnwerkersleven. De sociaal-democraten en vooral Sneevliet - 'de Indische Napoleon' - kregen verschillende (verplichte?) vegen uit de pan.

Interessant is een passage waarin Last heel omzichtig kritiek lijkt te leveren op de communistische partij. Last liet een (verder keurig overtuigde communistische) hoofdpersoon zeggen:

'Het eenige wat ik tegen m'n kameraden heb te zeggen is dit: wees op je hoede! Voor alle leiders. Ten slotte is de bevrijding van 't proletariaat de zaak van het proletariaat zelf. Leiders kunnen oud worden, of moe, of verraad plegen, gevangen of vermoord worden, 't proletariaat blijft, ook al zijn de leiders dood. Gebruik je leiders, vertrouw je zelf. Niemand kan 't zaakje opknappen vóór jullie!'¹⁵⁰

Last stelde hier dus dat de arbeiders beter op zichzelf konden vertrouwen dan blindelings hun leiders te volgen. Geen 'voorhoede van het proletariaat' dus. Wellicht dat Last hier verwees naar de rampzalige ondergang van de KPD onder het Hitler-regime.

De gedichtenbundel *Onder den koperen ploert* was een gedeeltelijke heruitgave van de Indië-gedichten van Last. De bundel *Twee werelden* is de poëtische tegenhanger van *Het stalen fundament*. De titel spreekt voor zichzelf: de kapitalistische wereld werd in al haar decadentie en verval getoond;

daartegenover werd de Sowjet-Unie geplaatst als voorbeeld van positieve opbouw en levenslust. Uit het titelgedicht:

'En alles breekt en alles gaat te niet
voor kleeren en voor kinderen is geen geld
cultuur ligt op de markt bij de oude waren
de vruchten staan te rotten op het veld
met starre blikken van vertwijfeling staren
mannen en vrouwen op hun leeg verdriet.

Er is een staat waar alles werkt en streeft
een nieuwe stad groeit uit het steppezand
geketend wordt het water der rivieren
de tractor ploegt zijn voren door het land
er juicht een lied in 't ratelen der lieren
het arbeidslied in 't land waar alles leeft!

¹⁵⁰ Jef Last, *Partij remise*, 271, 272.

Die is de wereld die wij willen, jij en ik
Glück auf mijn kameraad, die opstijgt uit je schacht
sta op uit je slavernij
en breek je ketens stuk
het kommunisme brengt
aan allen het geluk!¹⁵¹

Het was dit soort propagandistische taal waarmee Last in deze periode meende een 'politiek correcte' literatuur te schrijven. Dat zou in de komende twee jaar - mede onder invloed van André Gide - sterk veranderen.

¹⁵¹ Jef Last, *Twee werelden*, 1933. Geciteerd zijn de tweede, vijfde en achtste (en laatste) strofe. Een ander interessant gedicht uit deze bundel is het lange 'Eer ik u kende'. Hierin tuchtigde de onderdanige dichter zichzelf. Eerst had hij de Sovjet-Unie zelf moeten ondergaan om ook maar enigszins een oordeel te kunnen vormen. Voorheen een blinde stamelaar, nu een bescheiden profeet: 'nu weet ik dat er voor mij slechts één geluk zijn kan / om te mogen leven en sterven voor U, land van den opbouw / vaderland van het proletariaat der geheele wereld / Sowjet Unie der vrijgevochten volkeren.' (p. 20) Dit gedicht zou ook in het russisch vertaald zijn. Pavert, *Last*, 241 (noot 67).

Hoofdstuk IV Van 1934 tot 1936

'...beter dan de droom is een tastbaar lichaam
beter dan de haat is de teederheid der liefde
mooier dan alles in de wereld is een mensch.'¹⁵²

Partijwerk

In de eerste helft van 1934 was Last zeer druk met CPH-werk. Hij gaf lezingen, schreef artikelen en was redacteur van *Links Front*.¹⁵³ Ook zou hij een aantal maal naar Parijs reizen om Duitse illegale vluchtelingen van Nederland naar Frankrijk te smokkelen.¹⁵⁴ De opstelling van de Nederlandse regering na de machtsovername van Hitler in maart 1933 was om de betrekkingen met Duitsland zo min mogelijk op de proef te stellen. Duitse vluchtelingen werd het daarom zeer moeilijk gemaakt. Een ander regeringsargument om vluchtelingen te weren was dat de politieke en Joodse vluchtelingen onrust zouden brengen in de Nederlandse samenleving. De eersten zouden zich met linkse politiek agitatie bezighouden, de tweeden zouden het antisemitisme in Nederland aanwakkeren en ongewenste concurrentie voor de Nederlandse middenstand betekenen.¹⁵⁵ Het is waard te citeren wat Last over deze zaken in 1947 schreef:

'Het was in de tijd, toen de democratische regeringen van Europa geen erger vijanden schenen te kennen, dat hen, die in het een of ander land tegen het fascisme hadden gestreden. Hitler was aan de macht gekomen en als de dieren voor een naderende prairiebrand vluchtten, in één wilde vermenging Joodse bankiers en communistische arbeiders, Troztkisten en pacifistische vegetariërs, sociaal-democratische gemeenteraadsleden en anarchistische wereldverbeteraars over de grenzen. De bloedige verhalen die zij vertelden waren zo gruwelijk, en tegelijk zo monotoon, dat de goede burgers de schouders ophaalden: de gruwelsprookjes van emigrantten. De Duitse burgers aan de andere kant waren toch zeker beschaafde christenen als zij zelf; men moest hen nu niet wijsmaken dat nette dominees, professoren, ambtenaren en politie-officieren zulke wreedheden zouden dulden! De vluchtelingen zouden wel niet zo onschuldig zijn als zij beweerden, en het was begrijpelijk dat ze er een schepje op legden om medelijden te wekken. Maar de gegoede Nederlander was te nuchter om daar in te lopen en hij had, met honderdduizenden werklozen in eigen land, al dat vreemde gespuis allerminst nodig. De verenigingen voor vreemdelingenverkeer waren niet voor hen geschapen, en het bordje

¹⁵² Jef Last, *De bevrijde Eros. Een ketter in moorenland* (Rotterdam 1936) 20.

¹⁵³ Pavert, *Last*, 260 (noot 121).

¹⁵⁴ Last smokkelde ook vluchtelingen van Frankrijk naar Nederland als daar hen de grond te heet onder de voeten werd. Jef Last, *Mijn vriend Gide*, 7, 214. Jef Last, *De vingers van de linkerhand* (Bussum 1947) 63-65.

¹⁵⁵ Lou de Jong, *Geschiedenis der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Voorspel*, 492-500.

"welkom vreemdeling", werd voorlopig door één "aan de deur wordt niet gegeven!" vervangen. Wie centen meebracht mocht blijven, de rest werd opgejaagd en over de grens gezet als zigeuners. Het was dan ook al zo lang geleden, dat Amsterdam door tienduizenden Vlaamse en Joodse emigranten van een onbelangrijk vissersdorp tot de belangrijkste handelsstad der wereld gemaakt was! En gelukkig bezat men een wet, waardoor de vreemdeling minder rechten had, dan een hond op straat, zolang niet de consul van het een of ander groot land voor hem op kwam. [...] Over de grens ging men, met of zonder kinderen, met of zonder bagage, geld en papieren, bij nacht naar niemandsland afgeschoven door grijnzende marechaussées, om aan de overkant door hun (Belgische - R.G.) collega's, éénmaal, vijfmaal, tienmaal, tot bij de elfde maal bijvoorbeeld een Duits ingenieur zich tussen Zundert en Polygoon voor de wielen van een autobus wierp om uit deze marteling verlost te worden. En alle wereldsteden gaven hetzelfde beeld: huiverende emigranten op onverwarmde zolderkamertjes, met streng verbod om te werken, maar die uitgezet werden als "zwerfers zonder middel van bestaan", wanneer zij geen centen hadden; geleerden, kunstenaars, technici, arbeiders, die op deze wijze de bittere straf voor hun beginselvastheid moesten betalen, vervuild, gedémoraliseerd, afhankelijk van magere liefdadigheid, getyranniseerd door partijbonzen en overheden, tussen spionage en verraad, tussen misdaad en honger. De linkse partijen hielpen waar zij konden (door middel van de zogenaamde steuncomité's - R.G.), en een groot deel van mijn werk in die dagen bestond in het mensensmokkelen vice versa, van Amsterdam naar Parijs, langs een keten van kameraden, door partijgenoten die het in Frankrijk of België of Nederland te warm gemaakt werd. Zoveel we konden zochten we adressen voor hen, verzamelden geld en kleren, gaven hen te eten, maar onze middelen waren beperkt, de toevloed te groot, zodoende ontstond, ook tengevolge der felle politieke tegenstellingen tussen de verschillende groepen, een funeste neiging zich steeds meer tot enkel hulpverlening aan de eigen partijgenoten of naaste geestverwanten te beperken.¹⁵⁶

Last zou in tegenstelling tot het bovenstaande niet alleen CPH-leden hebben geholpen, zoals bijvoorbeeld de IRH voorstond, maar zou zich ook het lot van niet-communisten hebben aangetrokken.¹⁵⁷

In Frankrijk werd Last zeer geïnspireerd door, wat hij ervaarde als, de zeer strijdbare houding van het Franse prolatariaat tegenover het fascisme. De grote 1-mei demonstraties in Parijs tegen de fascistisch geïnspireerde rellen van februari 1934 gaven Last weer enige hoop na het debâcle in Duitsland. De samenwerking in deze demonstraties van socialisten, radicalen, vakbonden en communisten resulteerde in het Eenheidsfront (welke stond voor het be-

¹⁵⁶ Jef Last, *Vingers van de linkerhand*, 63-66. Deze visie wordt min of meer onderschreven door Lou de Jong, in: *Geschiedenis der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Voorspel*, 492-500, 545-560. Volgens de Jong zouden de Nederlandse en de Duitse politie zelfs informatie uitwisselen over de politieke achtergrond van sommige vluchtelingen. Hiermee werd een 'goede gewoonte' van vóór 1933 voortgezet.

Dit citaat is overigens afkomstig uit een prachtig verhaal over een grote vriend van Last, Harry Doméla. Diens zeer veelbewogen en tragische leven werd vooral bepaald door een groteske affaire, waarbij hij zichzelf voor Pruisische kroonprins had weten uit te geven en zo de hele Duitse society wist beet te nemen. Hij schreef daarover een boek - *Der falsche Prinz. Leben und Abenteuer von Harry Domela: im Gefangnis zu Köln von ihm selbst geschrieben* (Berlin 1927) - en speelde zelf in de verfilming daarvan. Last zou samen met hem vechten in de Spaanse Burgeroorlog. Zie hierover hoofdstuk V.

¹⁵⁷ Jef Last, *Mijn vriend Gide*, 214. Last werd daarbij geholpen door een andere Duitse immigrant, Harry Wilde.

schermen van de Republiek tegen het fascisme, een anti-crisis beleid en het doorvoeren van arbeidshervormingen) van 27 juli 1934. Deze zou op haar beurt de inleiding zijn tot de Volksfront-regering van Léon Blum (hierin gingen socialisten, radicaal-socialisten samen, gesteund door de communisten) welke in het voorjaar van 1936 tot stand kwam.¹⁵⁸

Last zocht in Parijs ook Edgar Du Perron een aantal maal op. Hij wilde graag in *Forum* publiceren - waar het nooit van is gekomen - en Du Perron en Ter Braak voerde hierover meermalen correspondentie. Last was blijkens een brief van Du Perron in grote financiële moeilijkheden.¹⁵⁹ Zijn vrouw was haar baan bij de gemeente verloren door haar linkse politieke stellingname - ook zij bezocht de Sowjet-Unie - en het lijkt er op dat zij voor de meeste inkomsten van het gezin zorgde. Het was daarom noodzaak dat Last zoveel mogelijk publiceerde.¹⁶⁰

André Gide

In Parijs zou Last ook nader kennis maken met een aantal belangrijke Franse intellectuelen. Zo kwam hij opnieuw in aanraking met Louis Aragon, die hij nog kende uit de Sowjet-Unie, en René Crevel; beiden kwamen zij uit de groep van surrealisten-communisten rond André

Met hem schreef Last ook het boek *Kruisgang der jeugd*.

¹⁵⁸ *Historical dictionary of the Third Republic 1870-1940* ed. Patrick H. Hutton ea. (London 1987) 791-793. R.R. Palmer, Joel Colton, *A history of the modern world* (1950 1e druk, gebruikt: 7e druk 1984) 777, 778. Arthur Koestler (ook een schrijver/journalist en partijlid) noemde het Volksfront 'a second honeymoon with the Party'. Koestler oa., *The God that failed*, 63. Ook hij had zijn twijfels na een verblijf van een jaar in de Sowjet-Unie (1932-1933). Het Volksfront was een van de belangrijkste redenen waarom hij het nog volhield als partijlid. Hij werkte samen met Willi Münzenberg in de anti-fascistische propaganda en in 1936 vertrok ook hij naar Spanje. Net als Last vond daar zijn laatste breekpunt plaats met de communistische partij. Ibidem, 63-68. De parallellen in de politieke levens van de intellectuelen Last en Koetsler in deze tijd zijn verbazingwekkend; juist door de grote verschillen van afkomst en karakter.

¹⁵⁹ Ter Braak en Du Perron, *Briefwisseling*, deel II 376. Ter Braak en Du Perron typeerden Last vaak zeer scherp in deze brieven. Bijvoorbeeld Du Perron over de ijdelheid - en levenslange kwaal naar het schijnt - van Last: 'Er is bij Last ... een neiging om slimmer te zijn dan wij en om ons te 'gebruiken' en vrij veel vijandigheid die uit *litteraire* streberei voortkomt. Hij kan het niet goed verdragen dat wij zoo op plaatsen gaan zitten, waar volgens hem 'de nieuwe kunst'= Dekker, hij en nog 2 anderen ... moesten zitten; hij voelt zich erg beroemd en speurt overal naar de echo's van zijn literair personage.' Brief gedateerd 26 mei 1934 in *Briefwisseling* deel II 410. En Ter Braak: 'Last komt mij voor precies het volgende te zijn: een geschikte vent, totaal over het paard getild in 'revolutionnaire' kringen, daardoor ijdel geworden, diengevolgen er op gesteld, die ijdelheid beloond te zien in 'onze' kringen; eigenlijk een bourgeois, maar uit de schuit gevallen in de puberteit en nu zich, omdat hij *toen* een figuur werd, met puberteitsoverwegingen vastklampend aan die figuur. Hij is bijwijlen kinderachtig romantisch, voelt zich erg 'vervolgd' ... en heeft het ook wel beroerd trouwens.' Ter Braak doelde met het laatste op de financiële problemen van Last en de zaak waarvan Last beschuldigd werd van plagiaat - in zijn roman *Partijremise* - door A.M. de Jong. Brief gedateerd 29 mei 1934 in *Briefwisseling* deel II 413.

¹⁶⁰ Last publiceerde onder andere in *Groot Nederland*, *De Stem* en *Het Venster*. Pavert, *Last*, 265 (noot 136).

Breton.¹⁶¹ De verreweg belangrijkste ontmoeting was die met André Gide. Zij ontmoetten elkaar op het 'Congres van revolutionaire schrijvers en kunstenaars' van 23 oktober 1934 dat werd gehouden in de Matualité te Parijs.¹⁶²

Over deze vriendschap, die duurde tot de dood van Gide in 1951, publiceerde Last in 1966 het zeer boeiende en soms ontroerende boek *Mijn vriend André Gide*. Het is naast een beschrijving van deze bijzondere vriendschap ook een rijke -hoewel niet altijd even nauwkeurige - bron over de tijd waarin deze vriendschap plaatsvond. Daarnaast bevat het ook zeer veel memoires-achtige en autobiografische elementen. De in 1982 uitgegeven correspondentie tussen Last en Gide is daarop een mooie aanvulling.¹⁶³

André Gide (1869-1951) was 65 toen Last hem leerde kennen. Hij was één van de zeer grote namen van het Franse (en Europese) literaire leven van die tijd. Gide kwam uit een streng calvinisch milieu waaruit hij zich met veel kracht had trachtten zich te ontworstelen. Hij stond voor een sterk individualisme en non-conformisme. Een grote waarheidsliefde (tot het extreme toe) kenmerkte hem daarnaast. Door de uitgave van zijn *Journals*, die nog tijdens zijn leven werden gepubliceerd, zou deze eerlijkheid zich meermalen tegen hemzelf keren.

In 1932 was hij gaan symphatiseren met het communisme. Een combinatie van filosofische en politieke overwegingen lag daaraan ten grondslag. Gide interpreteerde het communisme vooral als een 'persoonlijke religie'. Het communisme was voor Gide een duidelijk pseudo-christendom. Letterlijk schreef hij: 'What leads me to communism is not Marx, it is the Gospel'.¹⁶⁴ Ook hierin werd Gide nagevolgd (en volgde hij na) door veel intellectuelen (zoals bijvoorbeeld Romain Rolland). Gide die zich van de kerk als instituut en van het dogma had afgekeerd, zag in het communisme de ware leer van het christendom; gericht wat op wat de mens kon bereiken en ontdaan van alle illusionaire hoop op goddelijk

¹⁶¹ Last had Crevel waarschijnlijk al in juni 1933 ontmoet op anti-fascistische congres in de Salle Pleyel. Dit congres bezocht hij in opdracht van Links Richten. Pavert, *Last*, 262 (noot 129). *Links Richten reprint* (nummer 10, juli 1933) 255. *Links Richten studie*, 474. Dit congres was deel van het Amsterdam-Pleyel initiatief dat vanuit Moskou werd gefinancierd met de bedoeling intellectuelen bijeen te brengen en zo - indirect weliswaar - de Sowjet-Unie te ondersteunen. De nadruk lag op de vrede, dit in tegenstelling tot de latere internationale congressen die vooral op het anti-fascisme gericht waren. Vegesack, *Geschiedenis van de intellectuelen*, 150, 151.

¹⁶² André Gide, *Correspondance avec Last*, 12, 19. Last vergiste zich in *Mijn vriend André Gide* (7, 8) door deze ontmoeting in de lente van 1934 te plaatsen. (Zie in dit hoofdstuk ook noot 39 en de paragraaf over de derde reis van Last naar de Sowjet-Unie).

¹⁶³ André Gide, *Correspondance avec Last 1934-1950* (Lyon 1985) Bewerkt door C.J. Greshoff.

¹⁶⁴ Caute, *Communism and French intellectuals*, 239. Citaat vertaald uit het Frans. In: *Journals* (New York 1949) 276.

ingrijpen.¹⁶⁵ Naar zijn idee zou het individu in het communisme pas echt vrij zijn; van religie, van gezin en van geïnstitutionaliseerde religie.¹⁶⁶

Gide zou zich echter nooit ondergeschikt maken aan enige partijdoctrine. Dat gold in sterke mate voor zijn literaire werk. Voor Gide was kunst ver boven elke politiek verheven. Last hierover in *Mijn vriend André Gide*:

'De enige realiteit die hij als zodanig erkende, de enige sfeer waarin hij zich werkelijk thuis voelde, de enige dimensie die hij werkelijk kende en liefhad, was de kunst: kunst al doel in zichzelf, *l'art pour l'art*. Troost en zin van een troosteloos, zinloos leven. "Het kunstwerk", zei Gide in een van zijn oudere essays, "heeft een evenwicht buiten de tijd, een kunstmatige gezondheid".¹⁶⁷

De Parti Communist France (PCF) liet zich echter een zo beroemde naam niet ontgaan en gebruikte Gide duidelijk als een prestige-object.¹⁶⁸ Op de belangrijke internationale schrijverscongressen was Gide dan ook prominent aanwezig.

Toch kon het natuurlijk op den duur niet goed gaan tussen Gide en de communistische partij. Gide kon de kloof tussen het ideaal wat hem voor ogen stond en het werkelijke communisme, juist door zijn puriteinse waarheidsliefde, niet overbruggen. De reis die hij samen met Last in 1936 naar de Sowjet-Unie zou maken was de definitieve breuk tussen Gide en partij. (Deze reis komt uitgebreid aan bod in het volgende hoofdstuk.)

Dit eigenlijk uiterst onwaarschijnlijke huwelijk tussen een extreem individualist en non-conformist als Gide en een partij die eigenlijk voor precies het tegenovergestelde stond, was één van de merkwaardige verschijnselen die de jaren dertig te zien gaven. Alweer: de Sowjet-Unie bood een ideaal tegenover de eigen wereld in verval. Ook Gide - in de diepste zin een optimist¹⁶⁹ - projecteerde zijn ideeën over de ideale samenleving op het verafgelegen Rusland. Gide was in deze zin een echte 'fellow-traveller'. Alleen was hij veel minder bereid

¹⁶⁵ Caute, *Communism and French intellectuals*, 239.

¹⁶⁶ Pavert, *Last*, 149.

¹⁶⁷ Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 177.

¹⁶⁸ David Caute noemt in zijn boek *Communism and the French intellectuals* (34, 35) vijf 'utiliteitsprincipes' waarop de communistische partij de intellectuelen gebruikte. Ten eerste in prestige en eminentie, ten tweede in professionele 'uitmuntendheid' (met het doel andere intellectuelen aan te lokken met de marxistische communistische filosofie), ten derde door politieke agitatie (via partijlichamen en de frontorganisaties), ten vierde via politiek journalistiek, ten vijfde als de creatieve, buigzame marxist die de politieke en culturele uitingen van de massa verbeterd en beïnvloed.

Gide valt duidelijk in de eerste categorie. Last is veel moeilijker in dit schema te passen. Hij valt te plaatsen in de tweede, derde, vierde en vijfde categorie.

¹⁶⁹ Last schrijft in *Mijn vriend André Gide* (208): 'Gide behoorde tot diegenen (waartoe ook Henriëtte Roland Holst en Gorter behoorden), die fundamenteel en, men zou haast zeggen, ongeneselijk optimist was. Ondanks de bitterste ervaringen bleef men geloven aan de "voortgang".'

water bij de wijn te doen om de partijlijn te kunnen blijven volgen en zag hij veel eerder door de façades heen die speciaal voor de intellectuelen in de Sowjet-Unie werden opgetrokken.

De invloed van Gide op Last strekte zich uit in persoonlijke, filosofische, politieke en literaire zin. Hij gaf Last zeer veel nieuwe denkbeelden mee. Andere al aanwezige ideeën werden door Gide versterkt; zoals bijvoorbeeld de nadruk op het sexuele - en in het speciaal de homoseksuele - aspect van de mens.

Op het persoonlijke vlak betekende Gide een 'eye-opener' voor Last. Beiden waren homoseksueel en getrouwd, en deelden zij het plezier en de problemen (bijvoorbeeld de schuldgevoelens die zij beiden tegenover hun echtgenotes voelden) die dat met zich mee bracht. Nu had Last juist voor de ontmoeting met Gide al een nieuwe ervaring beleefd van zijn homoseksualiteit. Zoals ik al schreef was zijn roman *Zuiderzee* daarvan het eerste duidelijke teken. Gide zou Last stimuleren in deze richting steeds opener te zijn, zowel in zijn persoonlijke leven als in zijn werk. Volgens Gide moest in literatuur de homoseksualiteit niet meer als iets ziekelijks of zieligs worden afgeschilderd, maar als een volwaardige vorm van menselijke liefde. Toch bleven er voor Gide en voor Last de zonde- en schuldgevoelens.

In filosofische zin was de invloed van Gide groot. Vooral diens aardse en mensgerichte religieuze denken sprak Last zeer aan. In het wereldbeeld van Gide stond de mens centraal en niet God. Deze boodschap sprak hij uit in boeken als *Nouvelles nourritures* - door Last vertaald in *De nieuwe spijzen*¹⁷⁰ - en zijn *Journals*.

Gide was geen 'politiek mens' en alleen de bijzondere omstandigheden van de jaren dertig hadden hem een actieve rol laten innemen.¹⁷¹ Last daarentegen was politiek veel bewuster en werd daarom in zijn politieke opvattingen door Gide nauwelijks beïnvloed. Hoogstens kan gesproken worden van een indirecte invloed die uitging van de moralistische en non-conformistische houding die Gide innam ten opzichte van de politiek. Gide liet zich veel minder aan een opportunistisch partijbelang liggen. Maar Gide was dan ook geen partijlid, in tegenstelling tot Last.

In literair opzicht was er sprake van een enorm verschil in status. Gide had - ongeveer

¹⁷⁰ Last zou het volgende van Gide vertalen: *De nieuwe spijzen* (Amsterdam 1937), *Vrouwenschool* (*L'école de femmes* 1929) (s' Graveland 1946), *De terugkeer van de verloren zoon* (*Le retour de l'enfant prodigue* 1919) (s' Graveland 1948), *Oedipus en Theseus* (*Oedipe 1931/Thésée* 1946) (s' Graveland 1946), *De Hadjie* (*El Hadj* 1932) (s' Graveland 1949), *Verhalend en essayistisch proza. Teksten van André Gide* (diversen) (Hasselt 1963), *De kelders van het Vaticaan* (*Les caves du Vatican* 1914) (Utrecht 1967), *Corydon* (*Corydon* 1911, 1924) (Den Haag 1969).

¹⁷¹ Last schreef in *Mijn vriend André Gide* (75): 'Hoewel hij beweerde maandenlang vlijtig op Marx te hebben geblokt, kon ik alleen maar constateren dat hij er niets van begrepen had. Gide miste volkomen de gave om politiek of

als Sartre na de oorlog - een hele generatie beïnvloed en gold - als elke grote schrijver(?) - als 'bederver der jeugd'. Hiermee vergeleken was Last natuurlijk een dwerg. Toch is de invloed die Gide op het werk van Last uitoefende, minder direct als men zou verwachten.

Last had na zijn experimentele hoogtepunt in de romans *Marianne* en *Branding* een stapje terug gedaan in *Liefde in de portieken*, dat een stuk minder vernieuwend was. De romans *Partij remise* en *Zuiderzee* waren weer wel vooruitstrevend in hun documentaire en nieuw-zakelijke stijl.

Bleef het journalistieke-documentaire element altijd wel een rol spelen - journalistiek werk zou Last zijn hele verdere schrijversleven afleveren - na deze romans leek Last toch enigszins terug te keren naar de vorm en inhoud van de traditionele roman. Last ontwikkelde steeds meer een eigen, persoonlijke stijl. De verpolitiekte literaire stijl maakte plaats voor een veel meer individuele toon. Niet dat de politiek nu helemaal uit het werk van Last zou verdwijnen; zij kwam echter wel op een tweede plan. De eigen, persoonlijke preoccupaties gingen nu in Last's werk prevaleren. Hierin was Gide zeker een groot voorbeeld. Last schreef zelf over de invloed van Gide op zijn werk (in een interview met *Vrij Nederland* van 23 april 1960):

Het (Last's literaire werk - R.G.) kreeg een ander karakter. 't Betekende in de eerste plaats, dat ik het schrijven niet alleen maar zag als een literair wapen in de klassenstrijd. Het hield ook in: een poging tot groter eerlijkheid. Ik kreeg eerbied voor 't handwerk, voor de taal en kreeg een groter onkerkelijk-religieuze inslag.'

Last zou vanaf 1935 geen gedichten meer schrijven over de tractoren in de Sowjet-Unie en geen romans meer publiceren over de 'heroïsche periodes van het Hollandse proletariaat'.

Men kan zich echter afvragen of Last deze ontwikkeling ook niet vanuit zichzelf doorgemaakt zou hebben. Een teken van verandering was al zichtbaar in de roman *Zuiderzee* die hij schreef vóór zijn kennismaking met Gide. Misschien is het juist te veronderstellen dat Gide eerder een grote stimulans is geweest om Last de weg te doen vervolgen die hij zelf al was ingeslagen.

De homosexueel Last

Zoals gezegd had Gide een grote invloed op Last wat betreft het uiten van zijn homosexuele aard. Hieronder wil ik iets specifiek ingaan op de homosexualiteit van Last.

Al uit het bovenstaande bleek de vroegtijdige aanwezigheid van een homoseksuele gevoelens bij Last. Naar mijn weten heeft hij zich echter voor de jaren dertig nooit openlijk als homoseksueel uitgegeven. Of hij voor die tijd ook homoseksuele contacten heeft gehad is mij uit de literatuur niet duidelijk geworden.

In ieder geval spreekt Last in het boek *Mijn vriend André Gide* van 'tien jaar' in welke hij zijn homoseksuele aard had onderdrukt en had gesublimeerd in het hartstochtelijk uitdragen van zijn politieke boodschap:

Het middel daartoe (tot de sublimatie van zijn 'homoseksuele component'- R.G.) was vooral de communie geweest van mijn spreekbeurten. Ik koos in iedere zaal een paar jongemannen uit wier gezichten mij aantrokken en tot wie ik meer in het bijzonder mijn boodschap richtte. Mijn hoogste geluksgevoel had ik dan vaak wanneer tussen de lippen van zo'n schijnbaar lompe knul uit Musselkanaal of Gasselternijveenschemond het sigaretje vanzelf uitging, zijn gelaat begon te gloeien en ik in zijn ogen iets zag opleven van het enthousiasme dat mijzelf bezielde. Dat kon echter alleen zolang ik vast geloofde in mijn boodschap.¹⁷²

Toen echter na de machtsovername van Hitler er bij Last een zekere geloofstwijfel optrad, kwamen deze homoseksuele gevoelens juist extra hevig naar boven. Het was dus een politieke teleurstelling die de langdurige onderdrukking van de homoseksuele aard van Last doorbrak.

Dit voltrok zich tijdens zijn verblijf in Urk (zie ook het vorig hoofdstuk), waar Last verliefd was geworden op een plaatselijke visser:

'Een verliefdheid op het eerste gezicht op een Urker visser trof me met de kracht van de bliksem. In geen twintig jaar had ik zulk een felle, onweerstaanbare hartstocht gekend. Het resultaat was mijn roman *Zuiderzee*, die in werkelijkheid veel meer door mijn jonge vissersvriend dan door de problemen der droogmaking geïnspireerd werd.'¹⁷³

In deze roman beschreef Last inderdaad de homoseksuele verhouding tussen de Urker vissers Theun en Auke.¹⁷⁴ Last moet hier één van de eersten in de Nederlandse literatuur zijn geweest die de homoseksuele liefde zo openlijk en vanzelfsprekend beschreef. Hij zou dit voortzetten in de volgende roman *Een huis zonder vensters* (1935) en vooral in de dichtbundel *De bevrijde Eros* (1936).

¹⁷² Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 55.

¹⁷³ Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 56.

¹⁷⁴ In dit boek beschreef Last uitgebreid de Zuiderzeewerken en schroomde daarbij niet veel cijfermateriaal te gebruiken (dat hij in latere drukken drastisch zou inperken). *Zuiderzee* lag hierin duidelijk in het verlengde van de roman *Partij remise*. Ook de beschrijvingen van de economische malaise die heerste onder de Urker vissers en de kleine Friese boeren, waren sterk documentaire-achtige onderdelen.

Last gebruikte de namen Theun en Auke al eerder in één van de artikelen over Urk voor de *Groene Amsterdammer* (16 september 1933). Ook leek Last al eerder in Urk verslag te hebben gedaan want op 10 september 1932 (Last was toen in Rusland: hij moet het dus al voor maart van dat jaar hebben geschreven) verscheen een artikel van zijn hand over Urk in de *Groene*.

Na deze 'coming out' als homosexueel zou last zich altijd openlijk blijven uiten over zijn sexuele voorkeuren. Na de oorlog zette hij zich actief in voor de emancipatie van de homoseksuelen. Hij was ondermeer een van de stichters van het C.O.C. (Cultuur en Ontspannings Centrum, voorheen de 'Shakespearclub' uit 1946) die in 1949 werd opgericht.¹⁷⁵

Over de reactie van de buitenwereld op de homosexualiteit van Last is mij bijzonder weinig bekend. Over de verhouding tot zijn vrouw schreef ik al iets in hoofdstuk I (noot 23). Zij leek zijn sexuele aard (met de nodige moeilijkheden?) te accepteren. Last noemde zichzelf overigens *bisxueel*. In een (zeer vermakelijk) interview met Ischa Meijer uit 1968 zei Last: 'Nou, ik vind een mooi meisje ook mooi, hoor. Ik heb in landen geleefd, zoals Japan en Marokko, waar het heel gewoon is dat een man een meisje en een kerel heeft.'¹⁷⁶

In de literaire kritiek van de jaren dertig lijkt men de homosexuele passages in de boeken van last veelal genegeerd te hebben. Ik ben er in ieder geval zeer weinig tegengekomen waarin expliciet werd ingegaan op zulke passages.

Over de negatieve houding van de communistische partij tegenover de homoseksuelen en de bezorgdheid van Last daarover zal ik in het onderstaande iets zeggen.

Homosexualiteit en de communistische partij

Tegen het einde van 1934 was Last zeer ontstemd geraakt over de vervolging van de homoseksuelen in de Sowjet-Unie.¹⁷⁷ Hij zou hierover een opmerkelijk artikel schrijven in het blad *Fundament*¹⁷⁸.

In 1933 was er namelijk in de Sowjet-Unie een waar offensief tegen de homoseksuelen ontketend. In de mediahetze werd ondermeer Maxim Gorki ingezet.¹⁷⁹ Massa-arrestaties

¹⁷⁵ Pavert, *Last*, 219.

¹⁷⁶ Ischa Meijer, interview met Last, 'Ik voel me hopeloos geïsoleerd, waar moet je naartoe', in: *De Nieuwe Linie* 4 mei 1968.

Zie over bisexualiteit en reis naar Marokko twee paragrafen verder.

¹⁷⁷ Tijdens zijn eerste bezoek aan Gide - eind oktober - had hij zijn onvrede over de nieuwe anti-homosexuele politiek in de Sowjet-Unie al met Gide besproken. André Gide, *Correspondance avec Last*, 20, 161 (noot 7).

¹⁷⁸ Het werd geplaatst in 1935, no.3. (maart) Dit tijdschrift was in 1934 opgericht en heette een 'onafhankelijk maandblad voor politiek, economie, cultuur en literatuur' te zijn. Pavert, *Last*, 271 (noot 157).

¹⁷⁹ Vreemd genoeg leek Gide een groot bewonderaar van deze schrijver te zijn. Tijdens zijn bezoek in 1936 bracht Gide zelfs een officieel eerbetoon aan de zojuist overleden Gorki. Last zou hierover met Gide 'woorden gehad hebben'. Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 82, 83.

vonden plaats vanaf januari 1934 en in maart werd homosexualiteit strafbaar gesteld.¹⁸⁰

Homosexualiteit werd een subversieve daad geacht en gelijkgesteld aan fascisme. Het *Bruinboek* paste fraai in deze nieuwe partijlijn. De gruwelijke ironie wilde dat in juni 1934 de gehele SA-top werd uitgemoord onder de beschuldiging van homosexualiteit en daarop de vervolging van de homoseksuelen in Duitsland begon. Zij zouden met duizenden worden afgevoerd naar de concentratiekampen.¹⁸¹

Last schreef in *Fundament* dat: 'de wet tegen de paederastie...betekent zelve een zonde tegen het bloed der communistische moraal die het communisme eist als weg tot bevrijding der individuen.' De anti-homosexuelen wetgeving zou volgens Last de weg openleggen naar 'chantage, huichelarij, neurasthenie en zelfmoord'.¹⁸²

Merkwaardig is het uitblijven van openlijke kritiek vanuit de partij-top op het artikel en op naar buiten treden van Last als homoseksueel. Deze stellingname werd pas tegen hem gebruikt toen hij uit de partij stapte en hij met een gerust hart verketterd kon worden.¹⁸³ Blijkbaar zag men Last in 1934 nog als een te bruikbaar propagandist om hem al te hard van repliek te dienen. Of Last wellicht binnenskamers de mantel is uitgeveegd is mij onbekend.¹⁸⁴

Derde reis naar de Sowjet-Unie

Last vertrok in augustus 1934 voor het Al-Russische Schrijverscongres in Moskou (17 augustus - 1 september). De hevige teleurstelling die hij daar ondervond noemde hij later 'een der ergste geestelijke crisis van mijn leven'¹⁸⁵

¹⁸⁰ Pavert, *Last*, 164, 165.

¹⁸¹ Ibidem, 272 (noot 162). Richard plant noemt in zijn indrukwekkende boek over de vervolgingen van homoseksuelen in Nazi-Duitsland het getal van van 5.000 tot 15.000 homoseksuelen die omkwamen in de kampen. Richard Plant, *De roze driehoek. De nazi-vervolging van homoseksuelen* (Utrecht, Antwerpen 1987, vertaling uit het Engels: *The pink triangle: The nazi war against homosexuals* (1986)).

¹⁸² Pavert, *Last*, 165.

¹⁸³ Dit gebeurde in de door Nico Rost geschreven brochure *Het geval Jef Last. Over fascisme en trotskisme* (Amsterdam 1938).

¹⁸⁴ Volgens een brief van Du Perron aan Ter Braak (25 oktober 1934) was Last wel aangevallen voor de homoseksuele passages in *Zuiderzee*. Waar dat gebeurde is mij onbekend. (in *De Tribune?*). Ter Braak, Du Perron, *Briefwisseling* Deel III, 54.

¹⁸⁵ Jef Last, *Vingers van de linkerhand*, 56. Het was de bedoeling dat Last verslag van het congres zou doen in *Forum*. Dat zou er nooit van komen. Het was volgens Ter Braak beneden niveau. Du Perron schreef op 10 november 1934 aan Ter Braak (in een poging Ter Braak wat milder te stemmen ten opzichte van Last): 'Last is in werkelijkheid niet zóó gearriveerd als jij denkt en heeft van het Congres een hevige tik op zijn kop gekregen...' Ter Braak, Du

Op dit congres werden voor het eerst duidelijk de sociaal-realistische kunstprincipes op de literatuur toegepast. De toespraken van Boecharin en Radek - die later allebei slachtoffer van Stalin werden - betekenden voor Last 'niet veel minder dan een doodvonnis over alles waarvoor zij (moet wij zijn - R.G.) tot dan toe in "Links Richten" en "Links Front" hadden gestreden'.¹⁸⁶ Er moest nu in traditionele vorm, concrete, 'realistische' literatuur worden geschreven. Er werd opgeroepen een 'revolutionair romanticisme' te scheppen om de massa én te vermaken én te onderwijzen. De experimentele revolutionaire literatuur werd als burgerlijk en achterhaald beschouwd. Men moest weer bij de oude meesters in de leer gaan. Symbool voor deze beweging werd Maxim Gorki.¹⁸⁷

Last nam daarnaast een enorme verandering waar in Moskou. Er waren zwerfkinderen die nergens opgevangen konden worden, de congresgangers gebruikten maaltijden die een heel arbeidersmaandloon kostten en op feestjes dansten de Moskovieten zich wezenloos op jazz-muziek.¹⁸⁸

Last verliet Moskou in depressieve stemming en zou vier dagen letterlijk ziek van teleurstelling in Berlijn hebben doorgebracht.¹⁸⁹ Op het 'Congres van revolutionaire schrijvers en kunstenaars' dat 23 oktober 1934 in de Mutualité te Parijs werd gehouden, naar aanleiding van het congres in Moskou, moest Last een rede houden. Daarin lijkt hij echter geen negatieve kritiek te hebben geuit.¹⁹⁰

Reis naar Marokko

Perron, *Briefwisseling* Deel III (Amsterdam 1965) 64.

¹⁸⁶ Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 54.

¹⁸⁷ Cauter, *Communism and the French intellectuals*, 321, 322.

¹⁸⁸ Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 53.

¹⁸⁹ Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 52, 53. Last haalt hier wel wat zaken door elkaar. Pas na dit congres leerde Last Gide kennen en zal hij niet, zoals hij in *Mijn Vriend Gide* (53) beweerd, direct zijn doorgereisd naar Parijs om met Gide te praten over dit congres. Gide zou Last hebben gerustgesteld door te stellen dat de 'verburgelijking' die Last had waargenomen 'hem een voorbijgaande reactie (leek) op de al te grote ontbering' en dat afgekondigde sociaal-realistische kunstprincipes hem een bewijs leken dat 'onder invloed van Gorki, een gezondere opvatting van de kunst eindelijk begon door te dringen'. (Ibidem, 53) Het is waarschijnlijk zo dat zij tijdens (of vlak na) hun eerste ontmoeting (op het Parijs congres van 23 oktober) over dit congres hebben gesproken en dat Gide zijn geruststellende woorden toen tot Last heeft gericht.

¹⁹⁰ Last vergist zich eveneens in *Mijn vriend André Gide* (54) door op dit congres de intriges rond Gide en het ter sprake brengen van de zaak Victor Serge te plaatsen. Dit gebeurde pas op het grote congres van juni 1935 dat ook in de Mutualité in Parijs werd gehouden. (Zie het onderstaande.)

In het begin van het van 1935 was Last weer druk met CPN werk.¹⁹¹ Hij hield lezingen en schreef onder andere artikelen voor *De Tribune*, waaronder veel boekbesprekingen.¹⁹² Hij klaagde in brieven aan Gide over hoe het vele partijwerk hem van het schrijven afhield en hoe Nederland hem benauwde.¹⁹³ Waarschijnlijk was zijn enthousiasme ook verminderd door de vele teleurstellingen die hij in het voorgaande jaar had doorgemaakt

Gide nodigde hem daarom uit een aantal maanden te ontsnappen aan de vele verplichtingen en zorgen door af te reizen Marokko. Voor Last bleek de reis een ware verademing. De verandering van omgeving en mensen leverde hem zeer veel inspiratie op. Maar vooral het dagelijkse contact met Gide was voor hem zeer waardevol. In 1966 schreef hij:

'De reis naar Marokko betekende voor mij een literair keerpunt. Ik ervoer dat ook uit een vriendschap tussen twee mannen kinderen geboren kunnen worden, al zijn het dan kinderen van de geest.'¹⁹⁴

In Marokko zou Last een aantal maanden in Fez verblijven waar hij volgens eigen zeggen 'enkele der gelukkigste maanden van mijn leven (heb) doorgebracht.'¹⁹⁵ Ook zou hij een korte tijd bij een herdersstam verblijven. Het verblijf in Marokko was ook een 'openbaring' in andere opzichten:

'...men (kan) zich misschien iets voorstellen van de bevrijding wanneer een probleem, waarmee men jaren lang als met een zwaar rotsblok heeft gestreden en geworsteld, plotseling in damp opgaat. Terecht te komen in een maatschappij waarin, zonder dat het volk uitsterft, zonder dat de huwelijken iets minder gelukkig, of de mannen minder zelfbewust trots en mannelijk schijnen, het probleem der homosexualiteit met heel zijn aanhang van voortdurend dreigend schandaal, van chantage en snuffelende zedenpolitie eenvoudig niet bestaat, waar men zomin uitgesproken hetero- als homoseksuelen, maar uitsluitend biseksuelen schijnt te ontmoeten en waar de wellust niet méér, maar ook niet minder betekenis heeft dan een bloem die men langs de rand van de weg plukt en even later achteloos wegwerpt, nadat men haar geur heeft genoten. Welk een verlichting!'¹⁹⁶

Last was zich welbewust dat de Marokkaanse idylle haar schaduwkanten had en tekenen van verval vertoonde; de Europese invloed deed haar schadelijke werk.

Een lofzang op zijn verblijf in Marokko is de prachtige gedichtenbundel *De bevrijde*

¹⁹¹ Vanaf hier zal ik CPH door CPN vervangen. Zie Inleiding, noot 1.

¹⁹² Pavert, *Last*, 165, 166.

¹⁹³ Ibidem, 171, 271 (noot 169).

¹⁹⁴ Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 76.

¹⁹⁵ Ibidem, 70.

¹⁹⁶ Ibidem, 71.

Eros.¹⁹⁷ De gedichten handelen over de bevrijding die Last gevoelde in zijn contact met de Arabieren die volgens hem veel meer leefden met de dag, ongebonden (dat wil zeggen: zonder bezitsdrang) lief konden hebben, ongeacht door man of vrouw. De ongedurigheid van 'Si Yoessef' (mijnheer Jef), van de westerling werd tegenover de innerlijke rust van Arabier geplaatst:

'Hassan richtte zich traag op zijn elleboog, ik vermoedde in het donker de/
zwoele welving van zijn lippen:/
"Geloof je werkelijk dat het ergens anders beter dan hier is? Geloof je dat het/
mogelijk is meer dan één geluk tegelijk te omvatten?/
Waarom, Si Yoessef, zoek je verre bronnen en versmaad het water dat aan je/
voet voorbijvloeit?"¹⁹⁸

Last 'propageerde' de bisexualiteit en verwoordde het schuldgevoel van de 'rijke westerling' tegenover de arabier in het onderstaande:

'Vergeef me als ik rijker ben dan gij
ik heb de mannen lief niet minder dan de vrouwen
de maagden zijn niet beter dan de knapen
tot kussen biedt zich even mild de mond
als boven 't oog het welvend rond der slapen
ik min de borsten rijpend als een vrucht
maar ook de tengere streeling van de handen
en waar mijn lippen te beminnen vonden
weerhield mij nooit de dreiging van uw schande.
Vergeef me als ik rijker ben dan gij!¹⁹⁹

Een duidelijk voorbeeld van de levensfilosofie die Last onder invloed van Gide steeds meer zou ontwikkelen is het onderstaande gedicht. Niet het idee, of de droom, maar de (de lichamelijke, niet de vergeestelijkte) liefde en de mens moet het middelpunt zijn.

'Wat is mooier
het lichaam of de handen
de handen of de vingers
de vingers of de poriën der huid?

Wat is mooier
de mond of de lippen

¹⁹⁷ Het eerste gedeelte uit de bundel had Last in het Frans geschreven. Gide apprecieerde de gedichten en verklaarde later, naar aanleiding van deze gedichten, dat hij Last eigenlijk meer een dichter vond dan een romancier. Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 73.

Na terugkomst bood Last de gedichten aan bij het blad *Forum* met de volgende mededeling: 'De inhoud der gedichten welke het gevolg is van de crisis die ik het laatste jaar doorleefd heb, zal duidelijk maken waarom ik ze aan *Forum* en niet aan de *Stem* of een ander blad aanbied.' Brief gedateerd 28 mei 1935. In Collectie Last van het Letterkundig Museum. De gedichten werden overigens nooit in *Forum* geplaatst.

¹⁹⁸ Jef Last, *De bevrijde Eros*, 23, 24.

¹⁹⁹ *Ibidem*, 16, 17.

de lippen of de tanden
de tanden of de warmte van de tong?

Wat is mooier
de tarwe of de haver
de haver of het onkruid
het onkruid of de steenen op het veld?

Maar - beter dan de droom is een tastbaar lichaam
beter dan de haat is de teederheid der liefde
mooier dan alles in de wereld is een mensch.²⁰⁰

Ook vond de reis haar weerslag in proza. Grote gedeeltes van de roman *Het huis zonder vensters* speelden zich af in Marokko en ook een prachtig kort verhaal, *De slaaf*, was gesceneerd in het Noordafrikaanse land.²⁰¹

Het Internationale schrijverscongres van juni 1935

In mei keerde Last terug naar Nederland. Een maand later was hij echter al weer in Parijs om het beroemde 'internationale schrijverscongres ter verdediging van de cultuur' bij te wonen dat van 21 tot 25 juni in de Mutualité plaatsvond. Vegesack schrijft in zijn boek over de geschiedenis van de intellectuelen:

'Het was de bedoeling om door middel van het congres in Parijs zoveel mogelijk bourgeoisie schrijvers bijeen te brengen in de gemeenschappelijke strijd tegen het fascisme om vervolgens de indruk te wekken van een grote intellectuele solidariteit met de Sovjetunie.²⁰²

De Komintern was de grote organisator en geldschieter achter de schermen. Deze moest echter zoveel mogelijk op de achtergrond blijven. Vegesack noemt het komische incident waarbij de Duitse communist Gustav Regler uit de partij werd geroyeerd omdat hij op het congres de Internationale begon te zingen. Dat was nu juist *niet* te bedoeling.²⁰³

Er waren veel beroemde deelnemers op dit congres, waaronder Aldous Huxley, Egon Erwin Kisch, Bertold Brecht, Klaus en Heinrich Mann, Robert Musil, André Malraux, Gide

²⁰⁰ Ibidem, 20.

²⁰¹ Het verhaal 'De slaaf' staat in: *De korte baan. Nieuwe Nederlandsche verhalen* Bijgebracht H. Marsman, E. du Perron (1935 Amsterdam) 212-248. Het handelt over de verderfelijke invloed van de decadente westerse liefde op de Arabische cultuur van onbevangen, niet-bezitsgerichte liefde.

²⁰² Vegesack, *Geschiedenis van het literaire engagement*, 163.

²⁰³ Ibidem. Vegesack twijfelt echter aan de authenticiteit van deze anekdote.

en uit Nederland, naast Last, Ter Braak, Du Perron en Nico Rost.²⁰⁴

Op het einde van het congres kwam, tot grote onvrede van de communisten, de zaak Victor Serge aan bod. Deze Belgische communistische schrijver was vanwege zijn kritische uitspraken in de Sowjet-Unie veroordeeld en vervolgens verbannen naar Siberië. Serge werd ondermeer gesteund door de Italiaanse schrijver-historicus Gaetano Salvemini met de woorden: 'er is niet alleen een Gestapo, maar ook een Tsjeka (de Russische geheime politie - R.G.) en in Siberië zit Victor Serge'. Waarop een minderheid zijn instemming liet blijken, maar de meerderheid hem uitjouwde.²⁰⁵ Het was uiteindelijk Gide die de discussie rond Serge liet ophouden door zijn stelling dat het vertrouwen in de Sowjet-Unie op dat moment de hoogste prioriteit kende. Achter de schermen wist hij - ondermeer met de hulp van Romain Rolland - wel voor de vrijlating van Serge te zorgen.²⁰⁶

Het congres was ook niet zonder verdere wanklanken en kritiek verlopen. De vooral toch tactische zet van de Communistische partij om de intellectuelen samen te brengen 'voor de goede zaak' van het anti-fascisme, kon voor sommigen toch niet verhullen dat de kunstprincipes van de Sowjet-Unie geen waarborg boden voor de vrijheid van cultuur. Het koppelen van anti-fascisme aan het steunen van de Sowjet-Unie betekende eigenlijk zo veel als het opgeven van de eigen intellectuele onafhankelijkheid. Kritiek daarop bleef niet uit.

Bertold Brecht, die sprak vanuit het communistische oogpunt, was daarin heel oprecht (en waarschijnlijk té oprecht). Zijn voordracht kwam er op neer dat voor de communist de 'burgerlijke intellectuelen' eigenlijk nog steeds een klassevijand waren. Zij mochten dan wel verontwaardigd zijn over de barbaarsheden van het fascisme, tot het wegnemen de ware bron van het fascisme, dat wil zeggen de bestaande klassenverhoudingen, waren zij niet echt bereid.²⁰⁷

Julian Benda betoogde in zijn speech dat de westerse kunstprincipes van onafhankelijkheid en de communistische cultuurvisie van gebondenheid zich eigenlijk niet met elkaar konden verzoenen.²⁰⁸ Dat Benda daarmee de tactische bedoelingen van de

²⁰⁴ Ibidem, 161. Du Perron noemde in een brief (24 juni 1935) aan Ter Braak het congres smalend 'die kerk met luidsprekers'. Ter Braak, Du Perron, *Briefwisseling* Deel III, 226.

²⁰⁵ Ibidem, 166. Dit wordt bevestigd in Ter Braak, Du Perron, *Briefwisseling* Deel III, p.811

²⁰⁶ Ibidem, 167.

²⁰⁷ Ibidem, 171.

²⁰⁸ Benda was de auteur van het beroemde boek *La trahison des clercs* uit 1917. In dit boek bepleitte hij de noodzaak van de intellectuele onafhankelijkheid. De intellectueel (Benda bedoelde met het woord 'klerk' min of meer hetzelfde) moest zich verre houden van de praktische politiek. Het was zaak een 'metafysische' (dat wil zeggen: er

communisten aankaatte, was nu juist niet de bedoeling. Hij kreeg dan ook veel tegenspraak van onder andere de communist Paul Nizan.²⁰⁹

Met dit congres was de internationale schrijverssolidariteit ook meteen over haar hoogtepunt. De Internationale Schrijversvereniging 'Ter Verdediging van de Cultuur' die de anti-fascistische activiteit zou moeten voortzetten - opgericht 4 november 1935 te Parijs - kwam niet veel verder dan haar eerste schreden. De Spaanse Burgeroorlog en het boek dat Gide schreef naar aanleiding van zijn reis naar de Sowjet-Unie - *Retour de l'USSR* - waarin hij zijn negatieve ervaringen uit te doeken deed, betekenden uiteindelijk de genadeklap.²¹⁰

Last hield een toespraak op het congres, waarin hij de vatbaarheid van de jeugd voor het fascisme behandelde.²¹¹ De intriges rond Gide en het grove optreden van partijcommunisten - onder andere door Ehrenburg - maakten het congres voor Last een onaangename ervaring.²¹²

Last putte veel moed uit de gebeurtenissen in Frankrijk waar het Volksfront steeds duidelijker vorm kreeg. De ernstige twijfels en teleurstellingen die Last vanaf maart 1934 had ondervonden, werden hierdoor enigszins getemperd. In de roman *Een huis zonder vensters* zouden deze Franse indrukken een belangrijke rol spelen.

Een huis zonder vensters

In juli en augustus zou Last min of meer door deze roman 'overvallen' worden; het boek vloeide Last bijna letterlijk uit de pen. De reis die Last had gepland naar ondermeer Ethiopië, waar hij de Italiaanse bezettingoorlog zou verslaan voor de *Haagse Post* en *Het Laatste Nieuws* (een Belgisch blad), verviel, voornamelijk uit financiële redenen.²¹³ In augustus verbleef hij in een tentenkamp nabij Parijs. In dit internationale 'arbeidersportkamp' - dat ook in *Een huis zonder vensters* beschreven werd - schreef Last driftig verder, haast als in een

boven staande), moralistische houding tegenover de politiek in te nemen. De intellectueel moest lijnrecht staan voor gerechtigheid en waarheid. Juist ook wanneer deze waarheid niet populair was: 'Een klerk die door de massa gehuldigd wordt kan er zeker van zijn dat hij een verrader is'. op cit. Vegesack, *Geschiedenis van het literaire engagement*, 102. Algemeen over Benda: 100-105.

²⁰⁹ Ibidem, 169, 170.

²¹⁰ Ibidem, 173, 190, 191.

²¹¹ Pavert, *Last*, 174.

²¹² Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 53, 54. Uitgaande dat Last zich hier vergiste en hier het congres van juni 1935 bedoelde. Zie noot 30 van dit hoofdstuk.

'koorts'.²¹⁴

Een huis zonder vensters is een ware hutspot van zaken waarmee Last zich in deze tijd bezig hield: het 'Gideaanse' denken, de Volksfrontbeweging in Frankrijk, de Arabische levensvisie, de erotische-bisexuele kwestie, de jeugd, het verstikkende burgerlijke milieu, esthetische vraagstukken en zijn politieke twijfels en teleurstellingen. Vooral het laatstgenoemde nam een belangrijke plaats in. Last liet zijn onzekerheden en decepties verwoorden door verschillende romanfiguren, zoals bijvoorbeeld door de troztkist Thomée en de surrealisten Andalbert en Garant. Daartegenover stond de communistische-hardliner en proletariër Guy, die min of meer de partij-orthodoxie vertegenwoordigde. De twee hoofdfiguren, de broers Paul en Jean, afkomstig uit de eng-burgerlijke familie Dujardin, leken ook een zekere tweespraak in Last zelf te weerspiegelen. Paul, een soms twijfelende, communist, heterosexueel en 'volop staand in het leven', stond voor de positieve, de constructieve zijde, tegenover Jean; a-politiek, homoseksueel, een overgevoelige kunstenaar, die, eindigend in waanzin en vermoord door een Marokkaanse vriend, de burgerlijke, zelf-destructieve kant vertegenwoordigde. De gewelddadige dood van de figuur Jean lijkt te duiden op de kant die Last bij zichzelf wilde onderdrukken. Ter Braak merkte in zijn bespreking van deze roman op dat de tekening van Jean vele malen doorleefder en psychologisch-realistischer was dan van de statische en soms nogal drakerige Paul.²¹⁵ Deze figuur sloot het boek ook enigszins plichtmatig als 'positieve held' af. In het slothoofdstuk van het boek komt echter ook de troztkist Thomée nog aan het woord zonder een echt steekhoudend weerwoord te ontvangen:

'Dertigduizend portretten van de Heilige Maagd bij de processie in Lourdes, of dertigduizend op glas geschilderde portretten van Stalin, op 1 Mei, zoals Regards ons te zien geeft, is voor mij hetzelfde. Niet het proletariaat, zoals Marx nog dacht maar de heilige Stalin zelf zal het proletariaat verlossen. Wie anders durft te denken gaat op de brandstapel. Daarvoor krijgen we dan een paleis der Sowjets in Romeinse stijl, brieven in de Komsomolskaja Prwada ter verheerlijking van het heilige gezin en het gezag der ouders, een met marmer versierde métro en last but not least een bondgenootschap met de bourgeoisie van Frankrijk!²¹⁶

²¹³ André Gide, *Correspondance avec Last*, 24.

²¹⁴ Pavert, *Last*, 279 (noot 184) op cit. uit brief aan Gide 27 juli: 'J'écrivais comme dans une fièvre...'

²¹⁵ Bespreking door Menno ter Braak in *Het Vaderland* van 29 januari 1936. Ter Braak ging verder in op de 'gespletenheid van Last: 'Zoals gezegd is er nog een andere Last (naast de communistische, propagandistische Last - R.G.) die zich wil laten gelden, en die zich geenszins tevreden kan stellen met de brochures die zijn alter ego wensch voort te brengen. Deze andere Last staat niet zo ver van zijn burgerlijke collega's als hij den lezer zou willen doen geloven.' Last verborg achter de propagandist-communist, een estheet, 'een bourgeoisie-gevoelig mens'.

²¹⁶ Jef Last, *Een huis zonder vensters*, in: *Acht werken*, 526. Met het 'bondgenootschap' bedoelde Last op het

Last laat Guy over dit pact tussen Frankrijk en Sowjet-Unie tegen Paul zeggen:

'Een beetje proletarische dialectiek heb je nodig, oue (sic) jongen, om dat te begrijpen. Het pact betekend één der maatregelen tot behoud van de vrede en tot isolatie van het fascisme. Maar juist omdat we de bourgeoisie die zo'n pact sluit nooit kunnen vertrouwen, gaat de strijd verder. Net zolang tot we de staat veroverd hebben en het leger een instrument is geworden in onze handen [...]

Man zie toch de hoofdlijn. Een bevolking van honderdvijfenzestig miljoen zonder werklozen. Overwinning op het landbouwfront, afschaffing van de broodkaart. Het enige land in de wereld waar nieuwe hoogovens ontstoken worden en nieuwe fabrieken geopend. Het bolwerk van de vrede.²¹⁷

In het slot wordt de titel verklaard. Jeanne, de revolutionaire, proletarische vriendin en minnares van Paul aan het woord:

'Een huis zonder vensters, dat was toch niet alleen jouw familie, dat is ieder burgerlijk gezin waar alleen aan de belangen der familieleden gedacht wordt, dat is de burgerlijke staat, die zich blind staart op het belang van zijn eigen en alleen zijn eigen burgers alsof men veilig thuis kon blijven als het huis van z'n buurman in brand staat.[...]

Zijn we daarom niet samen, Paul, juist om met zijn tweeën mee te kunnen helpen wanneer in dat grote huis van de waanzin, de vensters worden gebroken die uitzien op een nieuwe wereld.²¹⁸

Last voerde in deze roman een waar gevecht tegen zijn eigen twijfels. De twijfels werden telkens wel door tegenstemmen gevolgd, maar deze tegenstemmen waren lang niet altijd even overtuigend en sterk. Last schreef daarover in 1966: 'De twijfel was toen, onder invloed van Gide, reeds lang begonnen, en in ieder hierna door mij geschreven boek wint Jean terrein op Paul.'²¹⁹

Voor de reis

In de tweede helft van 1935 hield Last zich weer bezig met CPN-werk. Hij schreef voor het *Communisme* - het wetenschappelijke blad van de CPN - ,in *De Tribune* en gaf lezingen voor ATBH (toneel)avonden.²²⁰ Ook hield hij zich bezig met de voorbereidingen op de reis die hij

alliantie-verdrag tussen Frankrijk en de Sowjet-Unie in mei 1935 werd afgesloten. De twee landen stelden zich met dit verdrag op tegenover het agressieve Nazi-Duitsland. *Historical dictionary of the Third Republic*, 878.

²¹⁷ Jef Last, *Het huis zonder vensters* in: *Acht werken* 527, 527.

²¹⁸ Ibidem, 528.

²¹⁹ Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 77. Last schreef dit naar aanleiding van de door hem geciteerde recentie van Ter Braak in *Het Vaderland* (zie noot 62 van dit hoofdstuk). Ter Braak: '...zulk een schrijver verbergt een andere schrijver, zoals iedere Paul Dujardin veel verbergt van een hulpelozer, burgerlijker Jean Dujardin...' (p. 77).

²²⁰ Pavert, *Last*, 292, 293.

met Gide naar de Sowjet-Unie zou maken.

Gide had lang getwijfeld of hij er wel verstandig aandeed deze reis te ondernemen. Hij was bang dat hij als 'groot schrijver' tentoongesteld zou worden en niet in contact zou kunnen komen met de gewone mensen in de Sowjet-Unie. Ook was hij bevreesd dat zijn uitspraken misbruikt en vervormd zouden worden door de communistische propaganda.

Gide had eind september 1935 al een keer van de reis afgezien en werd vervolgens sterk onder druk gezet door Ehrenburg om toch te gaan. In mei 1936 gebeurde dat opnieuw, nu door Ehrenburg en Malraux samen.²²¹ Zij zullen samen met Last ervoor hebben gezorgd dat Gide toch besloot te gaan.

Last was ook bevreesd dat Gide als een 'prestige-object' door de Sowjet-Unie gedirigeerd zou worden. Hij probeerde echter Gide gerust te stellen door aan te voeren dat het hen wel zou gelukken om incognito te reizen en de bureaucratie te omzeilen. Last was immers al vaker in de Sowjet-Unie geweest en sprak ook Russisch.²²² Dit zou echter een ijdele verwachting blijken.

Tegen het einde van 1925 ondernam Last een uitstapje met Gide naar Roquebrune (Zuidfrankrijk). Op vier november sprak Last nog ten gelegenheid van de oprichting van 'l'Association Internationale des Écrivains pour la Défense de la Culture' (zoals deze in het Frans heette) en op vijf november vertrokken zij naar Zuidfrankrijk. Last zou daar tot 8 december verblijven.²²³ Last deed hier inspiratie op voor zijn boek *Een flirt met de duivel*; een niet erg sterk boek dat de buitenechtelijke verhouding van een rijke architect met een zigeunermeisje tot onderwerp heeft. Interessant is wel een passage waarin Last onverholen kritiek leverde op de hernieuwde communistische preutsheid. Eerst komt de orthodoxe communist Stalling aan het woord:

'Doel en wezen van de liefde is het kind en dus ook het gezin dat een harmonische opvoeding van het kind mogelijk moet maken. Wat de rest der seksualiteit betreft, zij dient onderdrukt te worden om de krachten los te maken die wij nodig hebben voor de strijd en de opbouw...'²²⁴

Daarop antwoordt de bourgeoisie-'fellow traveller' Van Staveren met de volgende retorische vragen:

'Ik had je willen vragen of het niet anders zijn kon. Of de wortel van ons hele socialisme, en

²²¹ Vegesack, *Een geschiedenis van het literaire engagement*, 175. Gide, *Correspondance avec Last*, 25.

²²² Pavert, *Last*, 200. Gide, *Correspondance avec Last*, 25-30.

²²³ Gide, *Correspondance avec Last*, 28.

²²⁴ Jef Last, *Een flirt met de duivel* (Amsterdam 1936), in: *Acht werken*, 228.

daarmee die van iedere strijd en van iedere opbouw, niet misschien juist in die diffuusheid van onze liefde is gelegen. Of we niet, meer dan door welke theorie ook, socialist zijn, omdat we mensen, den mens als zodánig, liefhebben. En ik had je willen vragen welke verkeersagent het bordje verboden toegang geplaatst heeft, juist daar, waar kameraadschap, vriendschap, solidariteit, of hoe je die duizendvormige verschillende vormen van Eros ook wilt noemen, in het verlangen naar de laatste volkomen vereniging omslaan.²²⁵

Deze passage is extra interessant omdat Last hierin al vrij duidelijk zijn latere socialistische levensfilosofie verwoordt.

Bijna meteen na deze reis vestigde Last zich in Antwerpen. Wellicht met de gedachte zich daar beter door de economische malaise te kunnen redden als in Nederland. Vrienden als Freek van Leeuwen en Harry Wilde bevonden zich al in deze stad. Eenmaal in Antwerpen werd Last echter geveld door een slepende ziekte die aanhield tot eind mei.²²⁶

Zoals gezegd besloot Gide zijn reis te aanvaarden. Hij deed dit echter met een bezwaard gemoed. Maria van Rysselberghe (de secretaresse en steun en toeverlaat van Gide) schreef: 'Oui, c'est décidé, il ira en Russie, mais sans grand entrain me semble-t-il'.²²⁷ Last reageerde enthousiast op het besluit van Gide. Zoals uit het volgende hoofdstuk zal blijken, was Gide realistischer dan Last.

²²⁵ Ibidem

²²⁶ Freek van Leeuwen, *De deur op een kier*, 124, 125. Gide, *Correspondance avec Last*, 28. Last was er ook financieel slecht aan toe en moest Gide vragen hem een paar honderd franken op te sturen voor een medische behandeling. Gide, *Correspondance avec Last*, 29.

²²⁷ Gide, *Correspondance avec Last*, 29.

Hoofdstuk V 1936-1938

'De strijd voor het socialisme kan niet door vernietiging van den vijand gewonnen worden, wanneer wij tegelijkertijd in ons zelf het socialisme hebben vernietigd. Socialistische strijd is strijd voor menswording en de weg tot den socialistischen mens voert alleen over de waarheid.'²²⁸

Vierde reis naar de Sowjet-Unie

'Ik...maakte...kennis met een aardige jonge kok die een tijdlang bij de Russische Marine had gediend. Ik zei: "Wat zal dat matrozenpak je mooi gestaan hebben!" De avond daarop, de laatste voor ons vertrek (uit Soechoem - R.G.), kwam hij plotseling in zijn matrozenpak de zaal in. Ik vroeg hem of hij zin had een eindje te gaan wandelen. Nooit had ik gedacht dat deze afscheidswandeling die wij toen door het nachtelijke hotelpark maakten, zulk een nachtmerrieachtig luguber karakter zou krijgen. Op die wandeling gunde hij mij een blik in zijn ziel, en nog altijd schijnt het mij toe dat ik toen als Dante een tocht door het inferno gemaakt heb.

Noch daarvoor, noch daarna is het mij ooit gebeurd dat iemand tegelijkertijd met bijna dierlijke hartstocht kan vrijen terwijl zijn mond op ieder ogenblik dat hij deze vrij heeft, een lang en uitermate droog betoog blijft vervolgen. Hij praatte door in het ogenblik van hoogste extase, hij praatte door toen hij zijn kleren in orde maakte, en hij praatte nog steeds over de tactiek der communistische jeugdbeweging toen we de poort van het hotel weer binnen gingen. Terwijl hij zich onbewust overgaf aan zijn lang opgekropte begeerten, heeft hij, bewust, niets anders dan gepoogd mij van de juistheid der partijlijn te overtuigen.'²²⁹

Dit groteske incident, dat Last in 1966 optekende, lijkt mij typerend voor de reis die Gide en Last in 1936 naar de Sowjet-Unie ondernamen. De absurditeit van het Stalinisme in deze jaren ging bepaald niet aan hen voorbij.

Naast Gide en Last maakten ook Jacques Schiffrin (een geëmigreerde Rus), Eugène Dabit, Louis Guilloux en Pierre Hebart (drie Franse linkse schrijvers) deel uit van het reisgezelschap. Eind juni vertrokken zij met de boot naar Leningrad, uitgezonderd Gide die al eerder naar Moskou was gevlogen om een eerbetoon brengen aan de net overleden Gorki.²³⁰ De reis zou duren tot eind augustus en men deed behalve Moskou ook een aantal steden aan in de Kaukasus; waaronder Tiflis, Sotchi, Soechoem en Sebastapol.²³¹

²²⁸ Last, *De Spaanse tragedie*, in: *Acht werken*, 634.

²²⁹ Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 116.

²³⁰ Zie hierover ook het vorige hoofdstuk in de paragraaf over homosexualiteit en de communistische partij.

²³¹ Last beschrijft deze reis in het vierde hoofdstuk van zijn *Mijn vriend André Gide*, 79-134. Ook in de terugblik van *Spaanse tragedie* (in de versie van 1938) gaat Last in op de reis (177-190). Last zond vanuit de Sowjet-Unie ook een aantal brieven aan zijn vrouw welke door Pavert (*Last*, 200-207) geciteerd zijn. Ik heb ook deze brieven helaas niet in kunnen zien. Gide beschrijft de reis in zijn *Retour de l'USSR* (Parijs 1936) Gebruikt Nederlandse vertaling:

De ervaringen die Last in de Sowjet-Unie opdeed, zouden opnieuw een grote schok voor zijn communistische geloof betekenen. Toch begon Last de reis zeer enthousiast. Na eerst ook zijn bedenkingen te hebben gehad, leek hij zich nu weer te gedragen als een kritiekloze 'fellow-traveller'. Gide daarentegen was veel kritischer en zag zijn donkere verwachtingen enkel bevestigd. Gide moest Last dan ook meer dan eens wakker schudden wanneer hij weer werd meegeslept in zijn geestdrift. Toen het reisgezelschap de 'model heropvoedingsstad' Bolsjewo (de stad werd bevolkt door ex-criminelen) bezocht en een van de bewoners vertelde over de 'wedergeboorte' welke hij had ondergaan sinds zijn intrede, kon Last niet anders als ontroerd toeluisteren. Gide zei hem echter na afloop:

'Maar beste jongen ...begrijp je dan niet dat dat helemaal Leger des Heils was? Die arme drommel maakt van zijn biecht een niet onaardig inkomentje. Hij heeft haar op verschillende bijeenkomsten al zo vaak herhaald dat hij haar uit het hoofd kent als een acteur die zijn rol opzegt. En wat een zelfvoldaanheid! Het enige ogenblik dat ik hem aardig vond, was toen je kon merken met welk een plezier hij zich zijn misdaden nog herinnert.'²³²

Gide ergerde zich bovenmatig aan zijn geringe bewegingsvrijheid (welke hem van tevoren wel was beloofd), de overdadige banketten in elke plaats waar het gezelschap neerstreek en de opgeklopte, georganiseerde vorm van enthousiasme waarmee hij werd bejegend. Een tekenend voorbeeld van het laatste in Sebastopol:

'Natuurlijk staat er een muziekcorps op de kade en is er een heel comité om ons te ontvangen. Onze open auto's maken een rondrit door de stad. Op de trottoirs staan alle schoolkinderen met hun onderwijzers in feestelijke rijen. Alle kinderen hebben rozen die ze naar onze auto's werpen. De asfaltweg achter ons is met rozen bedekt als voor een processie. Onze auto zelf vult zich met de bloemen die hoger en hoger stijgen. Als we eindelijk het hotel bereiken, zitten wij in een bad vol rozen, waar alleen nog ons bovenlichaam bovenuitsteekt.'²³³

Gide zou na dit overdadige eerbetoon hebben uitgeroepen: 'Ik ben toch niet zijne majesteit Amman Oela!'²³⁴ Ook had Gide zich bijzonder gestoord aan wat hij omschreef als het 'meerderwaardigheidscomplex van de Sowjetburgers'. In hun onwetendheid over wat er zich buiten de grenzen bevond, stelden zij zich alles in Sowjet-Unie beter voor als in het buitenland. Gide noemde het voorbeeld van een student die het onnodig vond om een andere

Terugkeer uit Sowjet-Rusland (Amersfoort 1937).

²³² Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 96. Toch was Gide vrij positief in zijn *Terugkeer uit Sowjet-Rusland* (aanhangsel, p.74, 75) over Bolsjewo. Wel noemde hij het 'bekeringsverhaal' simplistisch en 'weinig bevredigend voor de psycholoog'.

²³³ *Ibidem*, 126, 127.

²³⁴ *Ibidem*, 93.

taal dan het Russisch te leren omdat de buitenlanders hem eenvoudigweg niets meer konden bijbrengen.²³⁵

Maar ook Last kon gaandeweg de negatieve indrukken niet meer voor zichzelf verbergen. In Moskou, waar hij veel meer bewegingsvrijheid genoot dan Gide, viel het hem tijdens enkele tochten op hoezeer de stad in haar nadeel was veranderd. Veel mooie gebouwen en plaatsen die hij zich nog van zijn voorgaande reizen herinnerde, waren in twee jaar tijd afgebroken en hadden plaats gemaakt voor asfaltwegen en gebouwen in 'klassieke suikerbakkersstijl'.²³⁶ Ook de nieuwe kunstpolitiek stemde Last niet positief. In 1938 vergeleek hij de haat tegen de moderne kunst in Rusland met de hetze tegen de 'entartete kunst' in Nazi-Duitsland. 'Schilders van gelikte Stalinportretten worden boven iedere verhouding betaald, maar surrealisten, constructivisten of simpele modernisten zijn nog hoogstens in Siberië te vinden'.²³⁷ Ook Gide verafschuwde de 'gelijkschakeling' van de kunst. Het talent van de kunstenaar deed er niet meer toe, de enige eis was dat hij kunst in de 'juiste lijn' produceerde.²³⁸

De onmiskenbare paranoïde sfeer en de angst die in deze tijd overal zijn intrede deed, gingen niet aan Last voorbij. Vrienden uit 1932 en 1934 'bleken verdwenen en niemand scheen mij (Last) te kunnen of te willen inlichten wat er met hen gebeurd was'.²³⁹ De befaamde filmer Eisenstein werd gedwarsboemd in zijn werk omdat deze niet meer in de partijlijn lag en werd hij daarbij in zijn persoonlijke vrijheden beperkt als straf voor zijn 'homosexuele aanleg'.²⁴⁰ Ook bij een oude vriend van Last, de vertaler Sipowitsj, 'schenen de muren angst te zweten'.²⁴¹

De grote armoede onder de bevolking kon Last ook niet loochenen. In de stad Tiflis werd hij aangeklampt door een vrouw die haar dochter te koop aan bood, op de boot van Sochi naar Sebastopol bevond zich een grote groep van dicht opeengepakte verarmde boeren, die de winter in hun geboortestreek ontvluchtten en zich slechts op het tussendek mochten

²³⁵ Gide, *Terugkeer uit het Sowjet Rusland*, 30-33

²³⁶ Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 90.

²³⁷ Jef Last, *Spaanse tragedie*, 183.

²³⁸ Gide, *Terugkeer uit Sowjet-Rusland*, 49, 50.

²³⁹ Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 89.

²⁴⁰ Ibidem, 83. Jef Last, *De Spaanse tragedie*, 184.

²⁴¹ Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 133. Last beschreef deze Sipowitsj in een mooi verhaal in het boek *Vingers van de linkerhand* (1947). Merkwaardig is echter dat hij in dit verhaal over deze angst met geen woord rept.

ophouden. In Sebastopol kwam Last en Herbart met een groep zwerfkinderen in aanraking voor wie het reële gevaar bestond dat zij als criminelen ter dood werden veroordeeld.²⁴²

Last zag dat de 'verburgelijking' die hem in 1934 al was opgevallen had doorgezet. Er was een nieuwe elite ontstaan van partijkader, bureaucraten, kunstenaars en model 'stachanowarbeiders'. Zij leefden in grote welstand terwijl de meerderheid van de bevolking nog steeds in diepe armoede verkeerde.²⁴³

Op politiek gebied was de verstarring en de terreur niet meer te ontkennen. Er werden geen opinies meer ingenomen, men sprak de avondkrant na. Last ergerde zich bovenmatig aan het feit dat niemand zich voor de Spaanse Burgeroorlog scheen te interesseren die tijdens de reis, op 17 juli was uitgebroken. Pas toen de kranten een standpunt hadden ingenomen was iedereen vol sympathie voor de Republiek - die door de Sowjet-Unie werd gesteund - en werd er in de bedrijven met veel succes gecollecteerd.²⁴⁴ De russische kranten bevatten niets anders dan botte propaganda. De grondwet die Stalin in 1936 had uitgevaardigd - die in de praktijk geheel waardeloos bleek - werd door de pers uitbundig bejubeld. In dezelfde kranten verschenen echter ook de eerste artikelen over de processen en de zuiveringen die vanaf 19 augustus zouden losbarsten. Grote communisten als Zinowjev en Kamenev uitten bizarre zelfbeschuldigingen en werden vervolgens ter dood veroordeeld.

'Het scheen alsof deze blijde Sowjetunie tot in haar hoogste top van verraad hing. De doodstraf en langjarige opsluiting in gevangenissen en concentratiekampen schenen de enige middelen om een catastrofe te voorkomen.'²⁴⁵

De andere reisgenoten raakten al even snel gedesillusioneerd. Schiffrin en Guilloux reisden teleurgesteld en eerder dan gepland op 24 juli terug.²⁴⁶ Ook Dabit, met wie Last bevriend was geraakt, kon 'in het hele pompeuze eerbetoon dat men ons in de Sowjetunie bewees alleen maar een vervelende poppenkast...zien'.²⁴⁷ Dabit werd aan het einde van de reis ernstig ziek en zou in de Sowjet-Unie overlijden. Gide en Herbart waren al terug naar Moskou gereisd. Last was nog wat langer bij Dabit gebleven maar vertrok tenslotte zelf ook naar Moskou. Eind augustus vloog het gezelschap terug naar Parijs.

²⁴² Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 124. Jef Last, *Spaanse tragedie*, 184, 185.

²⁴³ Jef last, *Spaanse tragedie*, 180.

²⁴⁴ Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 107, 123, 124. Gide, *Terugkeer uit Sowjet-Rusland*, 41, 42.

²⁴⁵ cit. Last, *Mijn vriend André Gide*, 123. Pavert, *Last*, 206.

²⁴⁶ Pavert, *Last*, 295 (noot 239).

²⁴⁷ Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 129.

'Zo plechtig als de ontvangst geweest was, zo koel en zakelijk was het afscheid. Alle autoriteiten waren waarschijnlijk te bezorgd over wat hun misschien te wachten stond om veel aandacht aan ons te geven'.²⁴⁸

Last was volgens eigen zeggen tegen het einde van de reis met zijn gedachten al geheel bij de oorlog in Spanje. Binnen een maand zou hij reeds in Spanje zijn. In Sebastopol had Last met Dabit nog een heftige, principiële discussie gevoerd over die oorlog.

'Die middag in Sebastopol (ik meen dat de val van Irun juist bekend was gemaakt) uitte ik mijn verontwaardiging over de neutraliteitspolitiek der Volksfrontregering in Frankrijk.

Plotseling nam Dabit het op voor Blum. "Ik keur deze politiek ten volle goed", zei hij, "als het enige middel om de oorlog te localiseren".

"Maar begrijp je dan niet", riep ik uit, "dat een dergelijke localisatiepolitiek de politiek der rendieren is, die hun makker aan de wolven overlaten en zelf op de vlucht slaan? De volgende dag komen de wolven terug om een ander te halen tot de hele kudde tenslotte is opgevreten. Als de republiek het verliest, is de beurt straks aan Holland of aan Frankrijk".

"Zelfs indien dat het geval was", antwoordde Dabit, "zou ik deze politiek nóg goedkeuren, omdat ze de oorlog tenminste uitgesteld heeft. Ik zal hartstochtelijk iedere staatsman toejuichen die de oorlog ook maar één enkele dag uitstelt".

"De oorlog kan niet meer uitgesteld worden", zei ik, terwijl ik warm begon te lopen, "hij is er reeds! Hij is in Spanje. Hoogstens kun je zeggen dat de kameraden in Frankrijk daardoor een paar jaar later in het vuur gebracht zullen worden. Is het belangrijk genoeg om daarvoor de kameraden in Spanje te verraden? Is er niet iets dat nog erger is dan de oorlog? Is het verliezen van je eer niet erger?"

"Nee", zei Dabit heftig, "dat woord betekent voor mij niets! Eer, heldenmoed, de oorlog om aan alle oorlogen een einde te maken...daardoor heb ik me eens in het leven laten bedriegen. Ik heb de oorlog meegemaakt en gezien hoe men met zulke leuzen en leugens zwendelt. Er is maar één ding waar ik in geloof: het leven en de liefde. Mijn hele 'eer' kun je cadeau krijgen voor één uur hartstochtelijk leven met de vrouw die ik liefheb..."

"Ik vind dat een laffe houding", riep ik driftig, "laf en nogmaals laf. Het komt er niet op aan hoe lang we leven, het komt er op aan hoe het leven geleefd wordt".

Als verhitte kemphanen stonden we tegenover elkaar. Gide kwam tussenbeide: "Nee, nee, mijn jongen", zei hij tegen mij, "zulke woorden duld ik niet. Dabit is niet laf. Hij is in de oorlog geweest. Hij heeft het kruis van verdienste verworven. *Hij* weet wat oorlog betekend, *jij* niet. Ik eis dat je je woorden terugneemt!"

Alleen terwille van Gide gaven wij elkaar de hand.²⁴⁹

Last in de Spaanse Burgeroorlog

²⁴⁸ Ibidem, 133. Het gezelschap moet in ieder geval vóór 29 augustus terug gekomen zijn, want Last schreef Gide op die datum een brief uit Antwerpen. Gide, *Correspondance avec Last*, 30.

²⁴⁹ Jef Last, *mijn vriend André Gide*, 130. Het is natuurlijk de vraag hoe waarheidsgetrouw deze discussie is. Last schreef deze pas in 1966 vanuit zijn geheugen op. Herbart tekende de discussie tussen Last en Dabit in zijn boek over de Sowjet-Unie reis (*En USSR 1936*) wel op. Zie: André Gide, *Correspondance avec Last*, 171 (noot 126).

De Spaanse Burgeroorlog zou voor Last een ware catharsis blijken, zowel in politieke als in persoonlijke zin. Alvorens de rol van Last in de oorlog te behandelen wil ik eerst kort de Spaanse Burgeroorlog trachten te typeren.

De Spaanse Burgeroorlog begon op 17 juli 1936 met een opstand van het leger in Spaans Marokko en eindigde 1 april 1939 met een onvoorwaardelijke overwinning voor de nationalistische troepen van Franco. In deze kleine drie jaar voltrok zich een bloedige en tragische burgeroorlog waarin ongeveer 500.000 à 600.000 doden vielen.²⁵⁰

De grote felheid, meedogenloosheid en opofferingsgezindheid waarmee werd gestreden, kwam voort uit de sterke ideologische binding van de twee opposanten. In 1931 was de Spaanse monarchie opzij gezet en was de Republiek ontstaan. Zij was in haar voorzichtige hervormingspolitiek zowel bij links als bij rechts ongeliefd.

De Republiek werd vooral gehaat door de reactionaire, rechts-radicalen krachten in Spanje: het leger, de Kerk, het grootgrondbezit en de falangisten (de fascisten). Na jaren van sociale en politieke onrust kwam in 1936 de linkse Volksfrontregering aan de macht onder leiding van Azana. De (voor Spanje) verregaande hervormingen betekenden voor het 'nationalistische front' een absolute breuk met de republiek. Enigszins overdreven zou men kunnen zeggen dat aan nationalistische zijde een kruistocht werd gevoerd om het 'oude Spanje' in haar voormalige glorie te laten wederkeren. De nationalististen streefden dus niet naar een fascistische dictatuur, maar wensten daartegen oude voorrechten van Kerk, Leger en grootgrondbezit te herstellen.

De andere oorlogspartij was een onoverzichtelijk amalgaam van progressieve, linkse partijen: de Republikeinen, de sociaal-democraten (Partido Obrero Español, PSOE), de syndicalisten (Unión General de Trabajadores, UGT), de anarchisten (Federación Anarquista Ibérica, FAI), of samen: de anarcho-syndicalisten (Confederación Nacional de Trabajo, CNT), de communisten (Partido Comunista de España, PCE), de Trotskisten, de links-radicalen, anti-Stalinisten (Partido Obrero de Unificación Marxista, POUM) en de regionalisten. Al deze partijen schaarden zich aan Republikeinse zijde toen de opstand van het leger uitbrak. De grote verschillen in doeleinden en belangen bleken heel duidelijk uit het verdere verloop van de oorlog.

De buitenlandse invloed op het conflict was groot. Vooral het nationalistische kamp

²⁵⁰ G. Jackson, *A concise history of the Spanish Civil War* (London 1974) 176.

kreeg veel buitenlandse steun van met name Duitsland en Italië. Naast veel materiële steun - de Duitsers zouden in Spanje hun oorlogsmateriaal hebben 'uitgetest' - vochten er ook veel buitenlandse troepen aan Nationalistische zijde; waaronder 70 tot 80.000 Marokkanen, 70.000 Italianen en 5.000 Duitsers.²⁵¹

De Republikeinse partij kreeg vooral steun van de Sowjet-Unie en in minder belangrijke mate van Mexico. Aan de zijde van de Republiek vochten ongeveer 37.000 buitenlanders mee, die zich voor het grootste deel bevonden in de Internationale Brigades.²⁵²

De rest van de westerse wereld hield zich afzijdig, door strikt de hand te houden aan een multilateraal afgekondigde 'non-interventie politiek'. Hoofddoel was daarbij het conflict niet te laten escaleren tot een nieuwe wereldoorlog. Duitsland, Italië en de Sowjet-Unie ondertekenden de zogenaamde non-interventie overeenkomst, maar lieten zich daar verder weinig aan gelegen liggen.

Men kan stellen dat Franco de oorlog niet had kunnen winnen zonder de buitenlandse hulp. Aan Republikeinse zijde was de buitenlandse hulp minder van belang.

Bij het uitbreken van de oorlog was de verwarring groot in het Republikeinse kamp. Elke politieke partij had zijn eigen milities, die zeer eigengereid konden optreden en soms elkaar opzettelijk dwars zaten.²⁵³ Militaire discipline, kennis en oorlogsmaterieel was bij sommige milities bijna geheel afwezig. Uitzondering daarop was het Vijfde Regiment dat werd geleid door de communisten. Deze kende wel een militaire discipline en kon beschikte over het leeuwendeel van de Russische ondersteuning in de vorm van wapens en militaire deskundigen. Vanaf oktober 1938 ontstond - min of meer naar voorbeeld van dit Vijfde Regiment - een Volksleger dat de bedoeling had de politiek milities op te heffen en hen op te nemen in verschillende brigades. Het - terechte - wantrouwen van anarchisten en anti-Stalinisten tegenover de communisten, die de meeste belangrijke posten wisten te verwerven, vormde een zwak punt van dit Volksleger.

Eveneens een grote bron van onrust en onvrede waren de tegenstellingen tussen linker en rechter vleugel in het Republikeinse kamp. De eerste zag de oorlog als het uitbreken van een sociale revolutie en trachtte in de veroverde gebieden land landbezit te herverdelen,

²⁵¹ Ibidem, 149.

²⁵² Ibidem.

²⁵³ Burnett Bolloten, *The Spanish Civil War. Revolution and Counter-Revolution* (New York, London oa. 1991) 249-260.

bedrijven te collectiviseren en egalitaire maatregelen af te kondigen.²⁵⁴ Onder grote groepen van arbeiders en boeren heerste een sterke 'revolutionaire geest', die ook het grote fanatisme kan verklaren waarmee aan de Republikeinse kant tegenstand werd geboden aan de Nationalistische vijand.

De rechter vleugel, die bestond uit republikeinen, sociaal-democraten en communisten, probeerde de revolutie zoveel mogelijk af te remmen. Ten eerste wilde zij Engeland en Frankrijk niet afschrikken - in de hoop dat deze landen de Republiek alsnog zouden steunen - en ten tweede werd het argument gehanteerd dat het eerst zaak was de oorlog te winnen.²⁵⁵

Voor de communisten deden er alles aan om de revolutie de kop in te drukken. Zij volgen hierin de Sowjet-politiek om in de strijd tegen het fascisme en in de poging de veiligheid van de Sowjet-Unie te garanderen, de kapitalistische states-quo te handhaven. In Spanje zagen de communisten meer in een sterke kapitalistische Republiek, dan in een zwakke revolutionair-anarchistische tegenhanger.²⁵⁶ De communisten gingen zeer ver in hun eigengereid optreden. Zo hadden zij hun eigen gevangenen, schakelden zij op eigen houtje trozkistische en anarchistische tegenstanders uit - de beroemdste was wel de POUM-leider Andrés Nin - en bevoordeelden zij de eigen communistische brigades met wapens. In mei 1937 liepen in Barcelona de spanningen zo hoog op tussen de communisten enerzijds en de POUM en CNT anderzijds, dat het kwam tot een kleine burgeroorlog binnen de burgeroorlog. Nadat de regeringstroepen de stad overmeesterd hadden, schakelden de communisten verschillende anti-Stalinistische tegenstanders uit. De afhankelijkheid van de Sowjet-Unie maakte dat de regering, die lang niet alleen uit communisten bestond, zo goed als niets tegen deze vervolgingen kon doen.²⁵⁷

In de eerste fase van de oorlog concentreerde de strijd zich vooral rond Madrid. Het grote beleg van Madrid duurde van oktober 1936 tot maart 1937. De Internationale Brigades speelden in dit beleg hun grootste rol.²⁵⁸ Na maart trokken de Nationalistische troepen weg

²⁵⁴ Jackson, *history of the Spanish Civil War*, 67-71, 114-118.

²⁵⁵ Ibidem, 73-77.

²⁵⁶ George Orwell, *Homage to Catalonia*, (London 1938) 55-59.

²⁵⁷ Ibidem, 160-170. Jackson, *history of the Spanish Civil War*, 118-121. Orwell schetst in zijn zeer verhelderende en meeslepende boek deze vervolgingen uitvoerig. Hij diende in een POUM-eenheid en moest na mei 1937 onderduiken. Hij wist ternauwernood aan de dood te ontsnappen door te vluchten naar Frankrijk.

²⁵⁸ Jackson, *history of the Spanish Civil War*, 96-100.

van Madrid en richtten zij zich op de rest van het land. Tegen het einde van oktober veroverde Franco het gehele noorden van Spanje. December 1937 kwam een tegenoffensief van de Republikeinen bij de stad Teruel (Aragon) tot stand, dat in februari 1938 na een bloedige strijd weer moest worden prijsgegeven. In 1938 rukte Franco steeds meer op tegen een zwakker wordende Republiek.²⁵⁹

Tijdens de Tjecho-Slowakije crisis in september 1938 hoopte de Republiek op het uitbreken van de oorlog. Zij zou dan eindelijk hulp krijgen van het Westen omdat deze nu ook tot het 'anti-fascistische kamp' zouden behoren. Het Verdrag van München (30 september 1938) was dan ook een grote teleurstelling.²⁶⁰

Tegen het einde bleek opnieuw hoe groot de verdeeldheid binnen het Republikeinse kamp was. De communisten kwamen begin maart 1939 in het omsingelde Madrid in opstand tegen het regime van republikeinse generaals die de oorlog wilden opgeven. Opnieuw braken er onderlinge gevechten uit, waarbij ongeveer duizend doden vielen.²⁶¹ Tegen het einde van de maand had Franco de laatste delen van het land veroverd en viel het doek voor de Republiek.

De troepen van Franco hebben uiteindelijk kunnen overwinnen vanwege tal van redenen. De belangrijkste daarvan zijn de grotere eenheid van het leger, de superioriteit van het militaire apparaat (vooral in de lucht), en daarmee samenhangend, de Duitse en Italiaanse hulp.

Het verlies van de Republikeinse partij is vooral terug te voeren op de grote interne verdeeldheid. Het paradoxale is dat de communisten in hun streven naar eenheid even zoveel verdeeldheid hebben gezaaid. Ze vervreemdden de regering - in hun aandringen op een sterke anti-revolutionaire politiek - van de revolutionair bevlogen arbeiders en boeren. Het rücksichtloze optreden tegen allerlei anti-Stalinistische en veronderstelde trozkistische tegenstanders droeg ook zeker niet bij aan het bereiken van meer eensgezindheid. Daarnaast was een belangrijke reden voor het verlies het gebrek aan moderne militaire middelen en de, naar verhouding, onvoldoende steun uit de Sowjet-Unie.

De buitenlanders in de Spaanse Burgeroorlog

²⁵⁹ Ibidem, 123-143.

²⁶⁰ Ibidem, 171, 172.

²⁶¹ Ibidem, 172-173.

De buitenlanders die in Spanje voor de Republiek kwamen vechten, waren vaak zeer onwetend over de werkelijke inhoud van het conflict. Zoals Orwell schreef in zijn boek *Homage to Catalonia*:

'When I came to Spain, and for some time afterwards, I was not only interested in the political situation but unaware of it. I knew there was a war on, but I had no notion what kind of war. If you asked me why I had joined the militia I should have answered: "To fight against Fascism", and if you asked me what I was fighting for, I should have answered: "Common decency".'²⁶²

Al vanaf september 1936 traden de communisten op als de grootste ronselaars (niet in negatieve zin) van buitenlandse rekruten.²⁶³ De Internationale Brigades die daartoe werden opgericht, kwamen bijna geheel onder communistische controle. De Internationale Brigades waren dus vooral actief in de slag om Madrid. Ook Last zou op verschillende fronten rond en binnen Madrid slag leveren. In de loop van 1938 liep het aantal buitenlanders in de Internationale Brigades snel terug. Dit was vooral te wijten aan de grote verliezen die de brigades, meestal ingezet als stoottroepen, hadden geleden. Vanaf juli 1938 werden de Internationale Brigades dan ook ontmanteld.²⁶⁴

In de Internationale Brigades zouden ongeveer 600 Nederlanders hebben gevochten, daarnaast kwamen enkele tientallen anarchisten, RSAPers en links-socialisten terecht in POUM- en CNT-eenheden.²⁶⁵ Last lijkt daarop een uitzondering te zijn omdat hij terecht kwam in een Spaans-communistische eenheid.

De onwetendheid over de werkelijke situatie in Spanje was ook bij veel Nederlandse vrijwilligers aanwezig. Men ging er heen om het 'fascisme te bestrijden'. Maar ook minder politieke overwegingen speelden een rol. De uitzichtloosheid en de werkloosheid in Nederland maakten de beslissing voor sommige vrijwilligers lichter te nemen.²⁶⁶

Last hoorde bij de eerste groep vrijwilligers die los van de CPN - opzettelijk of onwetend - naar Spanje vertrokken.²⁶⁷ Het overgrote deel kwam echter wel via de

²⁶² Orwell, *Homage to Catalonia*, 47, 48.

²⁶³ Hans Dankaart, Jaap-Jan Flinterman, Frans Groot, Rik Vuurmans, *De oorlog begon in Spanje. Nederlanders in de Spaanse Burgeroorlog 1936-1939* (Amsterdam 1985) 30, 31.

²⁶⁴ *Ibidem*, 30-32.

²⁶⁵ *Ibidem*, 12.

²⁶⁶ *Ibidem*, 36, 37, 65-67.

²⁶⁷ *Ibidem*, 39. Dit eigen initiatief werd de door CPN niet erg gewaardeerd, zoals Piet Laros, de latere kapitein van de Nederlandse bataljon 'De Zeven Provinciën', ondervond. Hij stapte uit de CPN omdat de partij hem weigerde

communistiche smokkelorganisaties naar Spanje en kwam zodoende terecht in de Internationale Brigade. Rond augustus 1937 ontstond er een Nederlands bataljon in het XIe Regiment, dat in maart 1938 de naam 'De Zeven Provinciën' (naar het muitende schip van 1933) zou krijgen.²⁶⁸ Last heeft aan de oprichting van dit bataljon bijgedragen maar door moeilijkheden tussen Last en de communisten zou verder werken in dit bataljon hem onmogelijk zijn gemaakt.²⁶⁹

In de Internationale Brigades (en in het hele Republikeinse leger) was er naast het militaire kader ook altijd een 'politieke commissaris' aanwezig. Deze commissaris had een bemiddelende rol tussen de soldaten en de bevelhebbers en controleerde daarnaast de discipline en de politieke betrouwbaarheid van de soldaten. Ook hield hij zich bezig met scholing en propaganda. Het Nederlandse contingent had eveneens een politiek commissaris, die (bij uitzondering) was gekozen door de soldaten zelf. In februari 1937 was dat Arie van de Poelgeest en later ook de sociaal-democraat Krijn Breur. Er was ook een aparte CPN afgevaardigde in Spanje aanwezig. Deze positie werd in eerste instantie vervuld door Albert Potze en later door Janrik van Gilze.²⁷⁰

Last in de oorlog²⁷¹

Last vertrok ongeveer half september 1936 naar Spanje. Hoe vol idealisme hij was mag blijken uit het onderstaande fragment van een brief aan zijn vrouw, gedateerd 23 september (vlak voordat hij vliegtuig nam naar Spanje):

toestemming te geven naar Spanje te vertrekken. Last en Laros moeten elkaar hebben gekend want de laatste kwam ook opdraven tijdens het VARA televisieprogramma 'Dit is uw leven' (uitgezonden 30 maart 1964) waarbij Last in het middelpunt stond. Allerlei mensen uit zijn verleden waren opgetrommeld, waaronder ook Freek van Leeuwen. Draaiboek (met foto's) van dit programma bevinden zich in het Letterkundig Museum, Collectie Last.

²⁶⁸ Ibidem, 70-75.

²⁶⁹ Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 149, 150. Jan Willem Stutje, 'Tussen hoop en angst. De communistische jaren van Jef Last', in: *Maatstaf* oktober 1994, nummer 10, p.65. Stutje verwijst naar een Comintern rapport van de Hollandse kadersectie van einde juli/begin augustus 1937 waarin werd geconcludeerd dat het 'Waarschijnlijk niet erg doelmatig was een trotskist zo'n opdracht toe te vertrouwen'. Dat met het predikaat 'trotskist' Last groot gevaar liep, mag blijken uit het onderstaande.

²⁷⁰ Dankart, *De oorlog begon in Spanje*, 95-97, 111-117. Waarschijnlijk is ook Tim Timmermans een politiek commissaris geweest. In ieder geval trad hij ook op als een afgevaardigde van de CPN. Samen met Potze schreef hij een rapport (14 augustus 1937) welke de politieke onbetrouwbaarheid van Last ten onderwerp had. Stutje, 'Tussen hoop en vrees', 65.

²⁷¹ Voor de beschrijving van Last in de Spaanse Burgeroorlog heb ik gebruik gemaakt van de volgende boeken: *De Spaanse Tragedie* (een gewijzigde uitgave van drie eerder verschenen boekjes - in eerste instantie bedoeld als brieven aan zijn vrouw - van Last over de burgeroorlog), *Vingers van de linkerhand* (uit het verhaal over Harry

'Ik tenminste ben gelukkig eindelijk weer tusschen kameraden te zijn die ik achten kan en mijn deel, hoe klein dan ook, te hebben kunnen aan de verdediging van wat voor jou en mij altijd het hoogste en beste ideaal geweest is, de gedachte, aan een wereld waarin de mensch weer mensch zal worden.'²⁷²

(De hele brief heb ik als bijlage II opgenomen.)

Last meldde zich dus niet aan bij het communistische wervingsapparaat, maar zou via de bemiddeling van André Malraux in een Spaanse eenheid (het Vijfde Regiment, bataljon Sargento Vazquez) terechtkomen. Hij wist dat dienstmensen in de Internationale Brigades voor hem als 'twijfelaar' gevaarlijk zou kunnen zijn. Zijn vriend Harry Domela, die door de communisten ook niet geheel vertrouwd werd, trad eveneens toe tot deze Spaanse eenheid. Hij en Last zouden een aantal maanden samenwerken aan verschillende fronten in en rond Madrid.²⁷³ Last zou daar promoveren van korporaal, luitenant (tweede alfarez), eerste luitenant (alfarez) en tenslotte tot kapitein (mei 1937).²⁷⁴

Voor Last had de oorlog toch ook de glans van een revolutie. Zo schreef hij in *De Spaanse tragedie* over het 'veranderde Madrid' (dat hij nog kende uit zijn reis naar Marokko):

'De verveeld slenterende bourgeois is weggevaagd van de straten. In plaats daarvan wemelt het in de straten van uniformen, of liever, - want wie kan hier van uniformen spreken! -, het wemelt van de arbeiders in overalls die aan een mutsje, een koppelriem, een omgesnoerde revolver of een geweer over hun schouder, kenbaar zijn als millionairs. Zij zijn het die aan de stad haar nieuwe gezicht geven: het onmiskenbare proletariërsgezicht der revolutie!'²⁷⁵

Ook Last kwam met het idee naar Spanje om te vechten tegen het 'internationale fascisme' en had nauwelijks weet van de werkelijke Spaanse verhoudingen.²⁷⁶ Toch kreeg hij wel snel door hoe de verdeeldheid onder de republikeinen leidde tot een ernstige verzwakking van deze partij. Begin november 1936 moest het

Domela, 'Mijn vriend de prins') en *Mijn vriend André Gide*.

²⁷² Brief uit de collectie Last van het Letterkundig Museum.

²⁷³ Jef Last, *Vingers van de linkerhand*, 79. Last schrijft daar in 1947: 'Ik voelde wel, dat de politieke bezwaren tegen Doméla in zekere zin ook tegen mij zouden gelden. Sinds "Mijn huis zonder vensters", stond ik in een roep van ketterij, en hoewel Gide, noch ik, ons op dat tijdstip in het publiek hadden uitgesproken, vermoedde men reeds, dat onze indrukken van onze reis door de Sowjet-Unie niet onverdeeld gunstig waren. Ik richtte mij daarom dan ook niet tot het vrijwillegersbureau in Parijs, maar via Malraux, onmiddellijk tot de (Spaanse - R.G.) ambassade, met het gelukkig gevolg, dat wij niet bij de Internationale Brigade, maar bij de Spaanse militias zelf, terecht zijn gekomen.' Last zou op de volgende fronten van Madrid vechten: Ciudad Universitaria (november? 1936), Getafé (oktober/november 1936), Frente de l'Estacion de Goya (december 1936), Cuesta de la Reina (januari 1937), Las Rosas (mei 1937). *Vingers van de linkerhand*, 87, *De Spaanse tragedie*, in: *Acht werken*, 530.

²⁷⁴ Jef Last, *De Spaanse tragedie*, in: *Acht werken*, 591-596.

²⁷⁵ Jef Last, *De Spaanse tragedie*, in: *Acht werken*: 539.

²⁷⁶ In het voorwoord van *De Spaanse tragedie* uit 1938 geeft Last wel een duidelijke uiteenzetting van de politieke toestand in Spanje zelf. Maar dat schreef hij pas ná zijn vertrek uit Spanje. Voordien lijkt Last toch geen al te duidelijk beeld van het politieke Spanje te hebben gehad. Dit zal mede zijn gekomen aan de zwaar gecensureerde

Republikeinse leger terugtrekken bij Getafé. Last weet dit in een brief (van 18 november 1936) mede aan de politieke tegenstellingen tussen de communisten en anarchisten die elkaar het licht in de ogen niet gunden. Zo werden de officieren eerder uit partijbetrouwbaarheid gekozen, dan uit militaire kundigheid.²⁷⁷ In 1966 schreef Last dat hij na Getafé niet meer in de overwinning geloofde, al liet hij dat verder aan niemand kennen. Hij zou hebben doorgevochten omdat hij er van 'overtuigd was dat hij aan de goede kant stond'.²⁷⁸

Begin januari 1937 vertrok Last met verlof naar Nederland en gaf hij lezingen in opdracht van de Partij in Nederland, België en Frankrijk.²⁷⁹

Inmiddels was in Frankrijk eind 1936 het boek van Gide, *Retour de l'USSR*, uitgekomen. Last had geprobeerd Gide te overreden het boek niet uit te geven.²⁸⁰ Ook Ehrenbrug en Louis Aragon zouden dat hebben geprobeerd.²⁸¹ Last argumenteerde dat Gide met zijn kritiek verdeeldheid zou brengen in het anti-fascistische kamp en zo de fascisten in de kaart zou spelen. Tenslotte stemde Last toch in met de publikatie. Gide had hem namelijk verzekerd dat hij - ter compensatie - de Republikeinse zaak zou blijven ondersteunen.²⁸²

Tijdens zijn verlof zocht Last Gide op en raakte hij zeer onder de indruk van de laster die over Gide werd uitgestort door de communistische pers.²⁸³ De vriendschap met Gide maakte Last al snel verdacht. In februari 1937 had Last in het literaire blad *Europe* Gide verdedigd middels een ingezonden brief en was men daarom in sommige communistische kringen nogal verstoord geraakt.²⁸⁴ Het communistische literaire blad *Commune* weigerde daarop Last te betalen voor een aantal artikelen die in dat blad waren gepubliceerd.²⁸⁵

De moeilijkheden met de communisten zouden al spoedig tot een hoogtepunt komen. Bij terugkomst in Spanje bleken er verschillende legerhervormingen te zijn doorgevoerd waardoor Last tot zijn spijt werd overgeplaatst naar een andere eenheid. Hij kwam hier onder

kranten en het maar heel mondjesmaat doordringen van nieuws aan het front.

²⁷⁷ Jef Last, *De Spaanse tragedie*, in: *Acht werken*, 552, 553.

²⁷⁸ Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 170.

²⁷⁹ Jef Last, *De Spaanse tragedie*, in: *Acht werken*, 567-569.

²⁸⁰ Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 140. Gide, *Correspondance avec Last*, 34, 35.

²⁸¹ Vegesack, *geschiedenis van het literaire engagement*, 179.

²⁸² Brief van Last aan Gide, 14 november 1937. Gide, *Correspondance*, 35, 36.

²⁸³ Ibidem, 37, 38. Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 141.

²⁸⁴ Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 143. Pavert, *Last*, 213, noot 266 (p.300).

²⁸⁵ Ibidem 142, 143.

het bevel van Manolo Fernandez, een wantrouwende, onsympathieke communist.²⁸⁶

In mei begonnen de verhoudingen zich toe te spitsen. Er werden brieven van Last onderschept en werd er het gerucht verspreid dat Last een trozokist zou zijn.²⁸⁷ Begin juli kwam het tot een botsing op het 'Internationale congres van schrijvers tegen het fascisme' dat werd gehouden in Valencia (4, 5 juli), Madrid (6 juli tot ?) en Parijs (de afsluiting op 17 juli).²⁸⁸ Er werd door de communistische delegatie geëist dat Last in het openbaar Gide zou afvallen: 'volgens het bekende communistische recept, dat men steeds aan een vroegere vriend opdracht geeft de ezelstrap aan de gevallen leeuw te geven.'²⁸⁹ Last weigerde dit met de uitvlucht dat hij niet 'ongedocumenteerd' kon spreken. Hij had namelijk het tweede boek van Gide over de Sowjet-Unie, *Retouches de mon retour de l'USSR*, niet kunnen lezen.²⁹⁰ Malraux steunde hem in zijn weigering Gide af te vallen en Last wist zo een rede te houden waarin het boek van Gide niet ter sprake kwam.

In deze rede gaf Last wel een duidelijk signaal aan de communisten door daarin de volgende passage te verwerken:

'Laat ons nooit vergeten dat de basis van iedere cultuur de critiek is, deze zelfcritiek die Lenin ons voortdurend heeft aanbevolen. Daar waar de critiek ontbreekt, groeien vuil en onrechtvaardigheden zoals toegedekte wonden beginnen te etteren. Men moet ze openleggen om ze te kunnen genezen. Wie zwijgt, uit angst dat onze vijanden zich van onze critiek kunnen bedienen, zal zich de een of andere dag bittere rekenschap moeten geven dat door zijn zwijgen de fouten rustig en ongestoord toe konden nemen, totdat zij zelf duidelijker spreken dan het woord van den criticus ooit vermocht had.'²⁹¹

Een ander punt waarover de communisten (in Nederland) vielen, was het voorwoord dat Last had geschreven voor de Nederlandse vertaling van Gide's boek *De nieuwe spijzen*. Hierin steunde Last vrij openlijk Gide in diens kritische houding tegenover de Sowjet-Unie. Vooral de volgende passage scheen wrevel te hebben opgewekt:

'Want nog altijd valt er in die school (van Gide - R.G.) te leren.

Al ware het slechts dat wij geen "vaticaanse kelders" (titel van een boek van Gide - R.G.) door kelders van het Kremlin dienen te vervangen.'²⁹²

Daarnaast waren in *Het Volk* van 23 juli en 30 juli 1937 twee artikelen verschenen die

²⁸⁶ Jef Last, *De Spaanse tragedie* in: *Acht*, 567, 605.

²⁸⁷ Pavert, *Last*, 213.

²⁸⁸ Vegesack, *geschiedenis van het literaire engagement*, 180-183.

²⁸⁹ Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 149. Ook Last zou met dit 'communistische recept' te maken krijgen.

²⁹⁰ Ibidem, 149, Jef Last, *De Spaanse tragedie*, in: *Acht werken*, 611.

²⁹¹ Jef Last, *De Spaanse tragedie*, in: *Acht werken*, 616.

²⁹² André Gide, *De nieuwe spijzen* (s' Graveland 1937) 12.

de 'verstoorde relatie tussen Last en de CPN' ten onderwerp hadden en die gebruik maakten van het voorwoord uit *De nieuwe spijszen* en van de ingezonden brief uit *Europe* (die ook was afgedrukt als aanhangsel bij Gide's boek *Retouches de mon Retour de l'USSR*). Het sociaal-democratische blad was er waarschijnlijk op uit het vuur tussen Last en de CPN wat extra op te stoken.

Last werd in Madrid 'op het matje geroepen' bij de Nederlandse politieke commissaris Tim Timmermans. Hij legde daarbij een verklaring af die acht oktober in *Het Volksdagblad* (het nieuwe dagblad van de CPN) werd afgedrukt. Daarin viel hij Gide aan met de bekende argumenten dat zijn boek door de fascistische vijand met plezier zou worden gelezen en dat hij de eenheid in eigen gelederen zou verstoren. Daarbij had Gide de: 'belangrijke positieve overwinning van de Sowjetunie met hun wereldwijde betekenis volkomen vergeten'.²⁹³ Toch kwam Last in deze verklaring ook weer terug op de waarde van de zelfkritiek:

'Het zou inderdaad erg zijn wanneer Vaticaanse kelders door kelders van het Kremlin vervangen werden, met andere woorden, wanneer de kritiek in onze rijen, al was het dan slechts door een te lichtvaardig gebruik van het woord Trotskisme, evenzeer gesmoord zou worden als door het fascisme. De kritiek blijft een der belangrijkste scheppende krachten van het proletariaat en van de geest; zij is de basis waarop iedere cultuur rust.'²⁹⁴

Dergelijke zinsneden zullen de partijleiding allerminst zijn bevallen.

Na het schrijverscongres raadde Malraux Last aan om niet meer terug te keren naar zijn Spaanse communistische eenheid. De beschuldiging een trotskist te zijn, kon levensgevaarlijk uitwerken. Last wilde echter niet deserteren en kwam door bemiddeling van Malraux terecht in de XIe (Internationale) Brigade van Ludwig Renn.²⁹⁵ Het was de bedoeling dat Last in deze brigade de voorbereidingen zou treffen voor de oprichting van een apart Vlaams/Hollands bataljon. Last werd echter na korte tijd naar zijn Spaanse eenheid teruggestuurd.²⁹⁶ Daar kwam hij - en daardoor ook zijn vriend Harry Domela - onder de verdenking van de commandant Manolo te staan. Toen Last een order van Manolo niet meteen opvolgde werd hij gearresteerd:

'(Manolo - R.G.) beschuldigde mij ervan zijn orders gesaboteerd te hebben en rukte mij de

²⁹³ Verklaring van Last uit *Het Volksdagblad* geciteerd in: Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 147.

²⁹⁴ Ibidem, 148.

²⁹⁵ Die, in tegenstelling tot wat Last suggereerde in *Mijn vriend André Gide* (149), hem toch niet echt goedgezind leek. In een rapport dat opgesteld werd op 14 augustus 1937 schreef Renn dat Last: 'nicht ausgebildet ist, und nicht zu gebrauchten.[...] Wir haben dann auch vorgeschlagen (Last - R.G.) zu reprimieren und zur Verfügung zu stellen der Holländische Partei'. Geciteerd door Stutje, 'Tussen hoop en vrees', 65.

²⁹⁶ Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 149. Dit is echter de vraag. Zie noot 73 van dit hoofdstuk.

distinctieven van mijn uniform, zeggend dat ik de volgende morgen gefusilleerd zou worden. Ik werd opgesloten in een tent waar een revolver op tafel lag, waarschijnlijk met de bedoeling dat ik zelfmoord zou plegen, maar die men met de typisch Spaanse achteloosheid verzuimd had te laden!²⁹⁷

Last werd echter niet gefusilleerd maar overgeplaatst naar het dorp Madrigueras waar hij werd 'weggepromoveerd' tot instructieofficier.²⁹⁸ Achter de schermen zouden Malraux en Gide, via Leon Blum, de Spaanse regering er op hebben aangedrongen niet óók Last onder verdachte omstandigheden te laten verdwijnen. Daarnaast had Edo Fimmen, als afgevaardigde van de ITF in Spanje, zich ingezet voor Last en had hij contact opgenomen met de Spaanse regering.²⁹⁹ Last zou na zijn 'promotie' niet meer terugkeren naar het front.

Toch werd hij opnieuw ter verantwoording geroepen en moest hij zich begin oktober melden in Albacete (het hoofdkwartier van het Republikeinse leger), waar hij voor een krijgsraad werd geplaatst. Er werd hem verweten dat hij begin 1937 had meegeholpen aan de voorbereidingen van de POUM-opstand in Barcelona. Getuigen zouden dit hebben bevestigd, maar Last kon echter bewijzen dat hij in het geheel niet in Barcelona was geweest. Omdat 'de krijgsraad uit *eerlijke* Spaanse officieren bestond' werd Last vrijgesproken en ontsnapte hij opnieuw aan de dood.³⁰⁰ Het lijkt voor de hand te liggen dat de CPN achter deze beschuldiging zat.³⁰¹

²⁹⁷ Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 150.

²⁹⁸ Ibidem, Last, *Vingers van de linkerhand*, 91.

²⁹⁹ Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 150. Fimmen en Last kende elkaar nog uit de linker oppositie binnen de SDAP. Fimmen (1881-1942) - een echte 'vakbondsmann' - schreef ook voor het blad *Eenheid* en *De Socialist*. Ook was hij lid van de 'Liga tegen imperialisme en koloniale overheersing'. In de jaren dertig radicaliseerde hij. Hij werd bevriend met Willi Münzenberg en zette zich in voor de Internationale Rode Hulp. Fimmen werd echter geen lid van de communistische partij. Hij hielp Last ook na zijn val uit de communistische boot. *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging* Deel I P.J.Mertens ea. (Amsterdam 1986).

³⁰⁰ Het precieze verloop van deze gebeurtenissen is moeilijk te achterhalen. In *De Spaanse Tragedie* gaat Last niet in op zijn tijd in het XIe regiment en zijn terugplaatsing in zijn oude Spaanse eenheid. Ook gaat hij in *De Spaanse tragedie* niet in op het incident waarbij hij ervan beschuldigd werd de POUM opstand te hebben gesteund. Het vreemde is ook dat Last al voor het schrijverscongres de opdracht lijkt te hebben gekregen naar het Internationale Brigade te moeten vertrekken. (p.606 in: *Acht werken*) Dit volgens het besluit van de Spaanse regering dat alle buitenlanders in de Internationale brigades moesten dienstnemen. Onlogisch lijkt het dan dat Last na zijn ontslag uit het XIe regiment (in *Mijn vriend André Gide* schreef Last: 'omdat Renn naar de VS afreisde'; het lijkt er echter meer op dat zijn men Last ongeschikt achtte voor zijn taak; zie noot 68 van dit hoofdstuk) weer in zijn oude Spaanse eenheid terugkwam. Zou het niet kunnen zijn dat Last zich in *Mijn vriend André Gide* vergiste en direct na zijn tijd in het XIe regiment naar Madrigueras werd overgeplaatst? Maar dan klopt ook het verhaal niet over zijn bijna-fusillade (iets dat men toch niet licht vergeet of verward).

Een andere onduidelijkheid is wannéér precies Malraux, Gide en Fimmen zich hebben ingezet voor de veiligheid van Last. Deden zij dit al direct na het schrijverscongres of pas toen Last uit het XIe regiment werd ontslagen?

³⁰¹ Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 151. Nico Rost, *Het geval Jef Last*, 21. Rost schrijft - in opdracht van de CPN - in zijn schotschrift tegen Last dat hij werd verdacht van medewerking aan de contra-revolutionaire

Eind oktober, begin november bevond Last zich in het hospitaal van Villa de Nueva de la Jara. Het is onduidelijk waarvoor Last in dit ziekenhuis werd verpleegd. In *De Spaanse tragedie* schreef hij met veel enthousiasme over dit hospitaal dat door Nederlanders met veel idealisme werd geleid.³⁰²

In dezelfde tijd kreeg Last toestemming te vertrekken voor een propagandareis naar Scandinavië.³⁰³ Eind november, begin december vertrok hij richting Parijs. Hij zou - zeer tegen zijn zin - niet meer terugkeren naar Spanje.

De Spaanse Burgeroorlog zou voor Last een zeer ingrijpende ervaring in zijn leven betekenen. Het bijna dagelijkse contact met de dood, de verantwoordelijkheid als leidinggevende militair, de communistische kuiperijen, het verraad en de vriendschap, maakten Last misschien niet zozeer tot een ander mens, dan toch wel tot een gelouterd mens. Het proces tot een zekere verinnerlijking zette zich versneld door, evenals de 'verpersoonlijking' van zijn idealen. Last schreef in 1947 bij de heruitgave van *De Spaanse tragedie*:

'De tijd in Spanje behoort tot de verschrikkelijkste, maar tegelijk toch ook tot de mooiste in mijn leven. In Spanje, waar alle materiële voorwaarden ontbraken, leefde ik temidden van mijn kameraden in het socialisme en leerde al het geluk kennen, dat het socialisme een mens vermag te geven. Nooit heeft een volk edeler, zelfopoffender en bezielder voor de vrijheid gestreden dan het Spaanse. Nooit zijn mensen zo boven hun eigen bekrompenheid en beperktheid verheven als de Spaanse strijders, die wisten voor een betere en liefderijker mensheid te strijden. De mannen van mijn compagnie Sarganto Vazquez, en in het bijzonder ook mijn ordonnans Felipe Barsano Cuevas, waren de enigen die het cijfer "onvoldoende voor de liefde" (de titel van een roman van Last - R.G.) niet verdienden. Al had ik niets anders beleefd dan een tijd lang in hun gemeenschap te mogen strijden, dan zou mijn leven duizendvoud waard zijn geleefd te worden.'³⁰⁴

samenzwering van de POUM en dat hij daarom uit de actieve dienst werd teruggetrokken (zie verder). Dit zou een bewijs kunnen zijn dat de CPN achter deze beschuldiging zat. Last bevestigt dat in zijn (tegen het geschrift van Rost gerichte) brochure *Het geval Last. Een antwoord* (Amsterdam juli 1938) (p.9): '...hadden de Spaansche officieren niet meer eerlijkheid gehad dan Uw vrienden (de communisten - R.G.), dan het telegram van de communistische partij uit Holland naar Valencia deed zenden doel getroffen en was ik daarginds reeds door een kogel in de rug gevallen, zooals Nin en Maurin en zoovele andere goede frontkameraden als "Trotzkisten" door de sluipmoordenaars der GPU daarginds vermoord zijn.'

³⁰² Jef Last, *De Spaanse tragedie*, in: *Acht werken*, 635-643. Dit hospitaal wordt ook behandeld in Dankaart, *De oorlog begon in Spanje*, 118-131.

³⁰³ Last lijkt tamelijk wanhopig te zijn geweest om Spanje te verlaten. In een brief (geciteerd door Stutje) aan de Spaanse minister van oorlog Alvarez del Vayo sloeg hij een nederige toon aan om alsnog het verzoek in te willigen - dat eerst was afgeslagen door de Internationale Brigadeleiding - hem als propagandist naar Noorwegen (Last zou daarvoor een uitnodiging hebben gekregen) te laten vertrekken. Het is de vraag of, als Stutje in zijn artikel suggereerd, de inwilliging van dit verzoek beïnvloed werd door de inspanningen van Malraux, Gide en Fimmen ten gunste van Last. Stutje, 'Tussen hoop en vrees', 66.

³⁰⁴ Last, *Acht werken*, 530.

Het geloof van Last in de mens ging niet verloren, het werd enkel verdiept.

De oorlog betekende in elk geval de definitieve breuk met de communistische partij en het begin van zijn politieke 'vogelvrije' periode.

Hoofdstuk VI 1938-1972

'Laat ons vogelvrij worden, in dien zin
waarin de vogel vrij is.'³⁰⁵

Scandinavië

De propagandatournee die Last door Noorwegen, Zweden en Denemarken maakte, duurde van november tot maart 1938.³⁰⁶ De tournee verliep met vrij groot succes, al werd hij meermalen tegengewerkt door de lokale communistische partijen, die naar buiten toe nog wel reclame maakten voor Last.³⁰⁷

Eind februari 1938 kwam voor de 'communist Last' het breekpunt. In Spanje ging de stad Teruel voor de Republiek verloren (22 februari) en hiermee was de strijd eigenlijk wel beslist. Last zei zijn lidmaatschap van de CPN op. Hij gaf hier in het openbaar twee redenen voor: ten eerste de nieuwe processen in de Sowjet-Unie en ten tweede de onvoldoende steun van de Sowjet-Unie aan de Republiek.³⁰⁸

De beslissing van Last om juist op dat moment afscheid te nemen van de CPN heeft iets willekeurigs. De processen waren immers al langer bezig en de hulp van de Sowjet-Unie was ook in de voorgaande maanden al mondjesmaat geweest. En zoals uit het bovenstaande is gebleken, had Last al voor de Spaanse Burgeroorlog veel teleurstellingen moeten slikken. Er lijken zodoende veel meer momenten te zijn geweest, waarop Last de beslissing had kunnen nemen om uit de partij te stappen. De twee redenen die Last aanvoerde, lijken dan ook niet meer als een aanleiding te zijn geweest. De twijfels en onzekerheden hadden zich al veel

³⁰⁵ Jef Last, *De Spaanse Tragedie*, 198.

³⁰⁶ Ibidem, Aanhangsel 'documentatie' (geen paginanummer). Het Spaanse hulpcomité te Oslo bevestigt dat Last eind november 1938 in Noorwegen was. Eind maart was Last zeker terug uit Scandinavië, daar zijn brief aan Gide van 31 maart gestuurd is vanuit Amsterdam. André Gide, *Correspondence avec Last*, 48.

³⁰⁷ Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 169. Nico Rost schreef in het Vlaamse blad *Vooruit* van 27 december 1937 nog een lovend stukje over de brievenboekjes van Last. Artikel in Letterkundig museum, collectie Last. In plakboek met opschrift 'Udklip' p. 67.

³⁰⁸ Volgens het persbericht van de ANP, gedateerd 2 maart 1938. Opgesteld in het Duits. Dit persbericht bevatte de bekendmaking van Last om uit de CPN te stappen en de redenen waarom. Dit werd gevolgd door de reactie van de CPN waarin Last een 'trotskist' en een 'verrader van de Spaanse Republiek' werd genoemd. Deze reactie werd gevolgd door een weerwoord van Last die de beschuldigingen puntsgewijs ontkrachtte. In Letterkundig Museum, Collectie Last, plakboek met opschrift 'Udklip' ,p. 76, 77 (nummering loopt doorelkaar). Het is het zicht van het bovenstaande dan ook niet geheel waar wat Last in *Mijn vriend André Gide* (p. 171) schreef: 'Ik besloot iedere commentaar op mijn bedanken voor de partij te weigeren...!'

langer opgehoopt en Last kon dezen steeds minder goed voor zichzelf relativeren; wat bijvoorbeeld bleek uit een boek als *Het huis zonder vensters*. De laatste reis naar de Sowjet-Unie en vooral de ervaringen van Last in Spanje - de communistische partij zocht letterlijk zijn dood - gaven hem een zo duidelijke indicatie dat de communistische partij en de Sowjet-Unie haar idealen had verloochend, dat het voor hem onafwendbaar werd daaruit een conclusie te trekken. Of iedere kritische houding voorgoed af te zweren en alle nukken en wendingen van de partij gewillig te volgen en zo te worden tot gehard, gehoorzaam partij kader - met misschien de stille hoop om de communistische beweging van binnenuit te kunnen veranderen³⁰⁹ -, of het falen van die beweging eindelijk voor zichzelf en voor de wereld te erkennen en zich, niet zonder veel pijn, los te rukken uit de versleten geloofsbelijdenis.

Een persoonlijke afrekening

In de inleiding en met name de terugblik van *De Spaanse tragedie*, die in het vroege voorjaar moeten zijn geschreven, gaf Last een persoonlijke afrekening met de Sowjet-Unie en de communistische partij. Juist het feit dat Last deze zo kort na het verlaten van de partij schreef maakt deze tot een interessant 'document humain'.³¹⁰ De wanhopige en zelfbeschuldigende toon die uit dit stuk spreekt maakt het ook tot een ontroerende leeservaring. Nadat 'een goede vriend uit Holland' heel aardig voorspelde wat Last na zijn uitstap uit de partij zou overkomen - de laster van de CPN, het leedvermaak van de sociaal-democraten en het sneren van *De Telegraaf* - schreef Last dit:

'Ik heb reden om te geloven dat dit nog slechts een vrij tamme schildering is van wat mij, als statenloos en dus rechteloos schrijver, inderdaad staat te wachten maar zie niet in hoe dit mij

³⁰⁹ Zoals Koestler dit verwoordde in *The God that failed* (65, 66): 'Though we (communists - R.G.) were blinkers, we were not blind, and even the most fanatical among us could not help noticing that all was not well in our movement. But we were never tired of telling each other - and ourselves - that the party could only be changed from inside, not from outside.[...] The only dialectically correct attitude was to remain inside, shut your mouth tight, swallow your bile and wait for the day when, after the defeat of the enemy and the victory of the World Revolution, Russia and the Comintern were ready to become democratic institutions.' Last citeerde deze passage ook in zijn *Mijn vriend André Gide*, 136, 137.

³¹⁰ Boven de 'terugblik' staat echter de datering, januari 1938. Als deze datering klopt dan zou dat inhouden dat Last al twee maanden voor het bekendmaking van zijn afscheid van de partij, het besluit had genomen de communisten de rug toe te keren. Dan zou hij in de val van Teruel werkelijk niet meer dan een aanleiding hebben gezien om deze beslissing naar buiten te brengen. Ik twijfel echter aan de juistheid van deze datering en vermoed dat Last de tekst toch pas na maart heeft geschreven.

zou kunnen weerhouden, *nadat ik in de loopgraven toch reeds met het leven had afgerekend en de rest nog slechts beschouw als een onverdiende toegift.*³¹¹ (cursivering van mij - R.G.)

Sterk spreekt het schuldbevallende element uit het onderstaande:

'Niet over het feit dat ik thans spreek heb ik me te verantwoorden, maar wel over het feit dat ik zoo lang heb gezwegen.'³¹²

Hij beschreef daarop de dilemma's die hem als communist sinds 1932 hadden dwarsgezet. Dit deed hij nog niet zo duidelijk als in *Mijn vriend André Gide* (dat hij ook pas bijna dertig jaar later schreef). Zo voerde hij de volgende gemeenplaats aan in *De Spaanse tragedie* om zijn volhoudendheid in de partij te 'verklaren':

'wie echter medespeelt moet zich aan de regels van het spel houden en wie lid is van een partij onderwerpt zich aan haar discipline.'³¹³

Ook hanteerde hij weer het argument dat door kritiek te leveren op de Sowjet-Unie en de communistische partij men de contra-revolutie van brandstof voorzag.

In zijn kritiek op de Sowjet-Unie somde Last allereerst op wat de Sowjet-Unie wèl had bereikt: de planeconomie (die een voorbeeld was voor de Amerikaanse New Deal politiek), de sexuele vrijheid, de vrouwenemancipatie, de nationaliteitenpolitiek, het 'geven van een stem aan de massa' (de 'cultuurscheppende krachten van de massa's losgemaakt') en de democratie van onderaf ('zelfbestuur der werkelijke levenseenheden').³¹⁴ Daarna gaf Last echter zijn ongezoeten kritiek: de Sowjet-democratie bestond alleen als ideaal, de werkelijkheid was dat de staat sterker was als ooit. Alleen een nieuwe elite kon profiteren van de verworvenheden van de Sowjet-Unie en bleef het overgrote deel van de Sowjet-bevolking onmondig en armoedig. Andere kritiekpunten waren: de uitbuiting van de arbeiders (niet anders dan in Amerika), de grote woningnood, de achterlijke kunstopvattingen, de nieuwe preutsheid, de persoonsverheerlijking tot in het absurde (die niet veel verschilde van de aanbidding van Hitler), de opportunistische buitenlandse politiek en het uit de weg ruimen van de garde van 'oude revolutionairen'.³¹⁵

Ook viel Last de Westeuropese communistische partijen aan. Zij hadden de arbeidersklasse enkel verdeeld in hun constante polariserende politiek en hadden zodoende de

³¹¹ Jef Last, *De Spaanse tragedie*, 167, 168.

³¹² Ibidem, 169.

³¹³ Ibidem, 171.

³¹⁴ Ibidem, 174-178.

³¹⁵ Ibidem, 175-186.

deur opengezet voor het fascisme.³¹⁶

Ook het stokpaardje van Last kwam weer aan bod: de sexuele kwestie. Hij constateerde een psychologische tekortkoming in het marxisme. Deze leer hield geen rekening met het feit dat de mens naast een behoefte tot het bevredigen van zijn materiële behoeften ook een drang tot voortplanting had, tot 'lichamelijke liefde'. Uit de onderdrukking van deze aandrang ontstond een 'sexuele nood' die bijvoorbeeld door de nazi's 'op meesterlijke wijze (was) geëxploiteerd' door 'zijn mannenbonden, zijn hysterische vergaderingen, zijn uitbuiting van masochisme en sadisme' die 'slechts surrogaten konden zijn voor werkelijke liefde'.³¹⁷ De communisten echter hadden zich bekeerd tot het 'puriteinisme der dorste protestansche sekten'. Last kwam tot een voor hem typische conclusie:

'Geen mens waagt het meer uit te spreken dat het geslachtsleven de in waarheid goddelijke bron is van alle leven en daarmee de bron van iedere liefde, van iedere kommunie, en ieder kommunisme.'³¹⁸

Met andere woorden: het communisme was tekort geschoten in 'liefde', in begrip voor het 'al te menselijke'. In de poging een soort 'übermensch' te creëren - één met de wil van partij een staat, ontstegen aan het 'kleine' moralistische denken, puriteins ten opzichte van lichaam en geest en ongevoelig voor het lijden van de medemens - was zij ver voorbij haar doel geschoten.

Last kwam na een harde uitval tegen de kerk - 'ik zie in de kerk het gevaarlijkste instrument der reactie op aarde'³¹⁹ - tot de volgende opvallende uitspraak:

'Maar ik zie ook in dat ik meer gemeen heb met een oprechten jongkatholiek of met een vrijzinnig protestant dan met een communist, die zonder gewetensbezwaar zijn makker van gisteren als een wandluis dooddrukt. *Juist het verval der communistische beweging heeft mij het onmisbare van enkele blijvende moreele principes bewezen.*'³²⁰ (cursivering door mij -

³¹⁶ Ibidem, 176. Last schreef daarover: 'Niets heeft de komst van het fascisme zo zeer bevorderd als het onderlinge verraadgeschreeuw.' (Ibidem).

³¹⁷ Ibidem, 195. Last werd in deze ideeën sterk beïnvloed door de Oostenrijkse psychoanalytist en leerling van Freud, Wilhelm Reich (1897-1957) die een verbinding had gezocht tussen het marxisme en de psychoanalyse. De sexuele onderdrukking werd in zijn ogen gebruikt om 'de arbeidersklasse eronder te houden'. Een grotere sexuele vrijheid zou in zijn visie ook een bevrijding op sociaal gebied betekenen. Hij legde in zijn boek *Die Massenpsychologie des Faschismus* (1933) de verbinding tussen het fascisme en de sexuele onderdrukking. Hij was in 1932 al uit de gratie van de communistische partij gevallen, omdat deze zijn nadruk op het sexuele als 'onmarxistisch' beschouwde. Pavert, *Last*, 271, 272 (noot 158). André Gide, *Correspondance avec Last*, 168 (noot 93).

³¹⁸ Jef Last, *De Spaanse tragedie*, 195, 196.

³¹⁹ Ibidem, 191.

³²⁰ Ibidem, 191.

R.G.)

Last raakte met deze constatering de achilleshiel van het communisme. Vanuit de totalitaire visie dat de Partij de 'incarnatie van de wil van de Geschiedenis zelf vertegenwoordigde'³²¹ kon zij een onfeilbare beslissingsmacht claimen en was zij in haar optreden moreel rücksichtloos geworden. Zij eiste van haar leden een totale gehoorzaamheid en gewetenloosheid. Men moest als partijlid inderdaad zonder gewetensbezwaren de Judaskus kunnen uitdelen. Last, die in dit opzicht nooit een ideaal 'partijman' werd (was hij daar uiteindelijk toch teveel een moralist voor?), zag tenslotte de gevaren in van een dergelijke amorele houding.³²² Het was hem duidelijk geworden dat de visie waarin het heden wordt opgeofferd aan de toekomst en het doel de middelen heiligt, in haar diepste zin onmenselijk was. Eenmaal tot zulke conclusies gekomen was het voor Last onmogelijk om nog langer voor communist door te gaan.

Last sloot *De Spaanse Tragedie* positief af. Hij geloofde dat er een eenheidsfront zou ontstaan boven de partijen uit:

'...het eenheidsfront van allen die inzien dat wij geen sterker wapen hebben dan de waarheid.'³²³

De laatste woorden van het boek kunnen in zekere zin gelden als een beginselverklaring voor het post-communistische denken van Last:

'Laat ons het recht op liefde terugwinnen, het recht op een eigen overtuiging, het recht op eerbied, zelfs voor den vijand, wanneer wij van zijn eerlijkheid overtuigd zijn. Laat ons vogelvrij worden, in dien zin, waarin de vogel vrij is.'³²⁴

Na het afscheid van de CPN

Zoals voorspeld, viel heel communistisch Nederland over Last heen. Zelfs zijn vrouw en kinderen werden daarbij niet gespaard.³²⁵ Hoogtepunt van de hetze tegen Last was de al ter

³²¹ Naar Arthur Koestler: 'You could resign from a club and from the ordinary sort of party if the its policy no longer suited you; but the Communist Party was something entirely different; it was the vanguard of the Proletariat, *the incarnation of the will of history itself!*' (cursivering door mij - R.G.) Koestler ea., *The God that failed*, 65.

³²² Dat Last nooit een ideaal 'partijman' was, zal ook de belangrijkste reden zijn geweest waarom de CPN hem nooit door liet dringen tot het harde partijkader (als bijvoorbeeld wel een intellectueel als Alex de Leeuw) en hem eerder gebruikte als handig propagandist.

³²³ Last, *De Spaanse tragedie*, 198.

³²⁴ Ibidem

³²⁵ Volgens *Het Volk* van 16 juli 1938 werd Ida Last in het gezicht gespuwd door fanatieke communisten en werden de kinderen uitgescholden voor 'fascisten'. Artikel in het Letterkundig museum, collectie Last.

sprake gekomen brochure van Nico Rost - *Het geval Jef Last. Over fascisme en trozskisme* - die verscheen in juli 1938. Deze jeugdviend van Last had de opdracht gekregen hem zo zwart mogelijk te maken.³²⁶ Dit naar het 'communistisch recept' waarbij men juist vrienden van de 'afvallige' inzette. Daarachter zal wel de redenatie hebben gezeten dat een goede bekende over meer belasterend materiaal zou kunnen beschikken dan een willekeurige partijscibent. Ook zal men door een dergelijke opdracht de 'betrouwbaarheid' en de 'hardheid' van een partijlid hebben willen testen.

Rost maakte Last via allerlei halve waarheden, valse insinuaties en grove leugens tot een deserteur en een halfhartige trozskistische pseudo-fascist. Opvallend was dat Last nu wel op zijn homosexualiteit werd aangevallen en Rost noemde in dit kader de roman *Zuiderzee* als het boek waarin Last deze 'gevaarlijke tendens' voor het eerst tentoonspreidde.

Last reageerde met een tegenbrochure, *Het geval Jef Last. Een antwoord* dat nog in dezelfde maand verscheen.³²⁷ Hij diende Rost hierin van scherpe repliek.

'De communistische partij verdedigt zich ook, dat is haar goed recht, zij verdedigt zich echter op een tot nog toe in de politiek ongekende wijze, niet meer door de politieke bestrijding van haar tegenstanders maar door de persoonlijke laster en leugen. Deze infame laster en leugen moet dan, om het effect te vergroten, gelanceerd worden door de vroegere naaste vrienden van den afvalligen, die slechts daardoor hun eigen huid voorlopig vermogen te redden. Zoo gaat het bij de Russische processen, zoo eischte men het, tevergeefs (en de heer Rost verbaast zich hierover) van mij op het congres in Madrid, zoo doet de heer Rost het zelf in de voor mij liggende brochure.'³²⁸

³²⁶ Nico Rost (1896-1967) was journalist-schrijver en vertaler van Duitse literatuur. Volgens Last was hij in het geheim lid van de Belgische communistische partij. (Last, *Het geval Last. Een antwoord*, 5. André Gide, *Correspondance avec Last*, 52.). Dit geheime lidmaatschap hanteerde de partij veelal bij spionnenwerk. Rost wordt echter niet als zodanig genoemd in het boek van Igor Cornelissen over communistische spionnen in Nederland. (*De GPOe op de Overtoom. Spionnen voor Moskou 1920-1940*). Wel had Rost contacten in die wereld (zie Cornelissen, p.143-144, 161) Daarbij wordt Rost door Last genoemd als 'cellenbouwer' in het Vlaamse sociaal-democratische blad *Vooruit*. (*Het geval Last. Een antwoord*, 5.) Wellicht dat in deze functie het geheime lidmaatschap ook nuttig werd geacht. Cornelissen noemt het voorbeeld van de journalist Johan Huijts die in de *NRC* (waar ook Nico Rost werkte in 1918) zeer positieve stukjes over de Sowjet-Unie schreef. Tegen hem zou de communist Louis de Visser hebben gezegd dat hij het Huijts zou verbieden lid van de partij te worden omdat hij erbuiten nuttiger was, dan erin. (p.145) Het was dus blijkbaar gangbare partijpolitiek om nuttige propagandisten geheim lid, of juist helemaal geen lid te maken.

³²⁷ Last wist al eerder dat er een brochure van Nico Rost tegen hem zou verschijnen. Hij schreef in een brief aan Gide van 5 mei 1938: 'Je viens d'être informé que le parti hollandais prépare l'édition d'une brochure: *Consequence d'un cas d'homosexualité*. La brochure est rédigée par mon ancien ami Nico Rost, journaliste assez connu et qui est à présent, en secret, membre du comité exécutive du parti communiste belge.' André Gide, *Correspondance avec Last*, 52.

³²⁸ Last, *Het geval Last. Een antwoord*, 4. Last kreeg steun van Du Perron die schreef in het *Bataviaasch Nieuwsblad* (van 15 oktober 1938) over Rost en zijn brochure: 'Voor wie bij toeval de weerzinwekkende brochure tegen hem (Last - R.G.) las van zijn ex-medecommunist Rost (in wie men geen ploert moet zien, want een ploert heeft nog zoo zijn eigen mening, maar een koddebeier (politieagent - R.G.) van Stalin knapt met gewetensrust van een papegaai dergelijke karweitjes op), wordt de zaak verdacht: bleek het dusver juist zo sociaal geprezen werk van Last

In maart had Last middels een brief aan de Spaanse minster van oorlog nog verzocht te mogen terugkeren naar het front in een niet-communistische eenheid. Dit werd hem echter geweigerd. Of hierachter een politieke reden moet worden gezocht is echter niet zeker. Vanaf de zomer van 1938 zouden namelijk de Internationale Brigades worden opgeheven en de buitenlanders gerepatriëerd.³²⁹ Last kreeg wel het verzoek zijn propaganda voor de Republiek te blijven voortzetten.³³⁰

Een ander groot probleem was zijn status als statenloze. Alle vrijwilligers waarvan de Nederlandse autoriteiten wisten dat zij in Spanje hadden gevochten verloren namelijk hun Nederlanderschap, omdat zij in vreemde krijgsdienst waren geweest. Nadat hij de maanden maart en april in België had doorgebracht, werd hij begin mei opgepakt bij de Nederlandse grens en gevangen gezet in een kazerne bij Zundert.³³¹ Er ontstond daarover de nodige beroering in de pers en werden er vragen gesteld in de Tweede Kamer door het SDAP-parlementslid Van der Goes.³³² Last spande een rechtszaak aan tegen de Nederlandse staat om zijn Nederlanderschap terug te krijgen.³³³ Het zou hem echter niet gelukken; hij kreeg deze status pas na de oorlog terug. Last werd wel na negen dagen vrijgelaten, maar kreeg geen indeniteitspapieren en moest zich van verdere politieke activiteiten onthouden.³³⁴

Juli 1938 vertrok Last weer naar België waar hij tot enkele maanden in tamelijk erbarmelijke omstandigheden doorbracht.³³⁵ In deze tijd lijkt Last ook serieuze plannen te

opeens niet sociaal genoeg meer voor dit milieu, en werd hij met gepaste verachting bij de fascistten gezet?' Uit: E. du Perron, *Brieven* (2 juli-30 november 1938) Deel VII (Amsterdam 1981) 508 (noot 2).

³²⁹ Jackson, *history of the Spanish Civil War*, 148-152.

³³⁰ Last, *De Spaanse tragedie*, (versie van 1938) bijlage.

³³¹ Het oppakken van Last bij de grens moet na vijf mei zijn gebeurd, want op deze datum stuurde hij nog een brief aan Gide uit Antwerpen. André Gide, *Correspondance avec Last*, 51, 52.

³³² Er werd ondermeer over Last geschreven in *Het Volk*, de *NRC*, het *Utrechts Dagblad*, de *Leeuwarder Courant*, de *Bredase Courant* en zelfs in het NSB-blad *Volk en Vaderland*. Ook in Franse kranten verschenen artikelen over de gevangenzetting van Last. Onder andere in *Le Figaro* en het *Pariser Tageblatt* (blad van de Duitse immigranten in Parijs). Plakboek van het Letterkundig museum, Collectie Last. André Gide, *Correspondance avec Last* 168 (noot 96).

³³³ Zijn vrouw en kinderen hadden ook het Nederlanderschap verloren en deelden daarom mee in de rechtsgang. Ida Last zou tijdelijk van haar echtgenoot scheiden om het Nederlanderschap van haar en de kinderen te herwinnen. Het verlies van het Nederlanderschap - dat officieel heette geen straf te zijn maar dat natuurlijk wel was - had onder andere tot gevolg dat men zich regelmatig moest melden bij de vreemdelingenpolitie om de verblijfsvergunning te verlengen, het moeilijk was om naar het buitenland te reizen, men geen overheidsfuncties kon krijgen, men een werkvergunning moest hebben en geen stemrecht had. Dankaart, *De oorlog begon in Spanje*, 149-163.

³³⁴ Last schrijft dit in een brief aan Gide van 19 mei 1938. André Gide, *Correspondance avec Last*, 52.

³³⁵ Hij ontving financiële steun van Gide (brief aan Gide 28 juli 1938). André Gide, *Correspondance avec Last*, 55) en Du Perron. Deze laatste toonde zich in de brieven aan Last een goede vriend. Du Perron hield 'inzamelingen' onder zijn vrienden in Indonesië - waar hij zich op dat moment bevond - en steunde Last ook in zijn strijd tegen de

hebben gehad om zich te vestigen in Mexico of Zuid-Amerika, maar om onduidelijke redenen zag hij daar aan het einde van het jaar vanaf.³³⁶

Begin januari 1939 hielp Edo Fimmen Last uit de nood door hem aan werk te helpen in Noorwegen. Last deed daar geheim werk voor de ITF en schreef 'ter camouflage' artikelen over Noorwegen in *Het Volk*. Last zocht contact met Duitse scheepslieden die hun socialistische ideeën waren trouwgebleven en hoorde hen uit over de handelsvloot en eventuele 'betrouwbare' kapiteins. Na de oorlog bleek dat een Duits contraspion van deze activiteiten op de hoogte was geweest. Gelukkig voor Last waren de Duitsers dit voorval in de oorlog blijkbaar vergeten.³³⁷ In september 1939 keerde Last weer terug naar Nederland.

In 1939 kwamen de boeken *De vliegende Hollander* en *Kruisgang der jeugd* uit. Vooral van het eerste boek, dat hij beschouwde als een afronding van wat hij tot dan toe had geschreven (hij nam soms letterlijk citaten uit oudere boeken op), verwachtte Last veel. Het werk bleek echter nauwelijks aan te slaan in tegenstelling tot het tweede boek dat een bescheiden succesje kende.³³⁸

Motieven voor het verlaten van de CPN

Hoe is nu de ontwikkeling van een overtuigde communist tot een onafhankelijk denker te verklaren? Ook hier valt er weer een samenspel van politieke en persoonlijke drijfveren aan te wijzen.

In politieke zin is Last eigenlijk nooit een orthodoxe communist geweest. Het verwijt van communistische zijde dat Last 'altijd een onrustig element in de beweging was' is dan ook niet geheel onwaar.³³⁹ Al tijdens zijn tweede reis naar de Sowjet-Unie in 1932 traden er zekere twijfels op. Hoewel deze twijfels en onzekerheden steeds meer werden bevestigd, hield hij zijn lidmaatschap toch nog zes jaar vol.

communistische lastercampagne (zie noot 23 van dit hoofdstuk). E. du Perron, *Brieven*, deel VII en deel VIII. In een brief van 10 december 1938 schrijft Du Perron aan Last: 'komen we in Nederland terug, dan benieuwt het me of jij en ik samen nog eens door 'links' of door 'rechts' zullen worden gefussileerd.' E. de Perron, *Brieven* deel VIII (amsterdam 1984) 21, 22.

³³⁶ Brief van Last aan Gide 28 juni 1938, 11 december 1938. André Gide, *Correspondance avec Last*, 55, 72.

³³⁷ Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 177, 178. Radiofragment uit: Interview Wester. De artikelen die Last voor *Het Volk* schreef zouden later in boekvorm verschijnen onder de titel *Kinderen van de middernachtzon* (Amsterdam 1940).

³³⁸ Volgens een brief van Last aan Gide, 19 januari 1940. André Gide, *Correspondance avec Last*, 98.

³³⁹ Zoals bijvoorbeeld Rost in zijn brochure *Het geval Jef Last* beweerde. (p.4, 5)

Één verklaring voor deze vasthoudendheid zal ondermeer het gebrek aan alternatieven zijn geweest. Een weg terug naar de RSP en SDAP was er niet: in de RSP had hij zich onmogelijk gemaakt en voor de SDAP was Last veel te radicaal. Het andere alternatief, partijloos te blijven, was voor lange tijd ook geen aantrekkelijk keuze. Last hanteerde daarbij min of meer de redentie van Koestler: binnen de partij zou hij zijn invloed kunnen laten gelden, buiten de partij was daarvan geen sprake.³⁴⁰

Een belangrijker verklaring bieden de tijdsomstandigheden. In de donkere jaren van de crisistijd en in de dreiging van een nieuwe wereldoorlog bood de communistische beweging voor Last toch nog lang de enige werkelijke hoop op een betere toekomst. Het is vooral deze (wan)hoop die maakte dat Last zijn twijfels nog betrekkelijk lang kon onderdrukken.

Toen het echter voor Last duidelijk was geworden dat er van zijn verwachtingen niets terecht zou komen, werd het voor hem onmogelijk nog langer communist te zijn. Hiervan is eigenlijk al sprake na de vierde reis naar de Sowjet-Unie (1936). Zijn geloof was toen al zodanig geschokt dat er nog weinig ruimte overbleef om zichzelf (en zijn partijgenoten) nog langer voor de gek te houden. Het uitbreken van de Spaanse Burgeroorlog maakte echter dat Last de loodzware beslissing voor zich uitschoof. Hij maakte zichzelf wijs dat van een openlijke geloofsafval alleen de tegenpartij zou profiteren. Eenmaal weg uit Spanje, en na de nodige ontluisterende ervaringen (hij werd immers tweemaal door zijn eigen partij met de dood bedreigd), was de conclusie onvermijdelijk: Last besloot uit de partij te stappen.

In meer persoonlijke zin (alweer: de scheiding tussen de politieke en het persoonlijke sfeer is niet meer als zeer kunstmatig) was er ook sprake van een ontwikkeling die Last steeds meer van de partij zou doen afdrijven.

Door communist te worden had Last de grootst mogelijke daad van verzet gepleegd tegen zijn afkomst; meer als ooit streefde hij nu naar het vernietigen van de wereld van zijn ouders. Last verwachtte door de communistische partij nog dichter bij het proletariaat te geraken.

Van dit laatste kwam echter even zoveel, of even zo weinig terecht als in zijn pre-communistische jaren. De kloof tussen Last en de arbeiders bleef bestaan. Hij stond als een hoogopgeleide intellectueel nog altijd tegenover het proletariaat dat verdeeld en onwillig was te voldoen aan het ideaaltype dat Last voor ogen stond.

³⁴⁰ Zie noot vijf van dit hoofdstuk.

Belangrijker is dat Last door zijn non-conformistische inslag zich steeds minder goed kon vinden in de verstarde, dogmatische beweging die de communistische partij in de jaren dertig sterk was geworden. Iemand die voorstond dat 'de basis van iedere cultuur de critiek (dat wil zeggen: de twijfel) vormt'³⁴¹ kon het moeilijk lang in deze beweging uithouden.

Last kon eenvoudigweg niet langer zijn eigen drijfveren ondergeschikt maken aan die van de partij. Het was hem onmogelijk met de dag zijn meningen te veranderen zoals de communistische partij van haar leden verwachtte. Het gewetenloze, amorele wezen dat de ideale communist diende te worden - in de visie dat men het heden kon opofferen aan de glorieuze toekomst - was voor Last een onmogelijke opgave. Uiteindelijk bleek Last toch meer een humanistisch, moralistisch ingestelde intellectueel-kunstenaar, dan een bikkelharde partijfunctionaris.

Hierin speelde Gide een grote rol. Hij spoorde Last aan tot een grotere 'eerlijkheid tegenover zichzelf', tot het aanvaarden van zijn eigen gedachten. Hij stimuleerde Last eigenlijk steeds meer een onafhankelijke intellectueel-kunstenaar te zijn, in plaats van een overtuigde en gehoorzame partijman.

Het waren dus vooral de tijdsomstandigheden en het verzet tegen zijn ouderlijk milieu die Last in de armen van de partij hadden gedreven. Het waren zijn eigenzinnigheid en de 'herontdekking' van een aantal morele principes die hem, in een soort middelpuntvliedende kracht, steeds meer naar de buitenkant van de beweging hadden doen geraken, om er tenslotte met een grote zwaai uitgeslingerd te worden.

Toen Last niet meer te gebruiken was als propagandist kon de partij hem met een gerust hart verketteren. Last kon de moeizame - maar voor hem veel meer geschikte - weg van een onafhankelijk intellectueel gaan bewandelen.

Na de jaren dertig

Last eindigde de jaren dertig dus als een 'geestelijk vrij mensch'.³⁴² Hij zou zich de rest van zijn leven niet meer bij een politieke partij aansluiten; uitgezonderd de korte periode in de jaren zestig waarin Last Provo steunde. Wel zou hij altijd een 'links', non-conformistisch

³⁴¹ Uit de toespraak die Last op het schrijverscongres in Madrid (juli 1937) hield. Jef Last, *De Spaanse tragedie*, in: *Acht werken*, 616.

³⁴² Last typeerde zichzelf zo in *Het geval Last. Een antwoord* (15): 'Ik voer den strijd tegen het fascisme, voor de arbeidersklasse verder. Ik doe dat niet als Trotskist, niet als sociaal-demokraat, maar als geestelijk vrij mensch'.

standpunt in blijven nemen. Vandaar ook zijn steun aan Provo waarover hij in 1968 in een radioprogramma zei:

'Voor de oorlog ook een Provo geweest, altijd, werd ook als zodanig beschouwd in Nederland, in alles wat ik schreef en deed.'³⁴³

De oorlog wist Last ongeschonden door te komen. Wel moest hij in 1942 onderduiken omdat het illegale blad *De Vonk* waarin hij actief was, verraden werd.³⁴⁴ Bovendien werd zijn dochter Femke naar het concentratiekamp Ravensbrück gevoerd.³⁴⁵

Opvallend genoeg kon Last in de eerste twee jaar van de oorlog nog ongehinderd boeken publiceren.³⁴⁶ Zijn felle anti-fascisme van voor de oorlog werd blijkbaar vergeten of door de vingers gezien. Tijdens de onderduikperiode wist Last zijn studie chinees weer op te pakken. Aan het eind van de oorlog was hij actief in de Binnenlandse Strijdkrachten in de omgeving van Ommen, waarbij zijn Spanje ervaringen hem goede diensten zouden hebben bewezen.³⁴⁷ Vanwege zijn rol in het verzet kreeg Last zijn Nederlanderschap in 1947 terug.³⁴⁸

De periode na de oorlog kenmerkt zich vooral door de enorme reislustigheid van Last. In deze jaren leek hij meer in het buitenland te verkeren dan in Nederland.

In 1950 vertrok hij op uitnodiging van de vice-president Mohammed Hatta voor vier jaar naar Indonesië. Last kende Hatta elkaar nog uit de studententijd en uit de Liga tegen imperialisme en koloniale overheersing. Hij zou in Indonesië ondermeer drie jaar Engelse les

³⁴³ Fragment uit VARA-radioprogramma 'Vragenuur'. Interview Wester.

³⁴⁴ Dit blad was in 1940 opgericht door Tom Rot (die Last nog kende uit Links Richten) en Dirk Schilp en zij vroegen kort daarop ook Last om deel te nemen. Na de oorlog werd de naam van het blad veranderd in *De Vlam* (socialistisch weekblad voor vrijheid en cultuur) en hield het er een vrijzinnige socialistische opvatting op na. Zo wees het bijvoorbeeld de sterke 'moffenhaat' van na de oorlog af. Pavert, *Last*, 218.

³⁴⁵ Jef Last, *Gedachten onder water* (Amsterdam 1945) 14 (Dit boekje schreef Last tijdens de laatste maanden van de bezetting.) Interview Last in *Het Binnenhof* 15-11-69.

³⁴⁶ Dit waren: *Van een jongen die een man werd* (1941), *Leegwater maalt de meren leeg* (Amsterdam 1942) en *Elfstedenocht* (Amsterdam 1941). Het laatstgenoemde boek werd zelfs besproken in *Volk en vaderland* (11 maart 1941): 'Naast gedachten die nationaal-socialistisch aandoen (sic!), treffen wij ontbindende, humanistische en wereldburger-achtige tendenzen aan, die wij dan op rekening van een nog niet volgroeide wereldbeschouwing dienen te stellen' Men hoopte vervolgens dat het 'oplevende oersterke Dietsche volkseigen' in de volgende romans nog sterker naar voren zou komen.

³⁴⁷ Martin Mooij, Aad G. Put, *Jef Last*, (Amsterdam 1963) 24, 25, Jef Last, *Aan de bronnen van het verzet. De strijd der gemeente Ommen tegen de Duitse overheersing 1940-1945* (Amsterdam 1945). De rol van Last in het verzet komt in het laatstgenoemde boek echter nauwelijks naar voren. Last liet daarentegen allerlei verzetsmensen aan het woord en was eerder editeur dan schrijver van dit, overigens wel interessante (kopieën van originele documenten zijn opgenomen), boek.

³⁴⁸ Volgens *Het Parool* van februari 1947. Hij hertrouwde hierna met Ida 'met (de) kinderen als getuigen'. Fernand Auwera, *Schrijven of schieten. Interviews* (Antwerpen 1969) 103.

geven aan een HBS op Bali.³⁴⁹

Tijdens zijn verblijf op Bali overleed Gide (19 februari 1951). In een neerslachtige bui schreef Last, enigszins met zelfmedelijden, aan zijn vrouw:

'Ik heb vaak het gevoel dat Gide de laatste en enige mens was, die zich voor mij en mijn werk interesseerde, dat mijn generatie met hem is gestorven en dat het geen zin meer heeft om verder te werken.'³⁵⁰

Hoeveel Gide voor Last heeft betekend is al gebleken uit het bovenstaande en uit het vaak aangehaalde boek *Mijn vriend André Gide*, dat hij 15 jaar na de dood van Gide publiceerde.

In het laatste hoofdstuk van dit boek schreef Last:

'Ik heb mijn boek beëindigd, ik heb alles opgeschreven wat ik mij herinner van de beste vriend die ik op deze wereld heb gehad gedurende de twintig jaren van onze vriendschap, de vriend die mij vaak behoed heeft voor wanhoop, die mijn werk gestimuleerd en bevrucht heeft en wiens vertrek een leegte liet die nooit geheel gevuld kan worden.'³⁵¹

Na zijn verblijf in Indonesië vertrok hij in 1955 alweer naar Hamburg, waar hij werkzaam was als correspondent en hij waar promoveerde op zijn studie Chinees (met als bijvak Japans en Indonesisch). Hierop volgde een groot aantal reizen naar Azië.³⁵²

In literair opzicht raakte Last na de oorlog toch enigszins in de vergetelheid. Het soms slordige en inconsistente karakter van zijn werk zal daaraan hebben bijgedragen. De belangrijkste reden voor het uit de belangstelling raken van Last's werk lijkt mij toch de sterk veranderde situatie van na 1945. Het idealisme waarvoor Last stond raakte in deze naoorlogse jaren steeds meer op de achtergrond. Misschien had hij toch wel enigszins gelijk toen hij schreef dat met Gide zijn generatie was uitgestorven.

Last was in literair opzicht ook geen werkelijke vernieuwer, geen 'trendsetter' geweest. Hoewel sommige boeken wel een experimentele vorm kenden - bijvoorbeeld *Marianne* en *Partij remise* - bleken zij na de oorlog qua inhoud toch verouderd. Er zouden wel een aantal herdrukken van zijn vooroorlogse werk verschijnen, hoewel de oplagen daarvan niet groot

³⁴⁹ Last had eerst gehoopt als correspondent voor ondermeer *De Vlam* te kunnen werken, maar hier kwam echter niets van terecht. Hij kreeg van Soekarno de opdracht een jaar lang op Bali te verblijven ten einde de hedendaagse kunst en cultuur te bestuderen en deze waar mogelijk te stimuleren en tegen 'dreigende gevaren te beschermen'. Brief aan Ida Last, juli 1950, in Letterkundig museum, collectie Last.

³⁵⁰ Brief gedateerd april 1951. In Letterkundig Museum, collectie Last.

³⁵¹ Jef Last, *Mijn vriend André Gide*, 241.

³⁵² Hij bezocht Japan driemaal (1957, 1959, 1963), voorts China en Formosa (Taiwan) in 1963 en Zuid-Korea in 1957. Verder reisde Last naar de Sowjet-Unie in 1960 (Dit was zijn vijfde en laatste reis naar de Sowjet-Unie; deze keer kwam hij voor een oriëntologencongres), naar Spanje en Portugal (1961, 1962) en naar de Verenigde Staten (1966). Van al deze reizen zou hij verslag doen in zijn boeken en in vele artikelen.

waren en er de laatste 25 jaar bijna niets heruitgegeven is.³⁵³ De romans en gedichten die hij na de oorlog schreef kregen weinig respons. Uitzondering daarop lijkt het kinderboek *I Bontot en I Koese* (Amsterdam 1958) dat in vijf vreemde talen verscheen.³⁵⁴ Last kreeg ook weinig erkenning in de vorm van literaire onderscheidingen: in Nederland kreeg hij de Marianne Philipsprijs (1963) en in Duitsland de Vondelprijs van de Universiteit van Münster (1966).³⁵⁵

In 1966 kwam *Mijn vriend André Gide* uit dat veel 'memoires-achtige' elementen bevatte. Last begon in deze jaren met de poging zijn veelbewogen leven enigszins te recapitulieren. In interviews uit deze jaren vertelde hij dat hij bezig was zijn memoires te schrijven. Zij zouden echter onafgemaakt en ongepubliceerd blijven.³⁵⁶

Last voelde zich in zijn laatste jaren toch wel enigszins miskend, hoewel hij genoeg zelfspot leek te bezitten om het volgende over zichzelf te schrijven:

'Vertel me eens, Jeffie, ben je nou werkelijk zo'n oude zeur, wiens romans volkomen vergeten zijn, en die de jongeren niets meer heeft te zeggen'³⁵⁷

De laatste jaren van zijn leven bracht Last door in het Rosa Spierhuis te Laren (een bejaardetehuis voor kunstenaars en intellectuelen). Ondanks zijn slechte gezondheid - hij leed aan prostaatkanker - bleef hij nog heel actief met lezingen en publicaties.

Last overleed op 15 januari 1972, 73 jaar oud. Om iets van de onverminderde reciltrantie van de oude Last weer te geven en tevens iets van de eigenzinnigheid van zijn denkbeelden, wil ik mijn betoog afsluiten met een gedeelte van een artikel uit *De Gids* dat hij zeven jaar voor zijn dood schreef:

'Waarschijnlijk zou ik mij dan ook, wanneer ik nog jong was, aansluiten bij de Provo's, mede overtuigd dat een welvaartzat volk slechts door voortdurende provocatie weer tot denken gebracht kan worden, bijvoorbeeld over de atoombom, of ik zou medewerker worden van

³⁵³ De herdrukken naar de ongepubliceerde lijst die ik van Rudi Wester heb ontvangen en naar het landelijke pica-bestand: *Acht werken van Jef Last* (1947), *De vliegende Hollander* (1947), *Elfstedentocht* (1950), *Zuiderzee* (1956), *De Spaanse tragedie* (1962), *De bevrijde Eros* (1963). In een band: *Een flirt met de duivel, Onvoldoende voor de liefde en Liefde in de portieken* (Bussum 1963). *De Spaanse tragedie* (1964), *Rinus van der Lubbe, doodstraf voor een Provo* gewijzigde herdruk van *Kruisgang der jeugd* (1939), *Drie over rood* (de drie boeken *Marianne*, *Elfstedentocht* en *Zuiderzee* herdrukt) (1968), *Marianne* (1974), *Omnibus* (drie romans in één band: *Elfstedentocht*, *Zuiderzee* en *Het eerste schip op de Newa*) (1978???) *Elfstedentocht* (1979), *Liefde in de portieken* (z.j.), *Liedjes op maat van de rottan. Indische revolutionaire gedichten* (Leiden 1994) (Hierin zijn de bundeltjes *Liedjes op de maat van de rottan* (1929) en *De wind blaast op het galgetouw* (1930) gedeeltelijk herdrukt).

³⁵⁴ Auwera, *Schrijven of schieten*, 106.

³⁵⁵ Pavert, *Last*, 220, 221.

³⁵⁶ Het was de bedoeling dat de memoires in drie delen zouden verschijnen: *De tijd der zekerheden 1898-1918*, *De tijd der idealisten 1918-1940* en *Op weg naar de toekomst 1940-*. Zelfinterview in: *Elsevier* 3 juni 1967.

³⁵⁷ Ibidem

Nederlands best geredigeerde maandblad Gandalf. Want ik geloof nog altijd in de jeugd, maar ik ben overtuigd, dat deze de problemen van onze hypermoderne tijd noch met een staatsleer uit 1848 (communistisch manifest), noch met de principes van Lenin (1918) kan oplossen. Longkanker, lucht- en watervervuiling, verkeer en de verkeerslichten die ons allen tot Pawlofse honden maken, die nog slechts op rode en groene lichtjes reageren, lawaai, radio Veronica, plantegiften enzovoort, moeten meer worden gevreesd dan ouderwetse arbeidersuitbuiting, en wanneer wij het kapitalisme bestrijden, is dat omdat het deze gevaren bestendigt en verdedigt. De Provo's hebben gelijk, dat de arbeidersklasse door de reclame gecorrumpeerd is, en dat er misschien enkel onder de jeugd nog non-conformisten te vinden zijn, die tenminste niet bang zijn voor de politie.

[...]

Wanneer ik dus zou schrijven dat noch het angstsocialisme van de P.S.P, noch het utiliteitssocialisme van de P.V.D.A., noch het dwangsocialisme van de communisten mij nog veel te zeggen hebben, en ik mij hoogstens nog hoopvol afvraag, of het voortdringen van de jazz in alle werelddelen en tot achter de muren van het Kremlin, een nieuw levensgevoel van de jeugd aankondigt, dat berust op behoefte aan geluk en niet slechts op behoefte aan meer poen, en winst en comfort op marxistische grondslag, zou ik waarschijnlijk opnieuw voor renegaat en windhaan worden uitgekreten. Maar men zou ongelijk hebben. De winden zijn veranderd, maar mijn windvaan wijst nog steeds in de oude richting, naar links, naar revolutionaire veranderingen, en naar het opruimen van alle barrières, die mensen en volkeren beletten elkander op eigen wijze, naar eigen vrije wil, lief te hebben. Komt dat nu enkel, omdat mijn windvaan verroest is?³⁵⁸

³⁵⁸ Jef Last, 'De wind verandert, de vaan staat vastgeroest?', in: *De Gids*, oktober 1965.

Conclusie

Een lied van den Oeral - waarom?

Een gedicht voor den Oeral, - waarom?
Bleek is het licht in de kamer
bleek is het witte papier
waarom het lied van den hamer
verklanken tot woordengestamer
in dit duffe vertrekje hier?

Een lied voor den Oeral, - waarom?
Het gietstaal zal ook zonder woorden vloeien
tot railsrivieren waar de trein langs rent
en als een vaste hand de traktor ment
zal zonder rijm het kolchoskoren groeien.
De oogen zullen proeven dat gedicht
de handen zullen 't tasten en de ooren
zullen het nieuwe lied in de dynamo hooren
die door 't hoogspanningsnet het dorp voorziet van licht.

De Oeral schrijft zelf zijn gedicht
de stootbrigadier smeedt de strofen
als loeiende vuur in de oven
is het van geestdrift doorlicht.
De Oeral schrijft zijn gedicht
van het Socialisme in daden.
Makkers tot wie ik mij richt
geef mij om te dichten een spade!³⁵⁹

Communie

Nee, kom niet bij me met je lidmaatschap.
Ik hoor geen school meer toe en geen partij
en ken alleen weer 't ene woordje: 'Vrij!'
dat ik vergeten had
maar dat door wolken brak, als zonlicht op mijn pad.

Lok mij niet in je holle kerk
en sluit de deuren naar de einder toe.
Juist van die preek en litanieën moe
zocht ik het zwerk
waar zeker niet uw God de storm schiep als zijn werk.

De vogel vliegt en stoort zich aan geen heg

³⁵⁹ Uit: Jef Last, *Twee werelden* (Rotterdam 1933) 11. Geciteerd zijn de eerste, zesde en zevende strofe.

en gééft een God het lied hem in de keel
heeft daaraan doopsel noch communie deel
tenzij 'k een nieuwe zin in d'oude woorden leg
en meen een andre zwerver, ergens langs de weg.³⁶⁰

Deze twee gedichten illustreren fraai de opmerkelijke ontwikkeling die de schrijver-intellectueel Jef Last in de jaren dertig doormaakte: van een sterk geradicaliseerde en politiek gebonden positie tot een politiek en artistiek onafhankelijke opstelling. Het is deze ontwikkeling die ik in deze scriptie heb trachten te schetsen en te verklaren.

Daarvoor heb ik een biografische aanpak gekozen en heb ik de gangen van Last in deze jaren proberen na te gaan. Dit bleek geen eenvoudige taak omdat Last het tegenovergestelde was van een huiskamergeleerde. Hij was een energiek en onrustig mens en is daarom voor de biograaf, naast een dankbaar, ook een enigszins ongrijpbaar onderwerp. Of zoals hij het zelf formuleerde:

³⁶⁰ Uit: Jef Last, *Oog in oog* (Bussum 1945) 17. Voor het eerst verschenen in *De Tijd* (18 maart 1940) als reactie op een vraag van Menno Ter Braak (in *De Maasbode*) of Last soms christelijk was geworden.

'Ik weet dat er veel disharmonie is in mij, maar ik weet ook dat uit deze disharmonie, als in de natuur, mijn rusteloze activiteit voortkomt, mijn streven en onvoldaan experimenteren dat de rustige zo ergert.³⁶¹

Deze 'rusteloze activiteit' en het vele materiaal dat er alleen al voor deze tien jaar voorhanden is (waarbij ik nog lang niet alles heb kunnen inzien) verklaart de relatieve omvangrijkheid van deze doctoraalscriptie.

Last maakte in de jaren dertig dus de keuze zich politiek en ideologisch sterk te binden en zijn onafhankelijkheid prijs te geven. Deze keuze is te verklaren uit een aantal zaken.

Ten eerste wilde Last zich afzetten tegen zijn ouderlijk milieu. Een eerste daad hiertoe was zijn lidmaatschap van de SDAP. Hij zocht in deze partij een nauw contact met de arbeiders en hoopte hiermee zijn burgerlijke afkomst van zich af te kunnen schudden. Vooral via het 'arbeidersontwikkelingswerk', waarmee hij zich gedurende zijn hele partijcarrière (ook in de RSP en de CPN) zeer actief bezighield, hoopte hij dit contact te bewerkstelligen. De 'uitstapjes' als 'gewone arbeider' in de mijnen, op de grote vaart en bij de Zuiderzeewerken, zijn eveneens te verklaren uit het afzetten tegen zijn burgerlijke afkomst en zijn verlangen onder de arbeiders te verkeren.

Last zag in 'het proletariaat' het voorbeeld van de anti-burgerlijke, waarachtig levende mens. Uit de gemeenschap van dit proletariaat zou een nieuwe wereld gebouwd moeten worden. Deze, soms krampachtige, zoektocht naar de eenwording met de arbeiders was één van de belangrijkste drijfveren voor de socialistische overtuiging van Last.

Er schulde hierin ook een zeker erotisch component. Vanaf het eerste begin was het socialisme van Last verbonden geweest met een sexuele aantrekkingskracht tot de arbeiders. Juist bij de arbeiders veronderstelde Last een sexuele openheid die hij in zichzelf - als kleinburgerlijke preutse angsthaas - miste. In zijn latere denken probeerde Last deze erotische gevoelens te doen samenvloeien met zijn streven naar een betere, socialistische samenleving. In deze gedachtengang vond het socialisme diens bron letterlijk in het geslachtsleven.

In de RSP en de CPN bleef dit zoeken naar de 'arbeidersgemeenschap' een belangrijke rol spelen. Zijn breuk met de SDAP aan het begin van de jaren dertig, kwam ondermeer voort uit de frustratie de weg naar de arbeiders niet te hebben gevonden.

Last was vanaf 1927 sterk beginnen te radicaliseren en was de gematigde politiek van

³⁶¹ Jef Last, 'Mijn laatste waarheid', in: *Fundament*, no 2. 1939.

de SDAP hem steeds meer tegen gaan staan. Het voorzichtige partijstandpunt ten opzichte van Nederlands-Indië was voor Last het breekpunt. Hij trad de jaren dertig binnen als een links-revolutionair 'angehauchte' intellectueel, die desperaat op zoek was naar het proletariaat en, via dit proletariaat, naar een betere, socialistische wereld.

Zodoende kom ik op het tweede punt waarmee ik de politieke radicalisering van Last wil verklaren. Naast een meer persoonlijke component, zoals hierboven geschetst, speelde in deze radicalisering even sterk de politiek maatschappelijke context van het interbellum een rol. De dreiging van een nieuwe oorlog, de opkomst van het fascisme en de economische wereldcrisis zorgden voor een grote onzekerheid over de toekomst van Europa.

Last koos daarin een radicale uitweg. Zijn pessimisme over de toekomst dreef hem min of meer in de armen van de communistische partij en dit pessimisme liet het hem, als een geboren non-conformist en twijfelaar, zes jaar in deze dogmatische en verstikkende partij uithouden. De CPN en de Sowjet-Unie boden een reëel uitzicht op een betere toekomst en de kracht van deze visie maakte Last bereid zichzelf te verloochenen. Het politieke radicalisme van Last kwam dus, naast meer persoonlijke overwegingen, voort uit grote onzekerheid over de eigen tijd en hij werd hierin gevolgd door veel andere intellectuelen.

Voordat hij communist werd, zou hij eerst nog een 'noodzakelijke tussenstap' maken in de RSP. Na anderhalf jaar zou hij deze partij echter alweer verlaten; Last was ontevreden geraakt over de marginaliteit van de revolutionair-socialistische beweging, stond de louter negatieve visie op de Sowjet-Unie hem steeds meer tegen en bleken de grote ego's van Sneevliet - de leider van de partij - en Last heftig met elkaar te botsen.

Last werd echter niet meteen lid van de CPH en zou hij eerst nog een jaar met de partij 'sympathiseren'. De CPH leek er op uit Last te gebruiken als propagandist en zette hem in als 'fellow-traveller'; Last kreeg de toestemming voor negen maanden in de Sowjet-Unie te wonen en te reizen en de opdracht terug te keren met positieve indrukken. Last kweet zich naar behoren van zijn taak en schreef het sterk propagandistische boek *Het stalen front* waarin hij de opbouw van de Sowjet-Unie bejubelde.

In de tussentijd was Last ook een literaire carrière begonnen. In 1930 verwierf hij enige bekendheid met zijn prozadebuut *Marianne* waarin hij een politieke boodschap koppelde aan een modernistische stijlform. Deze koppeling zette Last voort in de boeken die hij de komende vier jaar zou schrijven. Een sprekend voorbeeld hiervan is het tijdschrift (en het arbeiders-schrijverscollectief) *Links Richten* waarbinnen hij één van de drijvende krachten

was. Het literaire werk dat Last in deze tijd produceerde volgde heel nauw (of liep zelfs vooruit op) zijn politieke en intellectuele ontwikkeling. Zijn twijfels en onzekerheden traden juist in het literaire werk het eerst naar voren.

Deze twijfels begonnen al vroeg. Al tijdens zijn tweede Sowjet-reis (1932) kreeg Last enkele teleurstellingen te verwerken. Toch hield hij zijn bedenkingen voor zich en stelde hij zich loyaal op tegenover de CPH, waarvan hij eind 1932 lid was geworden. Als een goed communist probeerde Last zich aan te leren zijn blik gefixeerd te houden op de glorievolle toekomst en zo zijn teleurstellingen weg te rationaliseren en te bagatalliseren. De communistische beweging mocht haar fouten hebben, deze waren onbelangrijk in het zicht van het uiteindelijke doel.

Een belangrijke ommekeer betekende de ontmoeting in 1934 met André Gide. Deze grote schrijver zou Last vooral stimuleren in zijn non-conformisme en in zijn streven naar een grote eerlijkheid ten opzichte van de eigen persoonlijke drijfveren. Zo leerde Gide Last beter met zijn homo/bisexuele aard om te gaan. In literair opzicht spoorde hij Last aan tot het scheppen van een minder politieke en meer persoonlijke stijl. Het feit dat zelfs een grote individualist als Gide in 1932 was gaan sympathiseren met de communistische partij is overigens een duidelijk teken van de uitzonderlijke periode die de jaren dertig was.

In 1934 kreeg Last weer de nodige politieke teleurstellingen te verwerken. Zijn literaire opvattingen - zoals vastgelegd in *Links Richten* - bleken volgens de nieuwe partijlijn ineens compleet achterhaald (het sociaal-realisme werd gintroduceerd) en nam hij tijdens zijn bezoek aan het schrijverscongres in Moskou een toenemende armoede en verburgerlijking waar. Een andere bron van onvrede was de anti-homosexuelen politiek die begin 1934 in de Sowjet-Unie met harde hand was ingezet.

Na een gelukkige escapade met Gide in Marokko (begin 1935) nam Last in juni 1935 deel aan het beroemde Internationale Schrijverscongres te Parijs. Tijdens dit - door de Komintern gefinancierde - congres waren de kritische geluiden tegenover de Sowjet-Unie niet van de lucht.

Uit het boek dat Last in dat jaar schreef - *Een huis zonder vensters* - bleek dat Last ernstig aan het twijfelen was geslagen. Een heel belangrijk breekpunt was de reis van 1936 met Gide (oa.) naar de Sowjet-Unie. De reis bleek voor beide een grote deceptie. Gide haatte het valse eerbetoon en de onderdrukkende eenvormigheid. Last zag dat de verstarring zich had doorgezet en dat de armoede en de terreur eerder toe, dan af waren genomen.

Last reisde na deze 'koude douche' bijna direct door naar Spanje om te vechten aan de zijde van de Republiek en te strijden tegen, wat hij ervaarde als, het 'internationaal oprukkende fascisme'.

Last bracht het aan het front tot kapitein en leek zich goed te voelen door het besef voor 'een rechtvaardige zaak te strijden'. Hij voelde zich thuis onder de Spanjaarden en zag in hun vriendschap zijn socialistische idealen beter weerspiegeld dan in de Sowjet-Unie.

Met het uitkomen van Gide's kritische boek over de Sowjet-Unie - *Retour de l'USSR* - begonnen voor Last in Spanje echter de problemen. Last weigerde Gide af te vallen en kreeg daardoor de naam een trozokist te zijn. Last was met een dergelijk predikaat zijn leven in Spanje niet meer zeker en kreeg hij, na het nodige aandringen, toestemming te vertrekken voor een propagandareis naar Scandinavië.

Tijdens deze reis nam Last de beslissing die hij al langer voor zich had uitgeschoven en stapte hij begin maart 1938 uit de partij. In het boek *De Spaanse tragedie* (1938) rekende hij af met zijn communistische overtuiging. Hij uitte zijn grote teleurstelling over het falen van de communistische beweging; de Sowjet-Unie was in een ernstige stagnatie verzeild geraakt en de communistische partijen in Europa hadden de arbeiders eerder verdeeld, dan verenigd en hadden daarmee de deur voor het fascisme opengezet. Ten slotte zag Last een tekort aan menselijkheid in het communisme; een tekort aan liefde (dat wil zeggen een onbegrip tegenover het 'al te menselijke') en het ontbreken van een aantal fundamentele morele principes.

Dit laatste werd fraai geïllustreerd door de hetze die vanuit de communistische partij tegen Last werd gevoerd nadat hij zijn afscheid van partij bekend had gemaakt. Persoonlijke laster, leugens, terreur werden ingezet in de bestrijding van de 'trozokistische pseudo-fascist' Last.

Voor Last begon nu een moeilijke periode in zijn positie als statenloze 'vogelvrije'; hij had echter zijn onafhankelijkheid als intellectueel herwonnen en zou deze de rest van zijn leven koesteren.

Om nu een concreet antwoord te geven op de probleemstelling kom ik uit op twee punten.

Ten eerste is de politieke radicalisering van Last te verklaren vanuit een specifieke, persoonlijke kant. Deze kenmerkte zich door de haat tegenover het burgerlijk milieu waarin hij was geboren en getogen en waaraan hij zich met alle macht trachtte te ontworstelen.

Hiermee samenhangend was zijn zoektocht naar een gemeenschap waarin het mogelijk zou zijn een waarachtiger leven te leiden (in tegenstelling tot het bourgeoisie-leven dat kleingeestig en benauwend was). Hij dacht deze gemeenschap te vinden in het proletariaat, waaraan hij een sterk revolutionair potentieel toedichtte en waarin hij een onuitputtelijke levensbron zag.

De bi/homosexuele aanleg van Last verklaart mede de aantrekkingskracht tot de arbeidersgemeenschap en de hoop op een betere wereld. In de ideale wereld van Last zou de liefde (en vooral ook de lichamelijke liefde) een volledige ontplooiing kennen.

De twee sleutelbegrippen in dit deel van de verklaring zijn dus 'ontsnapping' en 'gemeenschap'. De teleurstellingen van Last om deze begrippen verwezenlijkt te krijgen dreven hem in steeds radicalere richting. Tenslotte zag hij in geen van de drie politieke partijen zijn idealen weerspiegeld.

Door lid te worden van de CPH zette Last zijn verwachtingen op het hoogste, meest radicale plan. Toen hij voor zichzelf eindelijk had erkend dat zijn verwachtingen in deze partij nooit zouden uitkomen was, door deze hoge inzet, de val extra hard. De kater die Last hieraan overhield zal mede verklaren waarom hij zich nadien nooit meer met partijpolitiek - afgezien van een steunbetuiging aan Provo - zou inlaten.

Het tweede punt van de verklaring wordt gevormd door de politiek, sociaal-economische context van het interbellum. Last radicaliseerde mede omdat hij geen gematigd alternatief meer zag voor het volgens hem ten ondergang gedoemde Westen. De communistische partij bood voor Last een oplossing door diens belofte van een complete vernietiging van de kapitalistische samenleving en de creatie van een betere, op socialistische gronden vesten gebouwde, nieuwe wereld.

Men zou aan deze kant van de verklaring het sleutelbegrip 'wanhoop' kunnen aanvoeren. Het was deze wanhoop die Last ervan overtuigde dat alleen *na* een revolutie - na een allesverterend en reinigend vuur - er een toekomst voor westerse wereld weggelegd zou zijn.

Veel andere intellectuelen volgden Last in dit cultuurpessimisme en de daaruit voortvloeiende politieke radicalisering. Hiermee beantwoord dan ik de tweede vraag van de probleemstelling; Last was in deze zin zeker een typische 'intellectueel van zijn tijd'. Ook het afzetten tegen de eigen burgerlijke afkomst is een motief dat meer intellectuelen tot politiek radicalisme zal hebben gedreven. Toch zijn er zeker een aantal unieke, persoonlijke trekken

aanwezig in het politieke radicalisme van Last. Vooral de zucht naar een 'gemeenschap in liefde', waarin het erotische component een opvallend expliciete rol speelt, lijkt een typische uiting te zijn van het gedachtegoed van Last.

Ten slotte

De steun van de intellectuelen in de jaren dertig aan het Sowjet-experiment en aan het communisme kwam dus deels voort uit de pessimistische verwachtingen die er in deze periode heersten. De achtergelegen gedachte was echter nog immer optimistisch; men hoopte nog steeds een betere mens en een betere mensheid te kunnen creëren. Dit vooruitgangsgeloof had in de Eerste Wereldoorlog al een gevoelige knauw gekregen; de Tweede Wereldoorlog betekende echter de genadeslag. Het vooruitgangsgeloof van de 'oude optimisten' (waartoe Last Gide en Gorter rekt maar waar ik hem zelf ook bij zou willen voegen) werd vervangen door het geloof in een materiële vooruitgang. Na Auschwitz bleef er niet veel ruimte over voor het geloof in 'een betere mens'. Wellicht dat dit één van de redenen was waarom Last zich 'ingehaald' voelde door de geschiedenis, waarom hij schreef dat met Gide zijn generatie was uitgestorven.

Ook kan hiermee worden verklaard waarom Last zich zo voelde aangetrokken tot de 'opstandige jeugd' van de jaren zestig. De 'bloemenkinderen' trachtten het 'oude vooruitgangsgeloof' wat nieuw leven in te blazen (minder materialistisch, meer liefde) en het gewicht van het naoorlogse pessimisme wat te verlichten.

Dat dit idealisme vanuit een huidig oogpunt nog naïefer schijnt als het idealisme van het interbellum zegt zeer veel over ons en onze tijd (of beter: mij en mijn tijd).³⁶² De 'onverbeterlijke optimist' Last zou zich nu, in de jaren negentig, hoogstwaarschijnlijk ontheemder voelen als ooit.

³⁶² Waarmee ik overigens niet wil zeggen dat de jaren zestig niets hebben opgeleverd. Er wel degelijk veel ten goede veranderd. Met name de vrouwenemancipatie, de sexuele vrijheid en de verminderde gezagsgetrouwheid. Echter de grote pretentie een een beter mens ('meer liefde, minder materialistisch') te creëren is volledig irreëel gebleken.

Literatuurlijst

Ongepubliceerde bronnen

Letterkundig museum en documentatiecentrum Den Haag
Collectie Jef Last
signatuur L255
Brieven van Jef Last aan Ida Last, I.T.F., *Forum*.
Verschillende plakboeken
Tijdschriften- en krantenarchief

Radiointerview met Rudi Wester. Over Jef Last en het maken van de biografie. VPRO-radioprogramma *O.V.T.* Uitzonden 10 juli 1994.

Literatuur

Aarsbergen, A.A., *Verre paradijzen. Linkse intellectuelen op excursie naar de Sovjet-Unie, Cuba en China.* (Utrecht 1988).

Adams, Arthur E., *Stalin and his times* (Illinois 1972).

Auwers, F., *Schrijven of schieten? Interviews* (Antwerpen en Utrecht 1969).

Bakker, Siem, *Literaire tijdschriften van 1885 tot heden* (Amsterdam 1985).

Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging, P.J. Meertens e.a. (Amsterdam 1986, 1992) Deel I, V.

Bolloten, Burnett, *The Spanish Civil War. Revolution and counter-revolution* (New York, London oa. 1991).

Braak, Menno ter en Du Perron, E., *Briefwisseling 1930-1940* (Amsterdam 1962, 1964, 1965) Deel I, II, III.

Braak, Menno ter, *Verzameld werk* Deel VI (Amsterdam 1950-1951).

Bzzlletin nr 84, maart 1981. Gewijd aan François Haverschmidt/Piet Paaltjens.

Caute, David, *Communism and the French intellectuals. 1914-1960* (London 1964).

Conquest, Robert, *The great terror. Stalin's purge of the thirties* (London 1973 2e herziene druk 1968 1e druk).

Cornelissen, Igor, *De GPOe op de Overtoom. Spionnen voor Moskou 1920-1940* (Amsterdam 1989).

Crossman, Richard ed., *The God that failed* (New York 1949).

Dankaart, Hans e.a., *De oorlog begon in Spanje. Nederlanders in de Spaanse burgeroorlog 1936-1939* (Amsterdam 1986).

Galen Last, van, H., *Nederland voor de storm. Politiek en literatuur in de jaren dertig* (Bussum 1969).

André Gide, *Les nouvelles nourritures* (De nieuwe spijzen) (Paris 1935, Ned. vert. en voorwoord door Jef Last 1937 s' Graveland).

Gide, André, *Retour de l'U.S.S.R.* (Terug uit Sowjet-Rusland) (1937, Ned. vert. 1937 Amersfoort).

Gide, André, Last, Jef, *Correspondance avec Jef Last 1934-1950*, ed C.J Greshoff (Lyon 1985).

Gravesande, G.H. 's, 'Jef Last over zijn leven en zijn werk', in: *Den gulden winckel* no. 387, maart 1934.

Historical dictionary of the Third Republic 1870-1940
ed. Patrick Hutton ea. (London 1978).

Jackson, Gabriel, *A concise history of the Spanish Civil War* (London 1974).

Jonge, A.A. de, *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij* (Den Haag 1972).

Lou de Jong, *Geschiedenis van de Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Voorspel Deel I* (Den Haag 1969).

Kerouac, Jack, *On the road* (eerste druk 1957, gebruikt Penguinuitgave 1986).

Koestler, Arthur, *Darkness at noon* (New York 1941).

Koestler, Arthur, *The Yogi and commissar* (De yogi en de commissaris) (1944, Ned. vert. door Bert Schierbeek en Koos Schuur 1947 Amsterdam).

Last, Jef, 'Nerveuse dagen', in: *Virtus Concordia Fides*, 28 november 1918.

Last, Jef, 'Brieven van een jeugdigen schepeling', in: *Virtus Concordia Fides*, artikelen van 2 oktober 1919 tot 5 februari 1920.

Last, Jef, *Bakboordlichten* (Amsterdam 1926).

Last, Jef, *Branding* (Arnhem 1930).

Last, Jef, *Marianne* (Amsterdam 1930).

Last, Jef, *Kameraden!* (Rotterdam 1930).

Last, Jef, *Liefde in de portieken* (Amsterdam 1932).

Last, Jef, *Verleden tijd* (Rotterdam 1932).

Last, Jef, *Het stalen fundament. Reportage over 2500 k.m. zwerftochten door de Oeral* (Amsterdam 1933).

Last, Jef, *Twee werelden* (Rotterdam 1933).

Last, Jef, *Partij remise* (Amsterdam 1933).

Last, Jef, *Zuiderzee* (Amsterdam 1934).

Last, Jef, *Het huis zonder vensters* (Amsterdam 1935).

Last, Jef, 'De slaaf', in: *De korte baan. Nieuwe Nederlandsche verhalen* ed. H. Marsman, E. du Perron (Amsterdam 1935).

Last, Jef, *De bevrijde Eros. Een ketter in moorenland* (Rotterdam 1936).

Last, Jef, *Een flirt met de duivel* (Amsterdam 1936).

Last, Jef, *Het geval Jef Last. Een antwoord* (Amsterdam 1938).

Last, Jef, *De spaanse tragedie* (Amsterdam 1938).

Last, Jef, *Kruisgang der jeugd* (Rotterdam 1939).

Last, Jef, 'Mijn laatste waarheid', in: *Fundament*, no.2, 1939.

Last, Jef, *De vliegende Hollander* (Amsterdam 1e dr.1939, 2e gewijzigde druk 1947).

Last, Jef, *Kinderen van de middernachtszon* (Amsterdam 1940).

Last, Jef, *Onvoldoende voor de liefde* (Bussum 1940).

Last, Jef, *Van een jongen die man werd* (Baarn 1941).

Last, Jef, *Aan de bronnen van het verzet. De strijd der gemeente Ommen tegen de Duitse overheersing 1940-1943* (Amsterdam 1945).

Last, Jef, *Gedachten onder water* (Amsterdam 1945).

Last, Jef, *Oog in oog* (Rotterdam 1945).

Last, Jef, *Acht werken van Jef Last* (Bussum 1947).

Last, Jef, *De vingers van de linkerhand* (Bussum 1947).

Last, Jef, *Zo zag ik Indonesië* (Den Haag, Bandoeng 1956).

Last, Jef, 'De wind verandert, de vaan staat vastgeroest?', in: *De Gids*, oktober 1965.

Last, Jef, *Mijn vriend andré Gide* (Amsterdam 1966).

Last, Jef, *Rinus van der Lubbe, doodstraf voor een Provo* (Dinxperlo 1967) Gewijzigde herdruk van *Kruisgang der jeugd*.

Last, Jef, 'Zelfinterview', in: *Elseviers* 3 juni 1967.

Last, Jef, Gide, André, *Correspondance 1934-1950*, ed. C.J. Greshoff (Lyon 1985).

Last, Jef, *Liedjes op de maat van de rottan. Indische revolutionaire gedichten*, verzameld, ingeleid en toegelicht door Harry A. Poeze (leiden 1994).

Leeuwen, Freek van, *Uitverkoop* (z.p z.j. - hoogstwaarschijnlijk: Rotterdam 1931).

Leeuwen, Freek van, *De deur op een kier. Levensherinneringen van Freek van Leeuwen*.
Bewerking en nawoord door Martin Mooij. (Den Haag 1981).

Links Richten. Tussen partij en arbeidersstrijd. Materiaal voor een theorie over de verhouding tussen literatuur en arbeidersstrijd, Projektgroep 'literatuursociologie' I. (Nijmegen 1975) (twee delen).

Lucebert, *Verzamelde gedichten* (Amsterdam 1974).

Meijer, Bertus, *Van onder op! Vooroorlogse herinneringen van een Rotterdamse arbeider*.
Uitgekozen en ingeleid door Martin Mooij (Rotterdam 1971).

Meijer, Ischa, 'Ik voel me hopeloos geïsoleerd, waar moet je naartoe' (interview met Last), in:
De nieuwe linie 4 mei 1968.

Mooij, Martin, Put, Aad, G., *Jef Last* (Amsterdam z.j.).

Orwell, George, *Homage to Catalonia* (London 1959).

Pavert, Nieko van de, *Jef Last. Tussen de partij en zichzelf* (Nijmegen 1982).

Perron, E. du, *Brieven*, deel VII (2 juli-30 november 1938) (Amsterdam 1981).

Plant, Richard, *De roze driehoek. De nazi-vervolging van homoseksuelen* (Utrecht/Antwerpen 1987) Vertaling uit het Engels: *The pink triangle: the nazi war against homosexuals*

(New York 1986).

Reve, Gerard J.M., *Mijn rode jaren. Herinneringen van een bolsjewiek* (Utrecht 1967).

Rost, Nico, *Het geval Jef Last. Over fascisme en trotskisme* (Amsterdam 1938).

Stutje, Jan Willem, 'Tussen hoop en angst. De communistische jaren van Jef Last' in: *Maatstaf* oktober 1994, nr. 10, 58-71.

Schouten, Martin, *Rinus van der Lubbe. 1909-1932* (Amsterdam 1986).

'Als hij weg was ging ik gewoon mijn eigen gang' Interview met Ida Last door Yvonne Laudy, in: *De Telegraaf*, 10 mei 1968.

Vege sack, Thomas von, *Tankens aristokrater eller pennans betjänter* (De intellectuelen. Een geschiedenis van het literaire engagement 1898-1968.) (1986 z.p., Ned, vert. 1989 Amsterdam).

Wiersma, L.R., 'Het comité van Waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische intellectuelen (1936-1939)', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* Deel 86 (1971).

Gebruikte tijdschriften

De Groene Amsterdammer, jaargang 1932, 1933.

Den Gulden Winckel, jaargang 1932, 1933, 1934.

De Nieuwe Weg. Onafhankelijk revolutionair, socialistisch maandschrift, november 1930
Oproep oprichting Links Richten, Jaargang 1929, 1930.

Links Front nummers 1 t/m 5, januari tot augustus 1934.

Links Richten. Volledige reprint 1932-1933 Verzorgd en nawoord door Martin Mooij (Amsterdam 1973).

Virtus Concordia Fides, jaargang 1918, 1919, 1920.

Bijlage I Chronologische lijst

- 1898 2 mei geboren Josephus Carel Franciscus Last te Den Haag
- 1900 Leeuwarden
- 1905 Venlo
- 1910 Deventer: naar H.B.S.
- 1911
- 1912 Bij padvinderij
R'dam?
Den Haag? Dordrecht?
- 1914 Op dag uitbreken WO I (vier augustus) afreizen naar Engeland: doorbreken opstandig socialistisch denken. Lezen Multatuli en Franse socialisten en utopisten.
- 1916 Van christelijke HBS Amsterdam verwijderd. Doet alsnog eindexamen in Alkmaar.
Ouders scheiden?
- 1917 Lid SDAP
Actief in 'volkshuis' Oostsluis te Amsterdam
Russische revolutie: aanzet tot bestuderen Marx
Werken in mijn te Treebeek (sept-nov)
- 1918 (begin van het jaar) Student chinees in Leiden. Lid studentencorps.
16-18 november aanwezig congres NVV en SDAP waar Troelstra's 'revolutiepoging' nog doorklinkt. Schrijft felle artikelen in studentenblad *Virtus*. Tot breuk komen met medestudenten.
- 1919 Verhuizen naar Katwijk. Dubbelleven: wonen en leven onder de vissers, tegelijkertijd student.
Studie afbreken. Varen op haringlogger.
29 juli tot
- 1920 1 februari vervullen dienstplicht bij marine (zes maanden).
april tot
- 1921 juli op koopvaardij varen.
21 september tot
- 1922 23 maart opnieuw (tweede zes maanden) vervullen

- dienstplicht.
 maart: assistent-bedrijfsleider bij kunstzijdefabriek Enka te Ede (tot februari 1924).
- 1923 6 april-10 mei op herhaling militaire dienst.
 Huwelijk met Ida ter Haar.
 Dochter Femke geboren.
- 1924 Februari: ontslag nemen bij Enka.
 Februari: Naar VS voor negen maanden. Eigenlijk om te studeren. Komt er niet van. Vervult daarentegen allerlei baantjes.
 Met vrouw werkzaam in tehuis voor moeilijk opvoedbare jongeren (tot voorjaar 1925)
 Druk publiceren in allerlei sociaal-democratische bla-den.
- 1925 (Tweede) Dochter Anki geboren.
 augustus: functie bij SDAP als leider filmdienst van het IVAO. Eerste filmvoorstellingen. Rondrijden in de 'Roode Auto'.
- 1926 Literair debuut met gedichtenbundel *Bakboordlichten*.
- 1927 Radicaliseren (zou drie jaar binnen SDAP voortzetten).
 Publiceren in blad *Eenheid* dat min of meer streeft naar samenwerking tussen links-socialisten en communisten.
 Lid Liga tegen Imperialisme en Koloniale Overheersing.
 Lid Socialistische Kunstkring (SKK).
 (Derde) dochter Mieke geboren.
- 1928 Ontslag nemen/krijgen filmdienst na conflict met SDAP-leiding. .
 9 april: Congres SDAP. Lid Liga onverenigbaar lidmaatschap SDAP geacht. Last uit de Liga.
 28 juli: Naar Rotterdam verhuizen.
 Aantal maanden werken (wanneer precies?) als arbeider aan de Zuiderzeewerken.
 Werken als bedrijfsleider op de Eerste Nederlandsche Manometerfabriek
 Meewerken als scenarioschrijver en acteur aan film *Branding* door Joris Ivens en Mannus Franken.
 Opnames van zomer 1928 tot januari 1929.
- 1929 januari publiceren in *De Nieuwe Weg*.
 april/mei verschijnen bundel *Liedjes op de maat van* rottan (Poeze 19)
 Verschijnen *Tijdsignalen* waarin gedichten van Last opgenomen.
 Studeren voor acte Lager Onderwijs. Deze in augustus behalen. Vervolgens acht maanden in het lager onderwijs werken als invalskracht.
 december: publiceren in blad van de RSP, *De Baanbreker*

- 1930 In dit jaar Last definitief naam maken als auteur.
 Schrijven (ook in journalistiek) als beroep gaan uitoefenen.
 11 januari: Koloniaal congres van SDAP. Last zich zeer fel opstellen tegenover de 'voorzichtige politiek' van de partij.
 14 januari: Spreken op protestvergadering te Den Haag die 'verboden' was door de SDAP
 15 januari: In brief afscheid nemen van de SDAP.
 februari/maart: Lid van de RSP/NAS.
 Actief (ook echtgenote Ida Last) in ontwikkelingswerk RSP/NAS
 maart: Uitkomen bundel *De wind blaast op het galgetouw*
 24 maart: Ontslag nemen als leraar
 april: Nauw betrokken bij de redactie van *De Baanbreker*.
 Uitkomen novelle's *Branding* en *Marianne*.
 Gedichtenbundel *Kameraden*.
 Tweede bundel *Tijdsignalen*.
 juli: verhuizen van Rotterdam naar Amsterdam.
 november: *De Nieuwe Weg* oproep afdrukken tot oprichting van de 'Bond Links Richten'.
- 1931 april: In eigen beheer uitgeven toneelstuk *Hollands Welvaren*. Dit het eerste concrete resultaat van 'Links Richten'.
 april: In hoofdbestuur van de RSP.
 juli: In conflict komen met de RSP. Oppositie gaan voeren. Eindigen activiteit RSP/NAS.
 2-15 november: Reis door de Sowjet-Unie voor *Het Leven*.
 13 november: Royement RSP.
- 1932 maart: Naar de SU (Tweede reis). Werken bij het IVRS.
 15 mei: eerste landelijk congres Links Richten.
 Besloten tot aansluiting bij het IVRS en oprichting tijdschrift *Links Richten*.
 half juli-eind augustus: Reis door de Oeral. (Indruk hiervan in *Het stalen fundament* - verschijnt pas in 1933).
 Verschijnen: *Liefde in portieken* (een roman) en *Verleden tijd* (een gedichtenbundel).
 27-29 augustus: 'Wereldstrijdcongres tegen den Oorlog' in Amsterdam. (het 'Amsterdam-Salle Pleyel'-initiatief)
 Eerste grote internationale schrijverscongres. Last niet aanwezig.
 oktober: plannen om zich te vestigen in de Sowjet-Unie.
 Trachten om in fabriek te gaan werken.
 : In verbond Deutscher Schriftsteller Last Duitse fascistische coup voorspellen. Hij gedwongen 'defaitis-

tische houding' af te zweren.

okt-december: In schrijversrusthuis Maljeëwa verblijven.

half december: Terug in Nederland.

: Lid worden CPH (dus pas na terugkeer reis!)

: Plan zich te vestigen met familie in SU los gelaten. Dan toch zeker iets van de terreur gemerkt. Dit in ieder geval niet naar buiten laten blijken.

- 1933 jan-maart: Zeer actief in CPH en haar organisaties: VVSU IRH, Organisaties tegen oorlog en fascisme, marxistische arbeidersschool, spreken op vele bijeenkomsten.
- maart: Activiteit afnemen. Zich meer gaan bezig houden met schrijven. Oa. te maken met teleurstelling over het aan de macht komen van Hitler (maart).
- Last in 1933 zeer veel publiceren:
- Romans: *Het stalen fundament* (mei) en *Partij remise* (najaar)
- Dichtbundels: *Twee werelden*, *Onder den koperen ploert*.
- Novelle's: *De vlucht van de opstandeling*, *De provocatie*.
- En zeer veel artikelen van literaire dan wel politieke aard.
- 27 februari: Rijksdagbrand.
- 27-28 mei: Tweede landelijke congres Links Richten.
- 3-8 juni: op het internationaal anti-fascistisch congres in Parijs (Salle Pleyel) in opdracht Links Richten.
- Aansluitend in Internationaal Comité van schrijvers. (voor hulp vervolgde Duitse schrijvers). (*474 Links Richten studie*)
- 25 juni: op anti-fascistisch congres te Utrecht.
- Begin augustus: verschijnen *Bruinboek* (ook in een Nederlandse versie).
- september: Verschijnen *Roodboek* door het Internationale Van der Lubbe Comité.
- midden november: splitsing in Links Richten over het *Roodboek* (Na verwerpen motie afkeuring *Roodboek* door Links Richten afdeling Amsterdam)
- Last het negatieve partijstandpunt innemen aangaande het *Roodboek*.

1934 Eerste helft: druk met CPH werk.

april-mei-juni: Met tussenpozen in Parijs: helpen Duitse vluchtelingen. Zeer onder indruk strijdbaarheid Franse proletariaat.

februari-april: Aantal malen bij Du Perron op bezoek in Parijs. Last zou graag in *Forum* publiceren: Hij volgens Du Perron (in brief aan Ter Braak 11 april 1934) in financiële nood.

mei-juni: Ontmoeten belangrijke intellectuelen: Crevel,

(Malraux?)

27 juli: Ontstaan Eenheidsfront in Frankrijk.

17 augustus-1 september: Eerste Congres der Sowjet schrijvers bezoeken. Afkondiging nieuwe sociaal-realistische kunstprincipes. Voor Last een grote deceptie.

september/oktober: verschijnen *Zuiderzee*.

23 oktober: Op schrijverscongres Parijs in Mutualité (nav. congres in Rusland). Op dit congres eerste ontmoeting tussen Last en Gide plaatsvinden.

december: Schrijven artikel tegen vervolging homoseksuelen in de Sovjet-Unie (geplaatst in tijdschrift *Fundament* no.3 1935)

eind december: Weer in Parijs om Duitse en Oostenrijkse vluchtelingen te helpen.

1935 januari-februari: druk met CPH-activiteiten.

maart: Vertrekken met Gide naar Marokko. Daar tot eind mei verblijven; oa. in Fez en bij een herdersstam.

april/mei: Verschijnen novellenbundel *Voor de Mast*.

21-25 juni: Aanwezig op 'Internationaal schrijverscongres ter verdediging van de cultuur', te Parijs. Zeer veel bekende, progressieve schrijvers aanwezig.

juli: plan reizen naar Ethiopië en Kongo van de baan. Roman *Het huis zonder vensters* Last bijna letterlijk uit de pen vloeien. Half juli tot eind augustus intensief aan geschreven.

augustus: In tentenkamp Noisy le Grand nabij Parijs verblijven (weerslag in *Het huis zonder vensters*).

september: Voorbereidingen gezamenlijke reis naar de Sowjet-Unie met Gide.

oktober/november: Verschijnen *Het huis zonder vensters*.

2 november: in Parijs bij Gide.

4 november: spreken tijdens oprichting Vereniging internationale schrijvers ter verdediging van de cultuur.

5 november: samen met Gide vertrekken naar Roquebrune.

8 december: terugkeren uit Roquebrune (*Correspondance avec Last* 28).

1936 januari: zich vestigen in Antwerpen. Harry Wilde (met hem samen werken aan boek *Kruisgang der jeugd* (1939)) Freek van Leeuwen daar ook.

januari-eind mei: Last ziek met tussenpozen. Grote armoede. (*Correspondance avec Last*, 28, 29)

eind juni: Naar de Sowjet Unie.

eind augustus terug uit Sowjet Unie.

september: Afreizen naar Spanje, 23/24? aankomen.

november/december: Vertrek naar Scandinavië.

- 1938 februari: Last in Stockholm. Val Teruel bekend worden.
2 maart: Last zijn lidmaatschap van de CPN opzeggen.
eind maart - begin april: in Amsterdam? Zijn brieven aan Gide in deze tijd vanuit Amsterdam geadresseerd. (Gide, *Correspondance avec Last*, p.48-50).
eind april-begin mei: In Antwerpen (Gide, *Correspondance avec Last*, p.51-52)
begin mei (ná 5 mei; want tot dan bevindt hij zich in Antwerpen - Gide, *Correspondance avec Last*): opgepakt bij de Nederlandse grens. Gevangenschap in de marechausséekazerne te Zundert.
19 mei: Vrij (Gide, *Correspondance avec Last*, 52. NRC van 19 mei 1938)
juni: plannen om te emigreren naar Zuid-Amerika.
juli: Pamflet Nico Rost, *Het geval Jef Last*. Antwoord daarop door Last in: *Een antwoord op het geval Jef Last*
25 juli: vertrekken naar Antwerpen. (*Correspondance avec Last*, p.56)
28 juli: vraagt Gide in brief om 'enige honderden francen' om het tot de maand september uit te zingen (Ibidem).
Zomer: Verschijnen *De Spaanse Tragedie*.
10 september: Terug in Nederland. (*Correspondance avec Last*, 56)
30 september: Verdrag van München
november/december: plannen tot vertrek naar Zuid-Amerika laten varen.
- 1939 Boeken uitkomen 1939: *De vliegende hollander* en *Kruisgang der jeugd*.
18 januari: Vertrekken naar Noorwegen (Gide, *Correspondance avec Last*, p. 81) Reis via Ido Fimmen.
Geheime I.T.F activiteit onder Duitse matrozen. Artikelen schrijven voor *Het Volk*. Later verschijnen (juli 1940) onder de titel *Kinderen van de middernachtszon*.
februari: arriveren in Noorwegen, Oslo.
maart-april: Narvik.
6 mei: Stockholm
1 juni: Weer in Narvik.
juni: Trömso, Hammerfest (uiterste noorden).
mei-juli: Lapland.
begin augustus: Proberen terug te keren naar Nederland
Echter moeilijkheden met paspoort en geld. (Gide, *Correspondance avec Last*, p. 96)
23 september: terug in Nederland.(Ibidem)

- 1940 Verschijnen *Kinderen van de middernachtszon, Onvoldoende voor liefde*.
- 1941 Actief in *De Vonk*.
Nog kunnen verschijnen in de oorlog: *Van een jongen die een man werd, Elfstedentocht* en in 1942 *Leegwater maalt de meren leeg*.
- 1942 Onderduiken.
- 1943
- 1944 Deelnemen in Binnenlandse Strijdkrachten rond Ommen.
- 1947 Terugkrijgen nederlanderschap.
- 1950-1954: Naar Indonesië op uitnodiging Hatta (1951-54 leraar Engels op een 'HBS' op Bali).
- 1955 Correspondent voor *Het Vrije Volk* in Hamburg. Daar zijn studie chinees afronden (1957).
- 1957 Veel reizen: Azië: Japan, Zuid-Korea.
- 1959 Voor enkele maanden in Japan.
- 1960 Voor vijfde maal in Moskou (dit keer voor een oriëntologencongres).
- 1961 Reizen naar Spanje en Portugal (ook in 1962).
- 1963 Bezoeken China, Indonesië en Japan.
Ontvangen Marianne Philips Prijs.
- 1966 Ontvangen Vondel Prijs van de Universiteit van Münster
Reizen naar VS en Formosa.
Steunen Provo's. Zelfs plaatsnemen op een onverkiesbare plaats op de provo verkiezingslijst voor de gemeenteraadsverkiezingen van Amsterdam.
Verschijnen *Mijn vriend André Gide*.
- 1972 15 februari: Overlijden Jef Last op 73-jarige leeftijd.
Laatste jaren in slechte gezondheid verkerend. Woont in het Rosa Spier Huis te Laren. Naar omstandigheden nog heel actief: lezingen, schrijven (oa. ongepubliceerde autobiografie).

Bijlage II

Brief uit het Collectie Last van het Letterkundig Museum.

Uit map brieven van Jef Last aan Ida Last.

Ongedateerde brief. Hoogstwaarschijnlijk uit groene envelop met poststempel: 'Toulouse 23 september 1936'.

Liefste Ida,

Het begint natuurlijk, zoals altijd met wachten.

Eerst in Parijs, de koortsachtige drukte op de [Spaanse] ambassade, het overhaaste vertrek en nu reeds twee dagen niets dan een klein café in Toulouse waar men ons om de drie uur komt waarschuwen dat we misschien binnen tien minuten zullen weggaan. Daarna opnieuw het zenuwslopende en vermoeiende wachten. Dat alles betekend geen desorganisatie of sloomheid, maar is een ordinair gevolg van de tegenstand waarmede de [Spaanse] regering bij de verdediging van haar gebied heeft te strijden. Reeds in Parijs kregen wij daarvan een indruk . De ambassade tracht, zoals haar recht is, overal vliegtuigen te koopen, maar alles wat zij, tegen ongehoorde prijzen en vaak slechts op clandestiene wijzen krijgen kan, zijn meest verouderde toestellen of sportvliegtuigen die voor het werk dat hun in Spanje wacht weinig of geen betekenis hebben. Ook de machine waarmee wij moeten vertrekken is er een die voor de dienst op de groote lijnen met hun prachtige havens en uitstekende radiodienst zeer geschikt is, maar die, door het slechte zicht, dat zij aan de piloten biedt voor noodlandingen of vluchten boven onbekend terrein bijna niet aanmerking komt.

Heeft men echter de vliegtuigen dan ontbreken in de meeste gevallen de werkelijk geschoolde piloten en gevechtsvliegers. De leiding van de geheele vliegdiens ligt, omdat er niemand anders te vinden was, in handen van André Malraux, een amateur op dit gebied wiens ontzaggelijke toewijding slechts onvolkomen tegen zijn gebrek aan technische kennis opweegt. De vliegenier die ons moet overbrengen heeft lang, na reeds eenige jaren, geen machine meer bestuurd. Toen hij trouwde heeft hij het vliegen, dat hem nooit bevredigde, er aan gegeven, maar nu heeft hij zich, hoewel hij geen Spanjaard maar Franschman is, onmiddellijk ter beschikking gesteld. Een typisch voorbeeld van het heroïsme waardoor de vrijwilligers beziel worden.

Op het oogenblik wachten hier, behalve [Harry-R.G.] Domela (men wie ik samen gereisd ben) en ik, nog een stuk of 10 Franschen en enkele Amerikanen. Wegens het gebrek aan wapens neemt men in het algemeen slechts diegenen aan die bijzondere technische of militaire kwaliteiten hebben.

De burgelijke pers beweert dat men in Spanje de onderwereld bewapent heeft en dat de militie troepen grotendeels uit misdadigers en het jan hagel der sloppen gevormd zijn. Zonderling dat juist de misdadigers zoo enthousiast zijn om als vrijwilligers naar een front te vertrekken waar, in de barre woestenij der bergen niets valt te halen en van de slecht gewapende troepen in één enkel gevecht vaak 50% de dood vindt! Hoe ontzaggelijk laag moet de ziel van deze inktkoelies zijn die de heldendaden prijzen van de Arabische huurlingen en het inderdaad uit misdadigers samengesteld legioen, maar die, voor de heldenmoed der arbeidersvrijwilligers slechts laster en hoon weten te vinden.

Ik kijk om mij naar de Fransche kameraden. Enkele zijn nog jongens, anderen hebben vrouw en kinderen achter gelaten. Geen cent hebben zij ontvangen behalve het reisgeld naar Toulouse. Wanneer zij vallen zal men zelfs hun namen niet weten en wanneer zij overwinnen zullen ze even arm terugkeren. Ik denk aan kameraad Hoffman, die de laatste nacht met ongeveer 25 man de stellingen bij Irun [ligt aan de Franse grens-R.G.] heeft verdedigd. In iedere pauze van het geweervuur hoorde men van de Fransche grens zijn stem. 'Kameraden', riep hij tegen de legionairs [in dienst van het Nationalistische leger-R.G.]: 'Ihr seid Proleten wie wir, warum kämpft ihr gegen die Freiheit?' Ik denk aan den Franschen kapitein, waar van wij den naam niet weten, die zich bij de volkse militie gemeld had en vrijwel zonder middelen de verdedigingslinie om Irun opgebouwd had. Toen alles over de internationale brug [naar Frankrijk?-R.G.] vluchtte dekte hij met 15 man den aftocht en is met al zijn mannen in de laatste loopgraaf gesneuveld.

Gide zeide: 'De wereld wordt afgeroomd, het meest heroïsche proletariaat der wereld sterft als bij een toneelvoorstelling terwijl de wereld in de zaal zit en toekijkt'. Hij zei ook, doelende op Malraux: 'Het ergste is de vertwijfeling. Er zijn er velen die misschien meer de heroïsche dood zoeken dan dat ze gedreven worden door de wil tot - en de hoop op - de overwinning!' Maar zelfs indien dat waar was, is dan niet beter temidden der kameraden te vallen, dan zonder vechten onder te gaan in het moeras van politiek gekonkel en intriges? [Doelt Last hier op het *communistiche* gekonkel ?-R.G.] Ook de strijders der Parijsche commune zijn ondergegaan maar hun strijd zal eeuwen lang het proletariaat tot voorbeeld strekken en uit de school der Spaansche strijd zullen eens de helden voortkomen die aan het vervloekte kapitalisme een einde maken. Hier, en nergens anders zijn de 'positieve helden' te vinden welke de proletarische jeugd der toekomst zich tot voorbeeld kan nemen en van wie zij kunnen leren als mensen en niet als slaaf te leven en te sterven.

Ik tenminste ben gelukkig eindelijk weer tusschen kameraden te zijn die ik achten kan [na de minder plezierige kameraden in Rusland?-R.G.] en mijn deel, hoe klein dan ook, te hebben kunnen aan de verdediging van dat wat voor jou en mij altijd het hoogste en beste ideaal geweest is, de gedachte, aan een wereld waarin de mensch weer mensch zal worden.

Ik omhels jou en de kinderen in gedachten en hoop je mijn volgende brief uit Spanje zelf te kunnen zenden.

Je je innig liefhebbende,

Jef Last [handtekening]

[Slordig en blijkbaar in haast eronder geschreven: - R.G.]

Vertrekken dadelijk.